

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت
Abdushukur Muhemmet

ئانامنىڭ ئىسىملىرى

My Mother's Names

دۇنيا ئۇيغۇر يازغۇچىلار ئۇيۇشمىسى

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت

ئانامنىڭ ئىسىملىرى

(ماقاللەر توپلىمى)

دۇنيا ئۇيغۇر يازغۇچىلار ئۇيۇشمىسى

مەرھۇم ئانام زىننەتخان ئابدۇرېھىم

2014 - 1932

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت
Abdushukur Muhemmet

ئانامنىڭ ئەسلىملىرى

Mammas berättade historier

(Artiklar samling

ماقالىلەر توپلىمى

Redaktör: Asad Sulayman

مۇھەررىر: ئەسەت سۇلايمان

Korrektur: A.Akhun

كوررېكتور: ئا.ئاخۇن

Designer: A.Akhun

بەتچىك: ئا.ئاخۇن

مۇقاۋىدىكى رەسىمنى ئايلىپكەم غېنى سىزغان

2018 - يىل ئاۋغۇست - بىرىنچى نەشرى

ISBN: 978-91-639-8598-0

Världs Uigur författare förening | دۇنيا ئۇيغۇر يازغۇچىلار ئۇيۇشمىسى

ئىستانبۇل - تۈركىيە

مۇنداقچە

- V ئاپتوردىن
- VII قۇمتۇرا چۈشى
- 001 ئانامنىڭ ئەسلىملىرى
- 034 ئىسىم تارتقان كۈلپەتلەر
- 043 ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك بىر قانچە مەسىلىلەر
- 055 كۇچا ساقساق مەدرىسىسى ۋە ئۇنىڭدا ئوقۇغان مەشھۇر كىشىلەر
- 066 «نەگە بارسەن قاغا؟» دېگەن ناخشىنىڭ تارىخىي يىلتىزى
- 076 گۇننار يارىڭنىڭ ئۇيغۇرلارغا ناتونۇش يەنە بىر يۈزى
- 086 ئۇيغۇرلارنىڭ باش كىيىم مەدەنىيىتىدە دوپپا
- 092 كۇچا «مىڭ تەن ئاتام مازىرى» دىكى مىڭ شېھىت
- 098 ياقۇببەگنىڭ نەسەپنامىسى
- 100 كۇچا خەلق ناخشىلىرىنىڭ پېشقاسى نىساخان ئابدۇۋەلىي ۋە «مىراجىخان»
- 103 كۇچادىكى بىر قىسىم تارىخىي مەسچىتلەر
- 114 تۇرا قوشقى
- 117 تۇرغۇن ئالماس ۋە باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ سىزما رەسمى
- 119 شاتگۈل ئۇيغۇر ۋە شائېر ياسىن ئىمىن
- 123 گوستاۋ راکېت ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى

- 126 ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىنقىلاب ۋە ۋەزىپە
 فىنلاندىيە قىشلىق ئۇرۇشى نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇرچە تارىخىي
 130 كىتابلاردا يوق؟
 133 ئۇ قۇياشتەك روشەن ، كۆك ئاسماندەك ئوچۇق ياشىدى
 140 تەۋپىق بەي كىم؟
 لوۋىسانىڭ خەتلىرى - لوۋىسا بىلەن توختاخۇن ھەققىدە
 144 ئاڭلىمىغان ھېكايىلەر
 شىۋېتسىيەدە ساقلىنىۋاتقان ئۇيغۇرلارغا دائىر ماتېرىياللار ۋە
 148 ئۇلارنىڭ بۈگۈنكى ئەھۋالى
 شىۋېتسىيىلىكلەر تەرىپىدىن 1720 - يىللاردا سىزىلغان جۇڭغارىيە
 155 خەرىتىسى
 157 ياكوپ ئىستېبان
 159 «ئاجراشماڭلار ئاتا - ئانىلار» ناخشىسىنى كىم ئىجاد قىلغان
 161 مۇشەقەتلىك قەدەم - شەرقى تۈركىستاندىكى 25 يىل
 164 تارىختىن ئىككى كەلىمە
 168 رەسىم غازى ئەھمەتنىڭ ھاياتى ۋە ئەسەرلىرى ھەققىدە
 ئىسلام دىنىدا ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ھوقۇقلىرىنىڭ
 176 ئىپادىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئىزنالىرى
 «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئەدەبىي جەھەتتىكى سېھرى كۈچى ۋە
 187 ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشچان شەخسلىك بايانلار توغرىسىدا
 194 كۇچادا ئۆتكەن مەرىپەتپەرۋەر ئۆلىما مۇسايىپ داموللا ھاجىم
 202 مەن كۆرگەن ھامۇت مەۋلىۋى داموللا ھاجىم
 208 ئۇنتۇلغان ئۆلىما ئابلا قارىھاجىم
 شىۋېتسىيە ئارخىپخانلىرىدا ساقلىنىۋاتقان ئۇيغۇرلارغا ئائىت
 214 ماتېرىياللار ئارىسىدىكى قوليازما «قۇرئان» لار
 221 ۋەتەندە ئېلان قىلىنغان ماقالىلەردىن ئۆرنەكلەر
 223 ھوقۇق ۋە ساۋاقداشلىق

- 226چىن ھېسسىياتىن تۇغۇلغان كۆي
ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىزدە ساقلىنىۋاتقان بەزى مەسىلىلەر
- 229توغرىسىدا ئويلىغانلىرىم
- 232ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە ئوقۇرمەنلەرنىڭ سەۋىيە مەسىلىسى
- 236ئەمدى گەپ قوبۇل قىلىشتا قالدى
- 240ئوبزورچىلىقىمىزدىكى «تىل تەڭكۈزۈش» ۋە «قەدىرلەش» مەسىلىسى
- 244ئۈچ خىل ئەدەبىيات چۈشەنچىسى ھەققىدە
- 248ئالغىش ۋە سوغۇق مۇئامىلە ھەققىدە ئويلار
ئاڭ ئېقىمى ھېكايىچىلىقنى باشلاپ بەرگۈچى جامىس جويىس ۋە
- 254ئۇنىڭ مەشھۇر رومانى «ئولېسپس»
- 260پاستىرناك ئىجادىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى
- 264قىز - ئاياللارنىڭمۇ تارىخنى بىلىش مەجبۇرىيىتى بار
- 268«تىرىلگەن جەسەت» تىكى ئاددىي ۋەقە، چوڭقۇر مەنە
- 271بىزدە مۇكەممەل ئەدەبىيات نەزەرىيەسى قاچان مەيدانغا كېلىدۇ؟
- 275روھىيەت ۋە ئەدەبىيات
ئەدەبىي تەنقىدتىكى «قاغا بالام ئاپئاق، كىرىپە بالام يۇمشاق»
- 280ھادىسىسى
- 284بىر پارچە چىن، گۈزەل رەسىم
«قۇرئان كەرىم» دىكى سودا ۋە سودا ئەخلاقىغا دائىر بەزى
- 286چۈشەنچىلەر

ئاپتوردىن

ئىجادىيەت ساھەسىدە خېلى ئۇزۇن يىل يۈرۈپتىمەن. گەرچە ئىجادىيەتتە بەزىدە توختاپ قېلىپ، بەزىدە داۋاملىشىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئىجادىيەتتىن بىراقلا ۋاز كېچىش خىيالدا بولۇپ باقمىدىم. تۇرمۇشتىن ئىچىم پۇشقان، كۆڭلۈم ئازار يېگەن، روھىم چۈشكۈن چاغلاردا ئىجادىيەتتە ماڭا سىرداش بولدى. نېمىنى ئويلىغان بولسام شۇنى يازدىم. ھازىرغىچە ئەدەبىياتنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە قەلەم تەۋرىتىپ بېقىپتىمەن. ئەسەرلىرىمنىڭ قانچىلىكى ئوقۇرمەنلەرگە ياقى، بۇنى بىلمەيمەن. مەن پەقەت ئۆزۈمنى ئەينەن ئىپادىلەشكە تىرىشتىم. ئاخىر ھېسابتا قولۇمدا شېئىر بىلەن ماقالە قېلىپتۇ.

ئەسلىدە مەن ماقالە يېزىشقا ماس كېلىدىغان ئادەممۇ ئەمەس ئىدىم. ياش چاغلىرىمدىن تارتىپ، ماقالە ئوقۇشنى ياخشى كۆرسەممۇ، لېكىن ماقالە يېزىشنى ياخشى كۆرمەيتتىم. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىمدا ئارخېئولوگىيە ۋە تارىخقا ئوتتەك ئىشتىياقم بار ئىدى. ئويلىمىغان يەردىن ئالىي مەكتەپتە ئەدەبىياتتا ئوقۇپ قالدىم.

ھازىر ئويلاپ باقسام، دەسلەپكى مەزگىللەردە يازغان ماقالىلىرىم ئاساسەن ئوبزور خاراكتېرلىك ئاددىي ماقالىلەر بولۇپتۇ. بۇمۇ مەكتەپتە ئۇنۋان ئېلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى بىلەن يېزىلغانىدى. دوتسېنت بولغان كۈنلەردە ماقالە يېزىشنىڭ ئۈنۈمىنى كۆرگەندەك بولدۇم. ئۇ چاغلاردا مېنىڭ قىزىقىدىغان ساھەم پۈتۈنلەي ئەدەبىي ماقالىلەر ئىدى. ئەدەبىيات نەزەرىيەسى، ئېستېتىكا

قۇمتۇرا چۈشى

(ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتنىڭ «ئانامنىڭ ئەسلىملىرى» ناملىق
توپلىمى ھەققىدە)

ئەسەت سۇلايمان

كۇچادىكى «قىزىل قاغا» تۇراسىنىڭ چوقچىيىپ تۇرغان قەدىمىي گەۋدىسى يىراق - يىراقلاردىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. تارىم قۇياشى ھەر كەچقۇرۇن ئۇپۇق سىزىقىغا باش قويغىنىدا «قىزىل قاغا» تۇراسىنىڭ قىزغۇچ رەڭگە بويالغان قامىتى ئىنسان تەسەۋۋۇرىنى بۈگۈننىڭ قوينىدىن تارىخنىڭ ئۇزاق ئېقىمىغا ئېلىپ كېتىدۇ. ئىككى كۆزىڭىزنى يۇمۇپ، كۆڭۈلنى كۆزگە ئايلاندۇرغان شۇ دەققىدە يىراقتىن كېلىۋاتقان تۆگە كارۋىنىنىڭ كولدۇرما ساداسىنى، قىزىل مىڭ ئۆيلىرىدىن ئاڭلىنىۋاتقان سىرلىق تىنىقلارنى، ئۇدۇن شاھزادىسى فەرھادنىڭ كۈسەن مەلىكىسى شىرىن ئۈچۈن تاغ قىيالىرىنى چېپىپ قىزىل دەرياسىنى ئېچىۋاتقانلىقىنى، كومراجىۋانىڭ بارماقلىرىدىن تاراۋاتقان مۇڭلۇق كۈسەن كۈيلىرىنى، قاراخانلار قوشۇنى بىلەن ئىدىقۇت قوشۇنلىرىنىڭ كۇچا ئەتراپىدىكى قانلىق ئۇرۇشلىرىنىڭ شاۋقۇنلىرىنى، ئىسلام ئېچىپ شەرققە يۈرۈش قىلغان تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەسكەرلىرىنىڭ سۈر - ھەيۋىسىنى، راشىدىن خوجانىڭ كۇچا سېپىلى ئۈستىدە ئايلىنىپ يۈرگەن سىماسىنى، موللا مۇسا

ۋە پەلسەپىگە مۇناسىۋەتلىك كىتابلارنى ئوقۇش مېنىڭ ئەڭ زور قىزىقىشىم ئىدى. 2003 - يىلى چەتئەلگە چىقىپ، ھەممە نەرسە ئۆزگەردى. بىر مەزگىل سىياسىي ماقالىلەرنى يېزىپ يۈردۈم، بىراق كېيىن، مەن ئويلىغان بەزى پىكىرلەرنىڭ تېخى ۋاقتى ئەمەسلىكىنى، خەلقنىڭ بۇنى قوبۇل قىلىشقا تېخى تەييار ئەمەسلىكىنى ھېس قىلدىم.

ياشاۋاتقان شارائىت ئۆزگەرسە، ئادەمنىڭ قىزىقىشى ۋە تە- بەككۈرمىسى ئۆزگىرىدىكەن. شىۋېتسىيە ئارخىپخانلىرى مېنى قايتىدىن تارىخىمىزنىڭ قايناملىرىغا باشلاپ كىردى. گەرچە مەن مەخسۇس تارىخ كەسپىدە ئوقۇمىغان بولساممۇ، ئارخىپخانلاردا توپا بېسىپ ياتقان تارىخىمىزنىڭ يۈزىنى سۈرتىمەكچى بولدۇم. ئۇنىڭ يىللاردىن بېرى قول تېگىپ باقمىغان تاتىراڭغۇ يۈزى ئاللىقاچان بۇ دۇنيادىن ئۈمىدىنى ئۆزگەن سىياقتا ئىدى. گەرچە مېنىڭ ئۇلارنى تولۇق قۇتۇلدۇرۇشقا مادارىم بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇلارغا غۇۋا بولسىمۇ بىر نۇر بېرىشكە تىرىشتىم.

قولۇڭلاردىكى بۇ كىتابقا ئاشۇ تىرىشچانلىقلىرىمىزنىڭ نىشانى سۈپىتىدە چەتئەلگە چىققاندىن كېيىن يازغان بىر قىسىم ما- قالىلىرىم ۋە ۋەتەندىكى ھەرقايسى گېزىت، ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان ماقالىلىرىمىزنىڭ تاپالغان بىر قىسمى كىرگۈزۈلدى. ئوقۇرمەنلەرنىڭ ياخشى كۆرۈپ ئوقۇشىنى ۋە تەكلىپ - پىكىر- لەرنى بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئاخىردا بۇ توپلامنى چىقىرىش جەريانىدا مېنى قوللىغان بارلىق دوستلارغا ۋە ئەمىلى ياردەمدە بولغان ئەسئەت سۇلايمان، ئا. ئاقھۇن قاتارلىق قېرىنداشلىرىمغا ئالاھىدە رەھمىتىنى بىلدۈرىمەن.

ئەۋلاد ياش قەلەمكەشلەرنىڭ ئىجادىيەت قىزغىنلىقى ئوخچۇپ تۇرغان ئۈرۈمچى شەھىرىدە بۇ ياش يىگىت ھاياتىنىڭ يېڭى بەتلەرنى ئاچىدۇ. 1989 - يىلىدىن ئاۋۋالقى ئاز كەم ئون يىل داۋاملاشقان «ئىسلاھات» ۋە «ئېچىۋېتىش» دولقۇنى گەرچە تىيەنئەنمېن ئوقۇغۇچىلار ھەرىكىتىنىڭ قانلىق باستۇرۇلۇشى بىلەن پەسكۇيغا يۈزلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئاشۇ قىسقىغىنا دەۋر ئېلىپ كەلگەن مەنئۇي ئويغىنىشنىڭ تەسىرى 1990 - يىللارنىڭ باشلىرىدىكى ئۈرۈمچىدە تېخىچە داۋام قىلىۋاتاتتى. ئەنە ئاشۇ يىللاردا قەلبى كۆۋجەپ تۇرغان بۇ يىگىت ئەدەبىياتقا بولغان ئوتتەك ئىشتىياقى بىلەن قولغا قەلەم ئېلىپ كۆپلىگەن شېئىلارنى يازدى، ئۇيغۇر ياش شائىرلىرىنىڭ ئەدەبىي مۇھاكىمە سالونلىرىغا قاتناشتى، ئەدەبىيات نەزەرىيەسى ۋە بەدئىي ئىجادىيەت ھەققىدە نەچچە ئونلىغان ئوبزورلارنى ئېلان قىلدى. ھالبۇكى، پىكىر ۋە تەپەككۈر قايناملىرىغا چۆمۈلۈپ، قەلەم كۈرەشلىرىنىڭ شىددەتلىك ئېقىنلىرىدا ئۆتكەن 1990 - يىللار بۇ ياش يىگىتنىڭ شەخىي ھاياتى ۋە ئائىلە تۇرمۇشىغا ئويلاپ باقمىغان ئاچچىق قىسمەتلەرنىمۇ ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭ قېيىنئاكىسى، مەرھۇم سەنئەتكار كۈرەش كۈسەننىڭ 1990 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ۋەتەننى تەرك ئېتىپ چەتئەلگە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇشى ئۇلارنىڭ پۈتكۈل ئائىلىسىگە مۇھاجىرەتكە يۈزلىنىشنىڭ سىگنالىنى چالدى. پاسپورت بېجىرىشتىكى بىرقانچە يىلغا سوزۇلغان باش قېتىمچىلىقلار، قازاقىستاندىكى قورقۇنۇچ ۋە ۋەھىمە ئىچىدە ئۆتكەن جەريانلار، ئوخشاش نىشاننى كۆزلەپ چېگرادىن ئايرىلغان ئەر - ئايالنىڭ ئويلىمىغان يەردىن ئىككى قىتئەدىكى ئىككى دۆلەتكە ئايرىلىپ كېتىشى... بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا مۇساپىرەتتىكى ھاياتنىڭ ئاسان بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدۇرىدۇ...

سايرامىدىن نىمىشېھىتىقچە بولغان ئىلىم ھەۋەسكارلىرىنىڭ كۇچا ساقساق مەدرىسىدىكى ئۇنتۇلماس ھاياتىنى، كومزەك كۆتۈرگەن گۈزەل كۇچا قىزىنىڭ مارجانبۇلاق بويىدا ئېيتقان «مىراجىخان» ناملىق ناخشىسىنى ئاڭلايسىز!...

مانا بۇ ئانا ۋەتىنىمىزنىڭ كۇچا دىيارىدا ئەسىرلەر بويى داۋاملىشىپ كەلگەن، تارىم دەرياسىنىڭ يېنىك شاۋقۇنلىرى بىلەن تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ چەكسىز سۇكۇناتى ھەمراھ بولغان مەڭگۈلۈك كۈي. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ بوران - چاپقۇنلۇق 60 - يىللىرىدا كۇچا دىيارىدا تۇغۇلغان بىر بوۋاق ئەمدىلا ئىككى ياشقا كىرگىنىدە ئاتا - ئانىسى بىلەن بىللە تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى كۈنەس ناھىيەسىگە «سۈرگۈن» قىلىندۇ. ئۇنىڭ ئالتۇنرەڭ بالىلىقى كۈنەسنىڭ ئارالتۆپە يېزىسىدا ئانىسى بىلەن بىللە يۇرتىنى سېغىنىش ۋە كۈتۈش ئىچىدە ئۆتۈدۇ. ئۇ 14 ياشقا كىرگەن يىلى، يەنى 1982 - يىلى ئارالتۆپىدىن ئايرىلىپ يۇرتى كۇچاغا قايتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ تاكى 1985 - يىلى سابىق قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتىغا ئوقۇشقا ماڭغىچە بولغان 3 يىل جەريانىدا ئانا يۇرتى كۇچادا ھاياتىدىكى ئەڭ گۈزەل ۋە ئۇنۇلغۇسىز چاغلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ. بۇ ئۇنىڭ ھاياتىدىكى «سۈرگۈن» دىن خالىي، «ياقا يۇرت» لارنىڭ غۇربەتلىرى ئۇنتۇلغان، ئانا يۇرتىنىڭ خوشلۇقلىرىدىن قانغۇچە ھوزۇرلانغان يىللار ئىدى. 1990 - يىلى قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتىنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەن بۇ ياش يىگىت ئۈرۈمچىگە تەقسىم قىلىنىپ، ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سودا - سانائەت مەمۇرى باشقۇرۇش مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلەيدۇ. ئەينى يىللىرى سەرخىللار توپلانغان، ئۇيغۇر ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ دېموكراتىيە ۋە مىللىي ھوقۇق پائالىيەتلىرى كۈچەيگەن شۇنداقلا يېڭى

تىرىشچانلىقلىرىدىن كېيىن ئاندىن «قۇمتۇر» دېگەن قانۇنلۇق فامىلىگە ئېرىشىدۇ. «قۇمتۇر» دېگەن بۇ فامىلىگە كۇچادىكى قىزىل قاغا تۇرىنى ۋە شۇنداقلا كۇچادا قوشتۇر، ئاقتۇر، يېڭىتۇر دەپ ئاتىلىدىغان نەچچە ئونلىغان تۇرا - مەھەللىلەرنى ئەسكە سالىدۇ. بۇ بەلكىم ئابدۇشۈكۈر ئەپەندىنىڭ جىسمى شىمالىي ياۋروپادا ياشاۋاتقىلى 15 يىل بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ كۆڭلىنىڭ، روھىنىڭ ۋە خىياللىرىنىڭ ھامان يىراقتىكى ئانا يۇرتى كۇچادا سەير قىلىپ يۈرگەنلىكىدىن بولسا كېرەك.

مەزكۇر توپلامدىكى ماقالىلەرنىڭ خېلى كۆپ قىسمى مەن ئۈچۈن ناتونۇش ئەمەس. 2003 - يىلىنىڭ نوياىر ئايلىرىدا تەتقىقات ئۈچۈن شىۋېتسىيەگە كەلگىنىمدە ئابدۇشۈكۈر ئەپەندى شىۋېتسىيەنىڭ ئېسكىلىستۇنا شەھىرىدە ياشاۋاتقان ئىكەن. ئاشۇ بىر يىل جەريانىدا مەن ستوكھولمدا تۇرغان بولساممۇ، ئەمما ئۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىش پۇرسىتىم بولمىغان ئىدى. ئارىدىن 2 يىل ئۆتۈپ مەن شىۋېتسىيەگە ئىككىنچى قېتىم كەلگىنىمدە بىز ستوكھولم شەھەر مەركىزىدىكى بىر قەھۋەخانىدا بىرىنچى قېتىم كۆرۈشتۈق. شۇ قېتىملىق سۆھبىتىمىز بىزنى ئورتاق تېمىلاردا سۆزلىشەلەيدىغان ۋە مۇڭدېشالايدىغان يېقىن دوستلارغا ئايلاندۇردى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 6 يىل جەريانىدا بىز تالاي قېتىملىق سۆزلەشتۈق، پىكىرلەشتۈق، ۋەتەن ھەققىدىكى تۈگمەس خىياللىرىمىزنى ئورتاقلاشتۈق. ئابدۇشۈكۈر ئەپەندى ھەر قېتىم كۆرۈشكىنىمىزدە ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ، «ھەي، بىر ئىنساننىڭ ھاياتقا بولغان قىزغىنلىقى، ئىجادىيەت كۈچى ۋە تەپەككۈرى ئۆز تۇپرىقى ۋە خەلقىنىڭ قوينىدا تۇرۇپ ياشىغاندا تۈگمەس ئېنېرگىيەگە ئىگە بولىدىكەن. شۇ تۇپراق ۋە خەلقىنىڭ قوينىدىن ئايرىلغىنىدا ئېنېرگىيەسىمۇ خورايىدىكەن. مۇھاجىرەت ھاياتى مەندىن نۇرغۇن نەرسىلەرنى

2003 - يىلى ئاۋغۇست ئايلىرىدا مۇھاجىرەتنىڭ سىرلىق قوۋۇقى ئاخىرى ئېچىلىدۇ. 70 ياشتىن ئاشقان غەمگۇزار ئانا كۇچادىكى ئۆيىنىڭ دەرۋازىسىدىن ئېغىر قەدىملىرى بىلەن چىقىپ كېتىۋاتقان ئوغلىنى ياشقا تولغان كۆزلىرى بىلەن ئۈزۈتىپ قويدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇ تۇغۇلغان ۋە چوڭ بولغان ئاشۇ سۆيۈملۈك ماكان، كۆيۈمچان ئانا، قېرىنداش ۋە دوست - يارەنلەر شۇنداقلا ۋەتەننىڭ ئېزگۈ سىماسى ئارقىدا قەپ قالىدۇ. ئۇ ئەمدىلا بىرقانچە ياشقا كىرگەن ئوغلىنى يېتىلەپ داۋالغۇپ تۇرغان ھېسسىياتى بىلەن يىراقتىكى نامەلۇم كېلەچەككە قاراپ يول ئالىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىنكى 15 يىللىق ھاياتنى شىمالىي ياۋروپادىكى بۇ تىنچ ئەلدە - شىۋېتسىيەدە ئۆتكۈزگەن، مەرھۇم كۈرەش كۈسەن بىلەن بىللە ئېسكىلىستۇنا شەھىرىدە ئۇيغۇر سىياسىي ھەرىكىتىنىڭ سىكاندىناۋىيە ئەللىرىدىكى پائالىيەت مەركىزىنى بەرپا قىلغان، ئۇيغۇر تىلىدا «غەرب شامىلى» ژۇرنىلىنى نەشر قىلدۇرغان، «شىۋېتسىيە ئۇيغۇر كومىتېتى» نىڭ ئىككىنچى قارارلىق رەئىسلىكىنى ئۆتىگەن، «ئەرەب ئاسىيا رادىيوسى» نىڭ شىۋېتسىيەدە تۇرۇشلۇق ئىختىيارىي مۇخبىرى بولۇپ ئىشلىگەن، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۆزىنىڭ ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئىجادىيەتلىرى بىلەن قايتا ئوتتۇرىغا چىققان بۇ كىشى مەزكۇر توپلامنىڭ مۇئەللىپى - ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت قۇمتۇردۇر.

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت خۇددى «ئىسىم تارتقان كۈلپەتلەر» ناملىق ماقالىسىدا يازغىنىدەك، ھاياتىنىڭ تەڭدىن كۆپ قىسمىدا ئاتا - ئانىسى قۇلۇقىغا ئەزان توۋلاپ قويغان ئۆز ئىسمى بىلەن چاقىرىلىش، كىملىك، پاسپورت، دىپلوم ۋە باشقا قانۇنىي ھۆججەتلەردە شۇ بويىچە يېزىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلمەيدۇ. مۇئەللىپ 40 ياشتىن ئاشقىنىدا شىۋېتسىيەدىكى كۆپ قېتىملىق

ئانا ھەم شۇنداقلا 20 - ئەسىردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلىرىگە شاھىت بولغان ئوقۇمۇشلۇق بىر ئايال ئىدى.

«ئانامنىڭ ئەسلىملىرى» نى ئوقۇغىنىڭىزدا 1936 - يىلى زىننەتخان ئانا 4 ياش ۋاقتىدا دادىسى ئابدۇرەھىم ھاجى كۇچادا ئېلىپ بېرىلغان زور تۇتقۇندا قولغا ئېلىنىپ غايىپ قىلىۋېتىلىدۇ. ئانىسى زەيتۇنخان تۇرمۇشنىڭ قىستىشى بىلەن ئۈرۈمچىدە تۇرمە باقىدىغان بىر ساقچىغا ياتلىق بولىدۇ. شۇنىڭدىن بۇيان چوڭ ئانىسىنىڭ قولىدا چوڭ بولغان زىننەتخان ئانا 1989 - يىلى، يەنى ئارىدىن يەرم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقت ئۆتكەندە ئۆز ئانىسى زەيتۇنخاننى ئۈرۈمچىدىن ئىزدەپ تاپىدۇ. زىننەتخان ئانا ياش ۋاقتلىرىدا كۇچادىكى چوڭ سودىگەر ۋە جامائەت ئەربابى ئەزەمخان تۆرىنىڭ تاتارستانلىق ئايالى سوفىيە ئىبراھىم ئاگېيىۋا خانىم مۇدىرلىق قىلىدىغان قىزلار مەكتىپىدە ئوقۇيدۇ. شۇ يىللاردا سوفىيە خانىمنىڭ كىچىك قىزى پاكزەم بىلەن ئۆمۈرلۈك يېقىن دوستلارغا ئايلانغان بولسىمۇ، ئەمما كېيىنكى بوران - چاپقۇنلۇق ھايات بۇ بىر جۈپ بىغۇبار دوستلارنى ئايرىپ تاشلايدۇ. زىننەتخان ئانا 1940 - يىللاردا يەنە شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ ئايالى سوفىيە بايىز بىلەن يېقىن دوستلاردىن بولۇپ ئۆتىدۇ ھەمدە لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ بوۋاق ۋاقتىدا ئۆلۈپ كەتكەن ئوغلى كەشپۇلانىڭ تۇغۇلىشى ۋە كېيىنچە كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ كېتىشىگە شاھىت بولىدۇ. 1950 - يىللاردىن كېيىن زىننەتخان ئانا كۇچادىكى تۇنجى ئەۋلاد ئوقۇتقۇچىلار قاتارىدا كۇچانىڭ ئىشخالا، ئۆچكىلىك قاتارلىق يېزا - كەنتلىرىدە مۇئەللىم بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. نەچچە يۈزلىگەن سەبىي قەلبەلەرگە ئىلىم نۇرىنى تۈكەيدۇ. 1969 - يىلىغا كەلگەندە خىتاي دائىرىلىرىنىڭ تەقىپ نىشانىغا ئايلانغان

ئېلىپ كەتتى...» دەيتتى. مانا بۈگۈن ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ توپلامى ئارقىلىق ھاياتقا بولغان قىزغىنلىقىنىڭ سۇسلاشمىغانلىقىنى، ئىجادىيەت كۈچىنىڭ ئاجىزلاشمىغانلىقىنى، كېلەچەككە بولغان ئۈمىدىنىڭ يوقالمىغانلىقىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ.

مەن بۇنىڭدىن ئىككى - ئۈچ يىللار ئىلگىرى ئابدۇشۈكۈر ئەپەندىنىڭ «ئانامنىڭ ئەسلىملىرى» ناملىق ماقالىسىنى كۆرۈمنى ياشلىغان ھالدا ئوقۇپ چىققانىدىم. راستىنى ئېيتسام، بۇ ماقالە ئابدۇشۈكۈر ئەپەندىنىڭ مەزكۇر توپلامدىكى بارلىق ئەسەرلىرى ئىچىدىكى مەن ئەڭ ياقتۇرىدىغان بىر ئەسەردۇر. ئۇنىڭ بۇ نادىر ماقالىنى يازغان چاغدىكى كەيپىياتىنى ۋە ھېس - تۇيغۇلىرىنى چوڭقۇر چۈشىنىمەن. ئۇ شىۋېتسىيەدە ياشىغان شۇنچە ئۇزۇن يىللار مابەينىدە ھەممە كەچمىشلىرىنى ئۇنتۇشقا تىرىشتى، ئەمما ئاخىرقى ئۆمرىدە ئورۇن تۇتۇپ يىللارچە كېسەل كارىۋىتىدا يېتىپ كەتكەن كۈچادىكى ئانىسىنى ئەسلا ئېسىدىن چىقىرالمىدى. مەن ئابدۇشۈكۈر ئەپەندى بىلەن سىرداش دوست بولۇپ ئۆتكەن شۇنچە يىللار مابەينىدە ئۇنىڭ شىۋېتسىيەدە ھەر ۋاقىت ئانىسىنى سېغىنىش ئىچىدە ياشىغانلىقىنى، «ئانامنىڭ ئالدىدا ئوغۇللىق بۇرچۇمنى ئادا قىلالىدىم» دەپ خۇرسىنىغانلىقىنى، يېشىنىڭ ئۇلغىيىشىغا ئەگىشىپ بۇ خىل تۇيغۇنىڭ تېخىمۇ ئېغىرلاشقانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان ئىدىم. دېگەندەك مۇئەللىپنىڭ بۇ ماقالىسىدا ئۇنىڭ بۇ خىل ھېس - تۇيغۇلىرى چوڭقۇر ئىپادىلەنگەن ئىدى. مەزكۇر ماقالىدىكى ئانىسىنىڭ ئەسلىملىرىنى ئەسلىمە قىلىپ يازىدىغان بۇ ئالاھىدە شەكىل ئوقۇرمەننى بىر ئانىنىڭ كەچمىشلىرىدىن مىللىتىمىزنىڭ 20 - ئەسىردىكى كولىكتىپ كەچۈرمىشلىرىگە سۆرەپ كىرىدۇ. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتنىڭ ئانىسى مەرھۇم زىننەتخان ئانا باشقا مىڭلىغان ئانىلارغا ئوخشاشلا ئاددىي بىر

ساقلىنىۋاتقان ئۇيغۇرلارغا دائىر ماتېرياللار بىلەن ھەپلەشتى. مەزكۇر توپلامدىكى «ياقۇببەگنىڭ نەسەبنامىسى»، «گۇستاق رەكېت ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى»، «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىنقىلاب ۋە ۋەزىپە»، «لوۋىسا بىلەن توختاخۇن ھەققىدە ئاڭلىمىغان ھېكايىلەر» ناملىق بىر يۈرۈش ماقالىلار شىۋېت ئارخىپلىرىغا كۆمۈلگەن ئۇيغۇرلارغا دائىر مەنبەلەرنىڭ ئۇچۇرىنى تارتىپ چىقىرىدۇ.

شىۋېت مىسسىيونېرلىرى تەركىبىدە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەرگە كەلگەن سىستېرا لوۋىسا قانداق بولۇپ دەرۋازىۋەن يىگىت توختاخۇن بىلەن تونۇشۇپ قالدى؟ ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىشقىي مۇھەببەت قانداقلا چە ئۇلارنىڭ ئوخشىمىغان دىنىي ئېتىقادى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشىمىغان ئىرقىي ھەم مەدەنىيەت پەرقلىرى ئۈستىدىن غالىپ كەلدى؟ جەمئىيەتتىن كېلىۋاتقان شۇنچە قارشىلىقلارغا قارىماستىن كۇچادا 35 يىل بىللە ياشىغان بۇ بىر جۈپ ئەر - ئايال يەنە نېمە ئۈچۈن ئاخىرىدا بىر - بىرىدىن ئايرىلدى؟ لوۋىسانىڭ كۇچادىن شىۋېتسىيەدىكى بىر تۇغقان سىڭلىسىغا يازغان 200 پارچىدىن ئارتۇق خەتلىرى ھازىر قەيەردە؟ بۇ سوئاللارغا قىزىققۇچىلار ئابدۇشۈكۈر ئەپەندىنىڭ مەزكۇر توپلامدىكى «لوۋىسانىڭ خەتلىرى: لوۋىسا بىلەن توختاخۇن ھەققىدە ئاڭلىمىغان ھېكايىلەر» ناملىق ماقالىسىدىن قىسمەن جاۋابلارنى تاپالايدۇ.

ئۇيغۇرلار بىلەن شىۋېتلار ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالاقىلىرى ۋە شىۋېتسىيەدە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شەكىللەنگەن تۈركولوگىيە تەتقىقاتى ھەققىدە سۆز بولغاندا، شۈبھىسىزكى، كىشىلەر گۇننار يارىڭنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىشىدۇ. دەرۋەقە، گۇننار يارىڭ 1929 - 1930 - يىللىرى قەشقەرگە تىل تەكشۈرۈش ۋە قوليازما يىغىش ئۈچۈن كەلگەن، دىن تارقىتىش

بۇ ئائىلە كۇچادىن كۈنەس ناھىيەسىنىڭ ئارتۆپە يېزا قارابۇلاق كەنتىگە سۈرگۈن قىلىنىپ 13 يىللىق سەرسان - سەرگەردانلىقنى بېشىدىن ئۆتكۈزىدۇ. «ئانامنىڭ ئەسلىملىرى» نى ئوقۇغان ئوقۇرمەن مەرھۇم زىننەتخان ئانىنىڭ ئاددىي بىر ئانا، بالا تەربىيەلىگەن مېھرىبان ئوقۇتقۇچى ۋە تۇرمۇشنىڭ ئاچچىق - چۈچۈكلىرىنى يەتكىچە تارتقان بىر ئائىلە ئايالىلا ئەمەس، بەلكى 20 - ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ زور ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلىگە شاھىت بولغان بىر ئوقۇمۇشلۇق شەخس ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر دەرىجىدە ھېس قىلىدۇ. مۇئەللىپنىڭ قەلەم ئىزھارىغا ئەگىشىپ ئابدۇشۈكۈر ئەپەندى بىلەن بىرلىكتە ئاللاھنىڭ رەھمىتىگە ئېرىشكەن مەرھۇم زىننەتخان ئانىنى تەڭ سېغىنىدۇ...

مەزكۇر توپلامدىكى «ئىسىم» تارتقان كۈلپەتلەر» ناملىق ماقالە ئوقۇرمەنلەرگە ئۇيغۇر بولۇپ تۇغۇلغان ھەر بىر ئىنساننىڭ ھاياتى بويى ئىسىم - فامىلىسى سەۋەبلىك دۇچ كېلىدىغان كۈلپەتلىرىنى ئاشكارا قىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ۋەتىنىدىلا ئەمەس، بەلكى چەتئەللەردىمۇ ھەتتا ئىسىم - فامىلىسى ئارقىلىق بەدەل تۆلەيدىغانلىقىدەك بىر رېئاللىقنى ئوتتۇرىغا قويدۇ. دۇنيانىڭ ھېچقانداق جايىدا ۋە شۇنداقلا ئۇيغۇردىن باشقا ھەرقانداق بىر خەلقتە كۆرۈلمەيدىغان بۇ تارتقۇلۇقلار «ئۇيغۇر» بولۇپ ياشاشنىڭ ئاسان ئەمەسلىكىنى ھېس قىلدۇرىدۇ.

مۇئەللىپ ئابدۇشۈكۈر ئەپەندى ھاياتىنىڭ پىشقان يىللىرىنى مۇھاجىرەتتە - شىمالىي ياۋروپادىكى تىنچ ۋە گۈزەل ئەل - شىۋېتسىيەدە ئۆتكۈزدى. ئۇ شىۋېتسىيەگە كەلگەن دەسلەپكى چاغلىرىدىن باشلاپلا سكاندىناۋىيە ئەللىرىنىڭ يىراقتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا، شۇ جۈملىدىن تارىم ۋادىسى بىلەن بولغان تارىخىي ۋە مەدەنىيەت ئالاقىلىرىگە دىققەت قىلدى. ۋاقتى ۋە ئىمكانىيىتى بولسىلا شىۋېت ئارخىپلىرى، كۈتۈپخانىلىرى ھەمدە مۇزېيلىرىدا

ئەمەس. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئەگەر سۈپەن ھېدىنىڭ 5 قېتىملىق ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئېكسپېدىتسىيەسى بولمىغان بولسا، گۇننار يارىڭنىڭ 1929 - يىلىدىكى قەشقەر سەپىرى بولمىغان بولسا، شىمالىي ياۋروپادا 20 - ئەسىردىن بۇيانقى ئۇيغۇر تەتقىقاتى ۋە تۈركولوگىيەگە دائىر مول قوليازمىلار فوندى شەكىللەنمىگەن بولاتتى. شۇڭا مېنىڭچە، ئابدۇشۈكۈر ئەپەندىنىڭ مەزكۇر توپلامغا كىرگۈزۈلگەن «گۇننار يارىڭنىڭ ئۇيغۇرلارغا ئاتونۇش بولغان يەنە بىر يۈزى» ناملىق ماقالىسىنى بۇ شەخسكە ئومۇمىيۈزلۈك باھا بېرىشتە باشقىلار ئويلاپ باقمىغان بىر نوقتىغان جۈرئەت قىلغان دېيىشكە بولىمىمۇ، ئەمما مەزكۇر ماقالىدا تىلغا ئېلىنغان بىر قىسىم قاراشلار ۋە بايانلار ئارقىلىقلا گۇننار يارىڭنىڭ ئومومىي ئوبرازىغا ھەمدە ئۇيغۇر تەتقىقاتى بويىچە ئېلىپ بارغان بىر ئۆمۈرلۈك ئەمگەكلىرىگە باھا بېرىش ئانچە مۇۋاپىق بولمىسا كېرەك.

شىۋېتلارنىڭ بۈگۈنكى كۈندە گۇننار يارىڭغا قانداق باھا بېرىشى مېنىڭچە شىۋېتلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىشى. بۇ بىزنىڭ بىلىپ بېقىشىمىزغا ۋە ئويلىنىپ كۆرۈشىمىزگە تېگىشلىك بىر نۇقتا بولسىمۇ، ئەمما بۇ نۇقتىلارغا تايىنىپلا گۇننار يارىڭنىڭ تۈركولوگىيە ساھەسىدە ئېلىپ بارغان بىر ئۆمۈرلۈك ئەمگەكلىرىگە «تون پىچىۋېتىش» شەك - شۈبھىسىزكى، بىزنى ئىنكارچىلىق كېسىلىگە مۇپتىلا قىلىدۇ. مەن گۇننار يارىڭغا باھا بېرىشتە ئۇنىڭ باشقىلارغا بىلىنمىگەن «ئاتونۇش يۈزى» ياكى ئۇنىڭ قانداقتۇر «ئارىئان ئىرقىنىڭ ئۈستۈنلىكى ئۈچۈن كەتمەن چاپىدىغان سىياسىي مەۋقەسى» گە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتى ساھەسىدە قانداق نەتىجىلەرنى مەيدانغا كەلتۈرگەنلىكى ھەمدە ئۇيغۇرلار ئۈچۈن نېمىلەرنى قىلىپ بەرگەنلىكىگە قاراش كېرەك دېگەن تەشەببۇستىمەن.

ۋەزىپىسى بولمىغان بىردىن - بىر تەتقىقاتچى ئوقۇغۇچى ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن گۇننار ياررىڭنىڭ ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ تىلى بىلەن، بولۇپمۇ قەشقەر بىلەن بولغان ئۆمۈرلۈك رىشتىسى باشلىنىدۇ. گەرچە گۇننار ياررىڭنىڭ كېيىنكى ھاياتى داۋامىدا ئۇنىڭ نامىنى دۇنياغا تونۇتقنى ئۇنىڭ دىپلوماتىيە ساھەسىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىك خىزمەتلىرى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ھاياتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغىچە شەرقىي تۈركى تىلى (ئۇيغۇر تىلى) ۋە بۇ تىلدىكى قوليازىلار تەتقىقاتىنى ئەسلا توختىتىپ قويمىدۇ. شۇ ۋەجىدىن بۇ شەخسنىڭ ئۇيغۇرلارغا تونۇش بولغان يۈزى دەل ئۇنىڭ داڭلىق تۈركولوگ ۋە ئۇيغۇرشۇناس بولغانلىقى ۋە ئۇيغۇرلار ۋەتىنى بىلەن بولغان ئۆمۈرلۈك رىشتىسىدۇر. ھالبۇكى، ئابدۇشۈكۈر ئەپەندى شىۋېتسىيەدە كېيىنكى يىللاردا نەشىر قىلىنغان شىۋېت شەرقشۇناسلىرىنىڭ ھاياتى ۋە سىياسىي مەۋقەسىگە دائىر بىر قىسىم تەتقىقات نەتىجىلىرىگە تايىنىپ تۇرۇپ، گۇننار ياررىڭنىڭ ئۇيغۇرلارغا ناتونۇش بولغان يەنە بىر «يۈزى» نى ئېچىپ كۆرسىتىشكە تىرىشىدۇ. ئەلۋەتتە، مەيلى گۇننار ياررىڭ بولسۇن، ياكى سۋېن ھېدىن بولسۇن، ئۇلارنىڭ 1930 - يىللاردىن 1940 - يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا ناتسىستلار گېرمانىيەسى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى، ھەتتا سىياسىي مەۋقە جەھەتتىن گېرمانىيەنىڭ دۇنيا ئۇرۇشىدا غەلبە قىلىشىنى ئۈمىد قىلغانلىقىدەك شەخسىي خاھىشلىرى شىۋېتسىيە ئىلىم ساھەسى ئۈچۈن بىلىنىمگەن بىر ھادىسە ئەمەس. كېيىنكى يىللاردا شىۋېتسىيەدە ئوتتۇرىغا چىققان بىر قىسىم تەنقىدىي شەرقشۇناسلار سۋېن ھېدىن ۋە گۇننار ياررىڭ قاتارلىق شەرقشۇناسلارنىڭ ھاياتىدىكى بۇ سىنارىيەلەرنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ چىقتى ۋە نۇرغۇن بەس - مۇنازىرىلەرگە سەۋەب بولدى. ھالبۇكى، بۇ تېمىنىڭ پۈتۈن - سۈرۈگ يۈزى

شېئىرىيەت ۋە ئەدەبىيات تېمىلىرىغا مەركەزلەشكەنلىكىنى، شىۋېتسىيەگە كەلگەندىن كېيىن يازغان يازمىلىرىنىڭ كۆپرەك ئۇيغۇر تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە ھۆججەت - قوليازمىلارغا بېغىشلانغانلىقىنى، يېقىنقى مەزگىللەردە يازغان يازمىلىرىنىڭ كۆپرەك ئانا يۇرتى ھەققىدىكى ئەسلىمىلەرنى ئاساس قىلغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. بۇنداق كەڭ دائىرىگە ۋە كۆپ خىل تېمىلارغا بېغىشلانغان شۇنداقلا ماكان ۋە زامان چېگراسىدىن ھالقىپ چىققان ئۈنۈپرسال توپلام كۆپ ھاللاردا بىر يازغۇچىنىڭ يېزىقچىلىق تارىخىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى ئوقۇرمەنلەرگە ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئابدۇشۈكۈر ئەپەندى مۇھاجىرەتتە 15 يىل ياشىغاندىن كېيىن ئۆزىگە قايتتى. ئۇ ئۆز ئەسەرلىرى ئارقىلىق بىر مىللەت پەرزەنتىنىڭ ئۆز مىللىيىتىگە ۋە ئەسلىگە قايتىشىنىڭ تەبىئىي بىر تاللاش ئىكەنلىكىنى، جىسمى مۇھاجىرەتتە ياشىسىمۇ، ئەمما روھىيىتى ھامان ۋەتەن تۇپراقلىرىنى سەير قىلىپ تۇرغان مېڭىلغان ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئېچىپ كۆرسەتتى.

ئابدۇشۈكۈر ئەپەندى شىمالىي قۇتۇپقا يېقىن بۇ ئەلدە شۇنچە يىللار ياشاپ تۇرۇپمۇ بالتىق دېڭىزنىڭ سوغۇق دولقۇنلىرى بىلەن سىكاندىناۋىيە ئورمانلىرىنىڭ سىرلىق جىمجىتلىقىنى چۈشمىدى. ئۇنىڭ چۈشلىرىدە زاھىر بولغىنى يەنىلا يىراقتىكى ۋەتەننىڭ كۆرۈنۈشلىرى، كۇچادىكى «قىزىل قاغا» تۇراسىدا ئەكس - ئەتكەن قىزغۇچ شەپق نۇرى ۋە مەرھۇم ئانىسىنىڭ ئەسلىمىلىرىدە قېتىپ قالغان كۇچانىڭ قايناق ھاياتىدۇر. ئابدۇشۈكۈر ئەپەندى ئەمدى ئۆزىنىڭ ئەسلا بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ۋە مەجبۇرىي تېڭىلغان ئىسىملار بىلەن ئاتالمايدىغانلىقىنى، «قۇمتۇر» دېگەن سۆيۈملۈك ئىسىمنىڭ سىكاندىناۋىيە يېرىم ئارىلىنىڭ ئۇزاققا

ھەچ بولمىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ نۇقتىسىدىن شۇنداق بولۇشى كېرەك دەپ ئويلايمەن.

ئابدۇشۈكۈر ئەپەندىنىڭ مەزكۇر توپلامدا يەنە ئۇنىڭ ئانا يۇرتى كۇچا دىيارى ھەققىدە يازغان بىرمۇنچە ماقالىلىرىمۇ ئورۇن ئالغان. بولۇپمۇ كۇچادىكى ساقساق مەدرىسى ۋە ئۇنىڭدا ئوقۇغان مەشھۇر شەخسلەر، «مىڭ تەن ئاتام مازىرى»، كۇچا خەلق ناخشىسى «مىراجىخان» قاتارلىق ماقالىلىرى ئاپتونىڭ چەتئەلدە تۇرۇپمۇ ئانا يۇرتى ھەققىدە تىنىمسىز ئىزدىنىش ئېلىپ بارغانلىقىنى، مۇھاجىرەتتە يۇرتنى سېغىنىشتىن ئىبارەت پۈتكۈل غۇربەتتىكى ئىنسانلارغا ئورتاق بولغان بۇ تۇيغۇغا ئۇنىڭ ئەمەلىي ئىزدىنىش ۋە ئەمگەك ئارقىلىق جاۋاب قايتۇرغانلىقىنى ھېس قىلىمىز.

ئابدۇشۈكۈر قۇمتۇر ئەپەندى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدا ئۇيغۇر شېئىرىيىتى، ئەدەبىيات نەزەرىيەسى ۋە 20 - ئەسىر چەتئەل ئەدەبىياتىدىكى نادىر يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدە بىرمۇنچە ماقالە، ئوبزور ھەمدە ئەدەبىي تەنقىدلەرنى ئېلان قىلغان. ئۇ يەنە ئەدەبىي تەرجىمىچىلىك ساھەسىدىمۇ كۆپلىگەن ئەمگەكلەرنى يورۇقلۇققا چىقارغان. نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن ياپونىيەلىك داڭلىق يازغۇچى ياسۇنارى كاۋاباتانىڭ «ئۇيغۇردىكى ساھىپجامال» ناملىق ئەسىرىنى ئابدۇشۈكۈر ئەپەندى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، نەشىر قىلدۇرغان.

ئابدۇشۈكۈر ئەپەندىنىڭ مەزكۇر توپلامغا كىرگۈزۈلگەن ماقالىلىرى ئۇنىڭ ئوخشىمىغان دەۋرلەردە ۋە ئوخشاش بولمىغان ئەللەردە ياشىغان مەزگىللىرىدە يازغان يازمىلىرىدىن تەشكىل تاپقان. بىز ئۇنىڭ 1990 - يىللاردا يازغان يازمىلىرىنىڭ كۆپرەك

ئانامنىڭ ئەسلىملىرى

ئانام 82 يېشىدا تۇپراققا باش قويدى. ئىچىمگە پاتمايۋاتقان ھەسرەتلىرىمنى ئىپادىلەشكە ئاجىزلىق قىلىپ، كۆز ياشلىرىم بىلەن يۈزۈمنى يۇدۇم. 13 يىل ئىسسىق يۈزنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالمىغان كۆزلىرىم ئاخىر ھېسابتا سوق يۈزنى كۆرۈشكىمۇ ئىمكان قىلالمدى. پەقەت دۇئالىرىم ئارقىلىقلا ئۆزۈمگە تەسەللى، ئانامغا جەننەت تىلىدىم.

ئانام كىتابقا ھېرىسمەن، تەقۋادار ئايال ئىدى. زۈلمەتلىك يىللارنىڭ جاپا - مۇشەققەتلەردىمۇ بۇ ئىككى ئەڭگۈشتىرىدىن ئايرىلمىغانىدى. قېرىنداشلىرىمنىڭ دەپ بېرىشىچە ئانام ھاياتىنىڭ ئاخىرقى تىنىقلىرىغىچە ئېغىزىدىن ئىماننى، قولىدىن كىتابنى چۈشۈرمەپتۇ. ئانام ئىمانى بىلەن ئاخىرەتكە سەپەر قىلدى، بىزگە ئادىمىيلىك پەزىلەتلىرى بىلەن مىڭلىغان كىتابلىرىنى مەراس قالدۇردى.

ئانامنىڭ ئەجدادلىرى

ئانام زامان غوۋغالىرى تۇشمۇتۇشتىن باش كۆتۈرگەن، جاھان مەئشەتلىرىنىڭ ھالى قالمىغان، كىشىلەر يىلنامىلەرنىڭ ئالمىشىشىغا ئەمەس، بەلكى بۈگۈنكى رىزىقىنىڭ ئامانلىقىغا، ئەتىكى كۈننىڭ سېرىقىغا تەشنا بولۇپ ياشاۋاتقان بىر زاماندا تۇغۇلغانىكەن. گەرچە ئانام ئۆزىنىڭ قايسى يىلى تۇغۇلغانلىقىنى ئېنىق بىلمىسىمۇ، ئەمما ئاتىسى ھەپسىگە ئېلىنغاندا 4 ياشتا

سوزۇلغان سوغۇق كۈنلىرىدە ئۇنىڭغا ئىللىقلىق ۋە مۇھەببەت
ئاتا قىلىدىغانلىقىنى ئوبدان بىلىدۇ.

دەرۋەقە، قۇمتۇرا چۈشى داۋاملىشىدۇ، قۇمتۇرا ئەپەندىنىڭ
يېڭىدىن - يېڭى يازمىلىرىمۇ داۋاملىق يورۇقلۇققا چىقىدۇ. مەن
بۇنىڭغا چوڭقۇر ئىشىنىمەن.

2018 - يىل 21 - ئىيۇل، ئامېرىكا ۋاشىنگتون

كېلەلمىگەن.

ئانامنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى ئابدۇرېھىم قارى بولۇپ قەشقەر-
دىن، ئانىسىنىڭ ئىسمى زەيتۇنخان بولۇپ، شاياردىن ئىدى.
ئەمما مەن چوڭ بولسام ئانامنىڭ ئىسمى زىننەتخان زۇنۇن
دەپ ئاتىلىدىكەن. ئەسلىدە زۇنۇن ئانامنىڭ ئاتىسى ئابدۇرېھىم
قارىمىنىڭ ئاتىسى بولۇپ، ئابدۇرېھىم قارىم ھەپسىگە ئېلىنىپ
كەتكەندىن كېيىن ئانامنى چوڭ ئاتىسى زۇنۇن بېقىپ چوڭ
قىلغانىكەن.

ئانامنىڭ چوڭ ئاتىسى زۇنۇن جەمئىيەتتە زۇنۇنئاخۇن قەنچى
دېگەن نام بىلەن تونۇلغان كىشى بولۇپ، قەشقەرنىڭ ئوردا
ئالدىدىن ئىكەن. زۇنۇنئاخۇن قەنچى قەن ياسايدىغان ھەم
ياسىغان قەنلىرىنى كارۋان تارتىپ، يۇرتىمۇ - يۇرت يۈرۈپ
ساتىدىغان سودىگەر كىشىكەن. 1910 - يىللىرى ئەتىراپىدا
سودا ئىشلىرى بىلەن كۇچاغا كېلىپ، كۇچا كونا شەھەر سايباغ
مەھەللىسىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغانىكەن. سايباغ مەھەللىسى
ئانامنىڭ تۇغۇلغان ۋە ئۆسۈپ چوڭ بولغان مەھەللىسىدۇر.

80 - يىللارنىڭ بېشىدا مەن ئانام بىلەن بازارغا كېتىۋېتىپ،
كۇچا كونا شەھەردىكى رەستە مەسچىتىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە
ياشانغان بىر ئادەم بىلەن ئۇچرىشىپ قالدۇق. ئانام بىلەن ئۇ
ئادەم خېلى ئۇزۇن بېشىدىن ئۆتكۈزگەن كەچۈرمىشلىرى ھەققىدە
پاراڭلاشتى. پاراڭلىرى ئارىلىقىدا ئۇ ئادەم 1936 - يىلىدىكى
تۇتقۇن ھەققىدە تۆۋەندىكىلەرنى سۆزلەپ بەردى:

- مەن تۇتقۇن قىلىنغان كۈنى ئۇدۇل ئاپىرىپ بىر ئامبارغا
سولىدى، ئامباردا مەندىن باشقا يەنە 20 دەك ئادەم بارىكەن،
دادىلىرى ئابدۇرېھىم قارىنىمۇ شۇ يەردە كۆردۈم. ئەتىسى
ھەممىمىزنىڭ بېشىغا تاغا كىيىدۈرۈپ، ئېغىزىنى چىڭ باغلاپ،

ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلىدىكەن. ئاتىسى ھەپسىگە ئېلىنغاندا پۈتۈن يۇرتتىن يۈزلىگەن كىشىلەر بىرلىكتە تۇتقۇن قىلىنىپتۇ.

ئانامنىڭ ئەسلىمىسىدىكى بۇ ۋەقە كۇچا يېقىنقى زامان تارىخىدىكى چوڭ ۋەقە بولۇپ، 1936 - يىلىدىن باشلانغان كۇچادىكى چوڭ تۇتقۇن قىلىش ۋەقەسى ئىدى. بۇ قېتىمقى تۇتقۇن 1936 - يىلى 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 24 - كۈنىگىچە بولۇپ، ئۈچ كۈن كېچە - كۈندۈز ئېلىپ بېرىلغان، يۈزلىگەن كىشى تۇتقۇن قىلىنغان. تۇتقۇن قىلىش ھەرىكىتىگە ساقچى باشلىقى زۇپەر بىۋاسىتە باشچىلىق قىلغان بولۇپ، ئابدۇللا ئۆمەرۇپ باشچىلىقىدىكى ئاتلىق پولك ھەمكارلىقتا بولغان.

«كۇچا تارىخ ماتېرىياللىرى» دا بايان قىلىنىشىچە: «بۇ پولك ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز ۋە ئۇيغۇرلاردىن تەشكىل قىلىنغان. 1934 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئەۋەتىلگەن بولۇپ، ئۇچتۇرپان ناھىيەسىدىكى يامان سۇ ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭغا كىرىپ، 1935 - يىلى كۇچاغا كېلىپ، ئورۇنلاشقان.» تۇتقۇن قىلىش ھەرىكىتىدە يۇرت چوڭلىرى، جەمئىيەتتىكى يۈز - ئابىرۇيلۇق كىشىلەر، چوڭ سودىگەرلەر، دىنىي ئۆلىمالار، ئوقۇغان زىيالىيلار ھەپسىگە ئېلىنغان. «كۇچا تارىخ ماتېرىياللىرى» دا ھەپسىگە ئېلىنغان بۇ كىشىلەر ھەققىدە تەپسىلىي بىر تىزىملىك تەييارلانغان بولۇپ، ئانامنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى 21 - ئورۇندا ئۇچرايدۇ. تىزىملىكتە ئانامنىڭ ئاتىسى ھەققىدە مۇنداق ئۇچۇر بېرىلگەن: «ئابدۇرېھىم قارىم مۇرەتتەپ قارى بولۇپ، كۇچادا تۇرۇشلۇق قەشقەرلىك زۇنۇن ئاخۇننىڭ ئوغلى» دۇر. ھەپسىگە ئېلىنغان بۇ كىشىلەردىن ناھايىتى ئاز ساندىكى بىر قانچە ئادەمنىڭ قايتىپ كەلگىنىدىن باشقا ھېچقايسى قايتىپ كېلەلمىگەن، ھەتتا نەدە ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنىمۇ بىلەلمىگەن. ئانامنىڭ ئاتىسى ئابدۇرېھىم قارىمۇ شۇ تۇتۇلغان پېتى قايتىپ

پارچە - پۇرات قەغەز دۆۋىلىرى ئىچىدە تىمىسقىلاپ يۈرمىز، ئەمما ئۇلارنىڭ ھايات پاجىئەلىرىدىن ھېچنېمە قالمىغانىدى. يەنە ئون يىللاردىن كېيىن بىر دەۋرنىڭ تارىخى ھېچنېمە ئۆسمەس قاقاس يەرگە ئايلىنىدۇ.

89 - يىلى ئانام ئىككىمىز ئانامنىڭ ئۆز ئانىسى زەيتۇنخاننى ئۈرۈمچىدىن ئىزدەپ تاپتۇق. زەيتۇنخان چوڭ ئانام مېنىڭ كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولغان بىردىن بىر ئاتا - ئانامنىڭ ئاتا - ئانىسى ئىدى. بۇندىن بۇرۇن ئانامنىڭمۇ، ئانامنىڭمۇ ئاتا - ئانىسىنى كۆرۈشكە نېسىپ بولمىغانىدى.

زەيتۇنخان چوڭ ئانامنىڭ قېرىلىقتىن بەللىرى مۈكچىيىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما تېنى سالامەت، ھەرىكىتى تېتىك ئىكەن. گەرچە ئۆزىنىڭ قانچە ياشقا كىرگەنلىكىنى ئېنىق بىلمىسىمۇ، يېشىنى 90 ياشلار ئەتراپىدا پەرەز قىلىدىكەن. بىز پاراڭلىشىش جەريانىدا چوڭ ئانامنىڭ ئېسىنىڭ ئېنىق، سۆزلىرىنىڭ جايىدا ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدىم. شۇ چاغلاردا چوڭ ئانام زەيتۇنخان ئۈرۈمچى رەستىگە (نەنمىڭ) جايلاشقان خەلق نەشرىياتىنىڭ ئارقىسىدىكى كونا تۇڭگان مەسچىتىنىڭ يېنىدىكى مەھەلىدە ئولتۇرۇشلۇقكەن. مەن شۇندىن كېيىن چوڭ ئانامنى ھەر ھەپتىسى ئۈزۈلدۈرمەي يوقلاپ تۇردۇم.

چوڭ ئانام زەيتۇنخان پاراڭخۇمار ئايالىكەن، ھەر قېتىم يوقلاپ بارسام بېشىدىن كەچۈرگەن كەچۈرمىشلىرى ھەققىدە كۆپ پاراڭلارنى قىلىپ بېرەتتى. ئۇ بىر كۈنى يۈرىكىگە ھەسرەت بولۇپ، ئورناپ كەتكەن بىر ۋەقەنى سۆزلەۋېتىپ كۆزلىرىگە ياش ئالدى.

چوڭ ئانامنىڭ دېيىشىچە، شىڭشىسەي جاللالتىرى ئېرى ئابدۇرېھىم قارىمىنى تۇتۇپ كەتكەندىن كېيىن ئىككى يىلغىچە

ماشىنىغا خۇددى مال باسقاندىكى دەستلەپ، تۆپە - تۆپىگە باسقىلىق. قارىغاندا يېنىمىزدىكى ئۆيىمىز بىزدىن باشقا ئادەملەر بولسا كېرەك، مەن تۆپىگەرەك بېسىلىپتەن. بىر چاغدا ماشىنا قوزغالدى ئاستىدىكى ئادەملەرنىڭ يىغا - زارلىرى، ۋارقىراش - جارقىراشلىرى ئاڭلىناتتى. ھەر قېتىم ماشىنا كاتاڭغا چۈشسە بۇ ئاۋازلار تېخىمۇ ئەۋجىگە چىقاتتى. شۇنداق كېتىۋېتىپ، مەن مىدىراۋەرگە چىكىمۇ بىر چاغدا ماشىنىدىن يەرگە گۈپپىدە چۈشتۈم. بىراق تاغارنىڭ ئېغىزىنى ئاچالماي بەك قىينالدىم. بىر تەرەپتىن ماشىنىنى ھەيدەپ كېتىۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ مېنى كۆرۈپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيتتىم. بىر چاغدا ئاتلىق بىرى يېنىمغا كېلىپ توختىدى ۋە ئاتتىن چۈشۈپ، مېنى تاغاردىن چىقاردى. ئالدىمدا تۇرغان ئەسكەرنى كۆرۈپ چۈچۈپ كەتتىم، تىلىم گەپكە كەلمەي قالدى. ئەسكەر مېنىڭ قورقۇپ كەتكەنلىكىمنى كۆرۈپ: «مەن ماشىنىنىڭ ئارقىسىدىن چارلاپ كېتىۋاتقان ئەسكەر بولمەن، سىز بۇ يەردىن دەرھال يوقىلىڭ، مەنمۇ سىزنى كۆرمىگەن بولاي، سىزمۇ مېنى كۆرمىگەن بولۇڭ، ئەڭ ياخشىسى كۇچادىن باشقا يۇرتقا كېتىپ جېنىڭىزنى جان ئېتىڭ» دېدى. مەن رەھمەت ئېيتىپ، ياندىكى قوناقلىققا كىرىپ كەتتىم. شۇنچە يىل باشقا يۇرتتا سەرسان بولۇپ يۈردۈم.

ئانام بۇ ئادەمنىڭ ھېكايىسىنى ئاڭلاپ بىردەم كۆز يېشى قىلدى، ئاتىسىنى ئەسلەپ كۆڭلى بۇزۇلدى. كېيىن ئانامدىن ئۇ ئادەمنىڭ ئىسمىنى سورىغانلىقىم ئېسىمدە، بىراق ھازىر شۇنچە ئويلاپمۇ ئۇ ئادەمنىڭ ئىسمىنى پەقەت ئېسىمگە ئالالمايمەن. ئۇ چاغلاردا مەنمۇ ياش، گۆدەك ئىدىم، ئەتراپىمىزدا ھەقىقىي تارىخى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن تىرىك شاھىتلار يۈرسىمۇ ئۇلارغا ئېرەڭ قىلمىغان، قان - ياشلىق كەچۈرمىشلىرىگە پەرۋا قىلمىغان ئىكەنمىز. ئەمدىلىكتە ئۇلارنىڭ بىر ئېغىز سۆزىگە زار بولۇپ،

ئىگىسىگە تاپشۇردى. ھاياتىدىكى بىر مۇنچە ھەسرەت ۋە كەچۈرمىشلىرى بىلەن ئۈرۈمچى يامانلىق تاغنىڭ ئىچكىرىسىدىكى ئۇيغۇرلارغا تەۋە كىچىك بىر قەبرىستانلىققا دەپنە قىلىندى. چوڭ ئانامنىڭ نامىزىغا قاتناشقان، بۇرۇندىن چوڭ ئانامنى تونۇيدىغان چوڭلارنىڭ تەۋسىيەسى بىلەن چوڭ ئانام قەبرىسىگە يالغان يېشى بىلەن 95 ياش دەپ قويۇلدى.

ئانام ۋە كۇچا قىزلار مەكتىپى

ئانام يەتتە ياشقا كىرگەن يىلى كۇچادا تۇنجى ئېچىلغان قىزلار مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىرىپتۇ. بۇ مەكتەپ كۇچا كونا شەھەر كۇچىبىرىق بويى مەھەللىسىدىكى چوڭ يولنىڭ بۇيىغا جايلاشقان بولۇپ، ھازىرمۇ بۇ مەكتەپنىڭ تارىخىنىڭ بوران - چاپقۇنلىرىدا ئۇپرىغان ئىككى قەۋەتلىك ئىمارىتى تاشلاندىق ھالەتتە يول ياقىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇپتۇ. مەكتەپ جايلاشقان بۇ يول ئەسلىدە كونا شەھەردىكى ئادەملەر ناھايىتى زىچ ئولتۇراقلاشقان بىرقانچە ئاۋات مەھەللىلەرنى بىر - بىرگە تۇتاشتۇرغان ئاساسلىق يول بولۇپ، بىر ئۇچى ئەسلىدىكى ساي كۆرىكى ئارقىلىق رەستىگە تۇتاشسا، يەنە بىر تەرىپى ساقساق مەھەللىسىگە تۇتۇشاتتى. 1985 - يىلى ئەسلىدىكى ياغاچ كۆرۈك بۇزۇپ تاشلىنىپ، ئۇنىڭ 100 مېتىر شىمالغا «كۈسەن كېچىكى» نامىدىكى يېڭى كۆرۈك سېلىنغۇچە بولغان ئارىلىقتا بۇ يول كۇچا كونا شەھەردىكى قاتناش تۈگۈنى ھېسابلىناتتى. يول ياقىسىغا ھەرخىل ھۈنەرۋەن - كاسپىلاننىڭ دۇكانلىرى ئېچىلغان بولۇپ، ئاۋات، قاينام - تاشقىنلىق بىر مەنزىرە بار ئىدى.

ئانام بىلەن ئىككىمىز ھەر قېتىم بۇ كوچىدىن ئۆتسەك، ئانام

خەۋىرنى كۈتۈپتۇ، بىراق ھېچقانداق خەۋىرى بولماپتۇ، ئۆيدىكىلەرمۇ ئۈمىدىنى ئۈزۈپ، چوڭ ئانامنىڭ قايتا ياتلىق بولۇشىغا رۇخسەت قىلىپتۇ. ئارىدىن يەنە بىر يىل ئۆتۈپ چوڭ ئانام ياتلىق بولۇپ، ئۈرۈمچىگە كېلىپتۇ. ئەسلىدە چوڭ ئانامنىڭ بۇ قېتىم ياتلىق بولغان يېڭى ئېرى ئۈرۈمچىدە شىڭشىسەي تۈرمىسىدە ئىشلەيدىغان تۈرمە ساقچىسىكەن. چوڭ ئانام بۇنى ئۈرۈمچىگە كېلىپ بىلىپتۇ. ئۇ ئادەم ھاراققا ئامراق، قاپقىنى ئاچمايدىغان، كەم سۆز ئادەم ئىكەن. بىر كۈنى ئۇ ئادەم ئۆيگە مەست كىرىپتۇ ۋە چالۋاقاپ: «بىلەمسەن، بۈگۈن مەن تۈرمىدە ئابدۇرېھىمنى قىيىندىم، سېنىڭ بۇرۇنقى ئېرىڭ ئابدۇرېھىم قارىنى قىيىندىم، ئۇنىڭ يۈزىگە كېلىشتۈرۈپ شۇنداق بىر مۇش قۇيۇپتەكەنمەن، ئېغىز - بۇرنىدىن ئوقتەك قان كەتتى. ھەر كۈنى ئۇنى شۇنداق بىر ئۇرۇۋالسام خۇمارىم بېسىقىدۇ» دەپتۇ. چوڭ ئانام بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ، بۇرۇنقى ئېرى ئابدۇرېھىم قارىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۈرمىدە ھايات ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ، يۈرەكلىرى پۇچىلىنىپ، يوشۇرۇن كۆز يېشى قىلىپتۇ. كېيىن بۇنداق گەپ - سۆزلەر داۋاملىق تەكرارلىنىۋېرىپتۇ. بۇ دەردلەرگە چىدىمىغان چوڭ ئانام ئارىدىن كىيىن ئۆتۈپ بۇ تۈرمە گۈندىپىيىدىن ئاجرىشىپ كېتىپتۇ. چوڭ ئانام ئاجراشقاندىن كېيىن بۇرۇنقى ئېرى ئابدۇرېھىم قارىنىڭ ئىز - دېرىكىنى قىلىپتۇ ۋە تۈرمىگە يوقلاپ بېرىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرۈپتۇ، ئەمما پەقەت ئامالنى قىلالماپتۇ. كېيىن باشقىلاردىن ئابدۇرېھىم قارى تۈرمىدە ئۆلۈپ كېتىپتۇ دېگەن مەش - مەش گەپلەرنى ئاڭلاپتۇ. چوڭ ئانام شۇندىن كېيىن يەنە ياتلىق بولۇپ، بالىلىق بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئابدۇرېھىم قارى ھەققىدىكى بۇ ئېچىنىشلىق ئەسلىمىلەرنى زادىلا ئۇنتالماپتۇ.

چوڭ ئانام 1991 - يىلى 7 - ئاينىڭ بېشىدا ئۆزىنى ياراتقان

كشىلەر بىرلىشىپ، كۇچا كونا شەھەر يېڭى مەھەللىدە ئۈچ سىنىپلىق يېڭىچە مائارىپ مەكتىپى ئاچقان ئىدى. ئەينى چاغدا بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى 100 نەپەردىن ئاچقان بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىككى نەپەر قىز ئوقۇغۇچىمۇ بار ئىدى. بۇلارنىڭ بىرى سەرراپ ئېزىز ھاجىمنىڭ قىزى سۇپىيەم، يەنە بىرى ئەكرەم ئەپەندىنىڭ قىزى شەرەپەتخان ئىدى. بۇلارنىڭ دەرس نەتىجىسى ناھايىتى ياخشى بولغان. بۇنىڭدىن ئىلھام ئالغان مەكتەپ باشقۇرۇش ھېيتى قىزلار مەكتىپى قۇرۇش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان بۇ تەكلىپ ئەينى دەۋردىكى ئىلغار پىكىرلىك يۇرت كاتتىلىرى تەرىپىدىن قوللاشقا ئېرىشىپ، ھامۇت ھاجىنىڭ قورۇسىدىكى بىر ئېغىز ئۆينى قىزلار سىنىپى قىلىپ ئۆزگەرتكەن ۋە يىراق يېقىدىن بولۇپ، بۇ سىنىپقا 30 نەپەردىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغان. بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ 20 نەپىرى كىچىك قىز، ئون نەپىرى ئەرگە تەككەن چوكان بولغان. بۇلارغا سۇپىيەم بىلەن شەرەپەتخان ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. ئەمما ئەپسۇسلىنارلىق يېرى شۇكى، 1914 - يىلى مەكتەپنىڭ مۇئەللىملىرى بولغان سۇپىيەم ئابدۇلمىجىت قازى ئاخۇنۇم بىلەن، شاراپەت شايارلىق مەشھۇر زات ھاجى ئەلەم ئاخۇنۇم بىلەن توي قىلىپ كەتكەندىن كېيىن، كۇچا تارىخىدا تۇنجى قېتىم قۇرۇلغان قىزلار مەكتىپى توختاپ قالغان.

كۇچا تارىخىدىكى تۇنجى ئايال ئوقۇتقۇچىنىڭ بىرى بولغان شاراپەتخاننىڭ يولدىشى شايارلىق ھاجى ئەلەم ئاخۇنۇم كېيىنچە قەشقەردە قۇرۇلغان «شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نىڭ باش مۇپەتتىشى بولغان. كېيىن ئابدۇنىياز كامال قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ شىڭ شىسەي ئەسكەرلىرىگە قارشى جەڭگە قاتناشقان ۋە سوۋېت قىز ئارمىيەسى بىلەن ئاقسۇ چۆللۈكىدە باتۇرلارچە ئۇرۇشۇپ قۇربان بولغان كىشىدۇر.

ئۆزى ئوقۇغان بۇ قىزلار مەكتىپىنىڭ خاراكتېرىگە ئايلانغان قىياپىتىنى كۆرۈپ، ھەسرەتلىنەتتى ۋە ئۆزى ئوقۇغان مەزگىللىرىدىكى پارلاق ئۆتمۈشىنى ئەسلەپ، خىياللارغا غەرق بولاتتى، ئېسىدە قالغان يارقىن سىمىلار ۋە مۇھىم ۋەقەلەر ھەققىدە ئەسكەرتىمە بېرەتتى. «ئادەمنىڭ ئادەم بولمىغى قىرىق يىل» دېگەندەك، يېشىم قىرىقتىن ئاشقاندا ئاندىن ئانامنىڭ ئەسلىملىرىدىكى تارىخىي ھەقىقەتلەرنى چۈشىنىپ يەتتىم، بىراق كۆپ كېچىككەندىم، ئانامنىڭمۇ، مېنىڭمۇ ئەسلىملىرىمىزگە يىللارنىڭ توزانلىرى قونۇپ، تارىخىي ئىزنالار خىرەلەشكەندى. ئۇنىڭ ئۈستىگە زامان ۋە ماكاننىڭ چەكلىمىسى ئارىمىزدىكى ئەسلىمىلەر رىشتىسىنى ئۈزۈپ تاشلىغانىدى. سېغىنىشتىن ھالقىغان ئوي - پىكىرلەر چېگرا سىملىرىغا ئېلىنىپ قالاتتى.

ئانام ئوقۇغان قىزلار مەكتىپى 1935 - يىلى 9 - ئايدا قۇرۇلغان. ئەسلىدە بۇ مەكتەپ مەدرىس بولۇپ، دىن ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلار بولمىغاچقا ئۇزۇن يىللاردىن بېرى تاشلىنىپ قالغانىكەن. خوجانىياز ھاجى كۇچاغا كەلگەن چاغلاردا «كۇچا نەشرى مائارىپ ئىلمىي جەمئىيىتى» قىزلار مەكتىپى قۇرۇش دوكلاتىنى خوجا نىياز ھاجىغا دوكلات قىلغان. خوجا نىياز ھاجى بۇ ئىشتىن خوش بولۇپ، قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن قادىر ھاجى تۇڭلىڭ كۇچىپىرىق بۇيىدىكى كونا مەدرىسنى كۆرسىتىپ بەرگەن. مەكتەپكە ئوقۇغۇچى يىغىش ئىشلىرىنى تاتارىستانلىق سوپىيە ئىبراھىم ئاگىيىۋا بىلەن ئابلىمىتخان مەخسۇم ئۆز ئۈستىگە ئالغان.

كۇچادا قىزلار مەكتىپىنىڭ قۇرۇلۇشىغا تۈرتكە بولىدىغان مەلۇم تارىخىي شارائىت ۋە ئىجتىمائىي ئاساسلارمۇ بار ئىدى. كۇچانىڭ ئەينى دەۋردىكى ئىلغار پىكىرلىك زاتلىرى ھېسابلانغان ھامۇت ھاجى، نىزامىدىن ئەپەندى، ئابدۇمىجىت سابىر قاتارلىق

پاكيزەم ئانامدىن يېشى كىچىك بولسىمۇ تاكى ئانام توي قىلغۇچە يېقىن دوستلاردىن ۋە مېھرىبان ئاچا - سىڭىللاردىن بولۇپ، ئۆتۈپتۇ. ئانامنىڭ كېيىنكى ھاياتىدىكى داۋالغۇش ۋە سورۇقچىلىقلار ئانامنى سوپىيە خانىمدىن ۋە دوستى پاكيزەمدىن ئايرىپ تاشلاپتۇ. گەرچە ئانام شۇنچە كۆپ سورۇقچىلىق تارتقان بولسىمۇ، ئەمما ئانام سوپىيە خانىمنى ئوغلى سەلىمجان كۇچا خانىقاتام يېزىسىغا ئېلىپ كەتكەنلىكىنى ۋە شۇ يەردە 1950 - يىللىرى ئۆپكە كېسىلى بىلەن ۋاپات بولۇپ، شۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانلىقىنى ئاڭلاپ تۇرۇپتۇ. بىز 1986 - يىلى ئانام بىلەن خانىقاتام يېزىسىغا سوپىيە خانىمنىڭ قەبرىسىنى يوقلىغىلى باردۇق. بىراق خانىقاتام بازىرىدىكى چوڭلاردىن شۇنچە سۈرۈشتۈرگەن بولساقمۇ، ئەمما ھېچكىم سوپىيە خانىمنىڭ قەبرىسىنىڭ نەدىلىكىنى دەپ بېرەلمىدى. بىز سوپىيە خانىمنىڭ روھىغا غايىبانە دۇئا قىلىپ قايتتۇق. شۇنچە يىراق يەردىن كېلىپ سوپىيە خانىمنىڭ قەبرىسىنى يوقلىيالمىغانلىقىغا ئانامنىڭ كۆڭلى بەك يېرىم بولۇپ، كۆز يېشى قىلدى. ئانام يولدا كېتىۋېتىپ سوپىيە خانىمنىڭ كېيىنىشىدىن تارتىپ، ئەخلاقى، پەزىلىتى، ئىقتىدارى ۋە خەلق ئارىسىدىكى تەسىرلىرىگىچە كۆپ تەرەپلىملىك تەرىپىنى قىلدى.

كۇچا خەلقىنىڭ يېڭى زامان مائارىپىدا ھالقىلىق رول ئوينىغان، كىشىلەرنىڭ قەلبىگە ئۈمىد چىرىغىنى ياققان بىر مائارىپچىنىڭ قەبرىسىنىڭ كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كېتىشى ھەم تۈزۈك بىر قەبرىسىنىڭ بولماسلىقى كۆڭلىمىزنى غەش قىلدى. مانا بۇ يىل بىزنىڭ خانىقاتام يېزىسىغا بېرىپ سوپىيە خانىمنىڭ قەبرىسىنى يوقلىماقچى بولغانلىقىمىزغىمۇ دەل 30 يىل بولۇپتۇ. بەلكىم بۇ يىللار جەريانىدا خەلقىمىزنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا ھۆرمىتى بار، قەلبى پاك ياشلىرىمىزدىن

1933 - يىلى تۆمۈر ئېلى كۇچادا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، خوجا نىياز ھاجىغا قوشۇلغاندىن كېيىن، كۇچادىكى ئىلغار پىكىرلىك زاتلار ئارىسىدا يېڭىچە پەننىي مەكتەپ قۇرۇش ئىستىكى قايتىدىن كۆتۈرۈلدى. 1934 - يىلى رەسمىي تۈردە «كۇچار دارىلمۇئەللىمىن ئالىيە، بىپەرمايش ھاجى خوجانىيازىيە» ۋە «تۆمۈر غازى مەكتىپى» نامىدا ئىككى مەكتەپ قۇرۇپ چىقىدۇ. بۇ مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشى كۇچا قىزلارنىڭ مەكتىپىنىڭ قۇرۇلۇشىغا غايەت زور تۈرتكە بولىدۇ.

ئانام مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلاردا مەكتەپكە سوپىيە ئىبراھىم ئاگىيىۋا مۇدۇر ئىكەن. سوپىيە مۇدىرنىڭ يولدىشى ئەزمەخان تۆرە ئەسلىدە سودىگەر كىشى بولۇپ، خوجانىياز ھاجى كۇچاغا كېلىشتىن ئىلگىرى كۇچا بىلەن شەمەي ئارىلىقىدا كارۋان تارتىپ سودا قىلىدىكەن. شۇڭا بۇ ئائىلە بىلەن ئانامنىڭ ئائىلىسى ئارىسىدا قويۇق باردى - كەلدى مۇناسىۋەتلەر بار ئىكەن.

سوپىيە ئاگىيىۋا كۇچادا سوپىيە خانىم دېگەن نام بىلەن تونۇلغان بولۇپ، كۇچا خەلقىنىڭ ئارىسىدا ناھايىتى يۇقىرى ئابىرۇي ۋە ئىززەت - ئېھرامغا ئىگە بولغان. سوپىيە ئىبراھىم ئاگىيىۋا 1902 - يىلى قازاندا تۇغۇلغان بولۇپ، قازان پىداگوگىكا ئىنستىتۇتىدا ئوقۇغان.

سوپىيە خانىمنىڭ كازىم، سەلىمجان ۋە پاكىزەم ئىسىملىك بالىلىرى بولۇپ، ئانام پاكىزەم ئىسىملىك قىزى بىلەن ناھايىتى يېقىن دوستلاردىن بولۇپ ئۆتكەن. ئانامنىڭ بالا ۋاقتلىرىدا يۈزلىرى خۇددى تاتار قىزلىرىدەك ئاپئاق، سارغۇچ چاچلىرى بۇدۇر بولۇپ، ئەينى دەۋردە رۇسىيەدىن كىرگۈزۈلگەن مەدەنىي كىيىملەرنى كىيىپ يۈرىدىكەن، شۇڭا كىشىلەر ئانامنى سوپىيە خانىمنىڭ تۆتىنچى بالىسى، دەپ چاقچاق قىلىدىكەن. گەرچە

كېچىكىدە دەسلەپتە دىنىي مەكتەپتە ، كېيىن پەننىي مەكتەپتە ئوقۇغان . سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دەسلەپكى قۇرۇلغان يىللىرىدا ئوقۇتقۇچىلارنى يېتىشتۈرۈش مەكتىپىدە ئوقۇپ ، ئوقۇتقۇچى بولغان 1924 - يىلى سوفىيە خانىم بىلەن توي قىلغان . 1925 - يىلى ئائىلىسى بىلەن بىرلىكتە كۇچاغا كۆچۈپ كېلىپ ، ئۇچېرىق بويى مەھەللىسىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان . مەزمەن تۆرە كۇچاغا كەلگەن دەسلەپكى يىللىرى كۇچا بىلەن شەمەي ئارىلىقىدا سودىگەرچىلىك قىلىپ جان باققان . 1933 - يىلى خوجا نىياز ھاجى كۇچاغا كەلگەندە خوجا نىياز ھاجىغا مەسلەھەتچى بولغان ۋە خوجا نىياز ھاجى ئەگىشىپ قەشقەرگە كەتكەن . 1935 - يىلى خوجا نىياز ھاجى ئۈرۈمچىگە بېرىش سەپىرىدە كۇچاغا چۈشۈپ ، بىرقانچە ئاي تۇرغان . ئەزمەن تۆرىمۇ خوجا نىياز ھاجى بىلەن بىرلىكتە كۇچاغا كەلگەن . ئانام مۇشۇ مەزگىللەردە ئەزمەن تۆرى بىلەن بىرقانچە قېتىم ئۇچراشقان ئىكەن . ئەسلىدە ئەزمەن تۆرىنىڭ بۇ قېتىم كۇچادا ئائىلىسىنىڭ يېنىدا قېلىش نىيىتى بولسىمۇ ، ئەمما خوجا نىياز ھاجى ئۈرۈمچىگە بىرگە بېرىشتا چىڭ تۇرۇۋالغان . شۇنىڭ بىلەن ئەزمەن تۆرى ئامالسىز خوجا نىياز ھاجىغا ئەگىشىپ ئۈرۈمچىگە بارغان . 1937 - يىلى شىڭ شىسەي خوجا نىياز ھاجىنى تۇتقۇن قىلغاندا ئەزمەن تۆرىمۇ بىرلىكتە تۇتقۇن قىلغان . كېيىن خوجا نىياز ھاجى بىلەن بىرلىكتە تۆرىمدە ئولتۇرۇۋەتكەن

ئانام ۋە كەشپۇللا ھەققىدىكى ئۇچۇرلار

ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىمدا ئانام ئەدەبىيات دەرسلىكىمىزدىكى لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ شېئىرلىرىنى كۆرۈپ ، تۆۋەندىكىلەرنى سۆزلەپ بەرگەن ئىدى: «لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ

بىرەرى سوپىيە خانىمنىڭ قەبرىسىنى تېپىپ، يېڭىلاپ قويغان بولۇشى مۇمكىن، ئەگەر شۇنداق بولغان بولسا سوپىيە خانىمنىڭ ۋە ئانامنىڭ نامىدىن چەكسىز مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرىمەن .

1990 - يىللارنىڭ بېشىدا ئانام سوپىيە خانىمنىڭ قىزى، ئانامنىڭ قەدىرلىك دوستى پاكىزەم خانىمنىڭ ئۈرۈمچىدە شىنجاڭ گېزىتىنىڭ ئائىلىلىكلەر قورۇسىدا ئولتۇرىدىغانلىقى ھەققىدە ئۇچۇر ئېلىپتۇ. ئانام كۈچادىن ئۈرۈمچىگە كەلدى. بىز بىرلىكتە پاكىزەم خانىمنى تېپىش ئۈچۈن شىنجاڭ گېزىتىنىڭ ئائىلىلىكلەر قورۇسىغا كەلدۇق. كۆپ سۈرۈشتۈرۈشلەردىن كېيىن ئاخىر پاكىزەم خانىمنىڭ ئۆيىنى تاپتۇق، بىراق پاكىزەم خانىم ئۆيىدە يوق ئىكەن. قوشنىلىرىدىن سۈرۈشتۈرسەك پاكىزەم خانىم بىر يەرگە كەتكەن ئىكەن، قاچان كېلىدىغانلىقىنى بىلمەيدىكەن. ئانام شۇندىن كېيىن ئۈرۈمچىگە قايتا كېلەلمىدى. ئانامنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىمۇ ئۆزى بىلەن بىرگە كەتتى.

ئانامنىڭ ئەسلىمىسىدىكى ئەزەمخان تۆرە

ئانامنىڭ ئەزەمخان تۆرىنى كۆرگەن ۋاقىتلىرى بالىلىق چاغلىرى بولغاچقا، ئەسلىمىلىرى ناھايىتى غۇۋا ئىدى. شۇنداقتىمۇ ئەزەمخان تۆرىنىڭ ئوتتۇرا بوي، تېنى ئانچە بەستلىك ئەمەس، تولمۇ مېھرىبان ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلىدىكەن. بىر قانچە قېتىم ئۆزىنى كۆتۈرۈپ، ئەركىلەتكەنلىكىمۇ ئېسىدە ئىكەن.

ئەزەمخان تۆرە كۇچا قىزلار مەكتىپىنىڭ قۇرۇلۇشىدا كۈچ چىقارغان ۋە شۇ مەكتەپنىڭ مۇدىرلىقىنى ھاياتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغىچە ئۆتىگەن سوپىيە خانىمنىڭ يەنى سوپىيە ئىبراھىم ئاگىيىۋانىڭ يولدىشى ئىدى. ئەزەمخان تۆرە 1897 - يىلى ئۆزبېكىستان مەرغىلاندا سودىگەر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ،

بائىزنىڭ يېنىغا كىرىپ يوقلاپ چىقتىم، سۇپىيەم بائىز بالىسى بىلەن بولۇپ، كۆپ تالاغا چىقمايتتى. ئارىدىن بىر قانچە ئاي ئۆتكەندە بالىنىڭ قىزىل چىقىپ ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنىڭ خەۋىرى بولدى. بىز ئۆيدىكىلەر ھەممىمىز نامىزغا باردۇق. بەلكىم كەشپۇللا 4ئايلىق بولغان بولۇشى مۇمكىن.»

ئانامنىڭ بۇ ئەسلىمىلىرىنى ئاڭلاپ ئىچىم ئاچچىق بولۇپ، كۆزلىرىمگە ياش كەلدى. بۇ چاغلاردا تېخى ھېچقانداق گېزىت - ژۇرناللاردا لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ كەشپۇللا ئىسىملىك ئوغلى بولغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق ئۇچۇر يوق ئىدى.

مەن ئەدەبىيات دەرسىمىزدە ئانامدىن ئاڭلىغان بۇ ئۇچۇر-لارنى سىنىپتا مۇتەللىمگە دەپ بەردىم، بىراق مۇتەللىمنىڭ ئاچچىقى كېلىپ: «بۇ ئۇچۇرلارنى نەدىن ئاڭلىدىڭ، لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ ھېچقانداق بالىسى بولمىغان، ئۇ ئىنقىلابىي زات بالىلىق بولۇشقا ئۈلگۈرەلمىگەن ئىدى» دەپ كايىپ كەتتى. دېمىسىمۇ ئۇ مەزگىللەردە لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ بىر قىسىم شېئىرلىرى بىلەن قىسقىچە تەرجىمىھالىدىن باشقا تۇرمۇشقا مۇناسىۋەتلىك ھېچقانداق ئۇچۇر يوق ئىدى. لۇتپۇللا مۇتەللىپ ھەققىدە يېزىلغان تۈزۈكرەك ماقالىلەرنىمۇ تاپقىلى بولمايتتى.

1986 - يىلى ئالىي مەكتەپنىڭ ئىككىنچى يىللىقىدا ئوقۇۋاتقان مەزگىلىمدە، يېزىقچىلىق دەرسىنى بېرىدىغان ئوقۇتقۇچىمىز لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ «يىللارغا جاۋاب» شېئىرى ھەققىدە تەھلىل يۈرگۈزۈۋېتىپ: «لۇتپۇللا مۇتەللىپ بۇ دۇنيادىن شۇنچىلىك ياش كەتتى، شېئىرلىرىدا ئاخىرقى جەڭگە ئاتاپ قۇيامەن ئوغلۇمنى دېسىمۇ، ئەمەلىيەتتە پەرزەنتلىك بولۇشقا ئۈلگۈرەلمىگەن ئىدى. بىر ياستۇققا باش قويغان ئايالنىڭ ساتقۇنلۇقى ھاياتىنى نابۇت قىلدى»، دېدى. مەن ئانامدىن ئاڭلىغان ئۇچۇر بويىچە

ئايالى سۇپىيەم بائىز بىزنىڭ قوشنىمىز ئىدى، سۇپىيەم بائىزنىڭ ئاتىسىمۇ مېنىڭ ئاتام بىلەن بىر كۈندە قولغا ئېلىنغان. گەرچە سۇپىيەم بائىز مەندىن چوڭ بولسىمۇ قوشنا بولغاچقا ئاچا سىڭىل بولۇپ، ياخشى ئۆتەتتۇق. سۇپىيەم بائىز مەندىن بۇرۇن كۈچىپىرىق بۇيىدىكى قىزلار مەكتىپىگە كىرىپ ئوقۇدى. قىزلار مەكتىپىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، بىر يىللىق ئوقۇتقۇچىلارنى يېتىشتۈرۈش مەكتىپىدە ئوقۇپ كېلىپ، قىزلار مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى بولدى. سۇپىيەم بائىز مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولۇپ كەلگەندە مەن تېخى قىزلار مەكتىپىدە ئوقۇۋاتقان ئىدىم. سۇپىيەم بائىز ناھايىتى چىرايلىق، جانلىق پائالىيەتچان قىز ئىدى. ئۇ مەكتەپتىكى قىز ئوقۇغۇچىلارنى تەشكىللەپ، داۋاملىق پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزۈپ تۇراتتى. 1943 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئاقسۇدا قىزلار مەكتىپى ئارا ئۆتكۈزۈلىدىغان سەنئەت پائالىيىتىگە قاتنىشىش ئۈچۈن ئاقسۇغا كېتىپ، قايتىپ كەلمىدى. كېيىن مەكتەپتىن ۋە ئانىسىدىن ئاڭلىسام، ئاقسۇ قىزلار مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى بولۇپ قېلىپتۇ. 1944 - يىلىنىڭ كۈز ئايلىرىدا سۇپىيەم ئاقسۇدىن قايتىپ كەلدى. مەن ئۆيىگە كىرىپ كۆرۈشتۈم. سۇپىيەم بائىز ئۆزىنىڭ لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن توي قىلغانلىقىنى، تۇغۇت ئۈچۈن كۇچاغا قايتىپ كەلگەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى.

ئېسىمدە قېلىشىچە، 1945 - يىلىنىڭ بېشىدا سۇپىيەم بائىز بوشاندى. بىز 40 كۈننى تولدۇرۇپ، ئۆيىدىكىلەر بىلەن يوقلاپ كىردۇق. بوۋاققا دادىسى لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ ھاۋالىسى بىلەن كەشپۇللا دەپ ئىسىم قۇيۇپتۇ. مەن كەشپۇللانى قولۇمغا ئېلىپ كۆتۈردۈم، بوۋاق ناھايىتى چىرايلىق، پاقلاندىك بوۋاق بولۇپتۇ. سۇپىيەم بائىزنىڭ دېيىشىچە بوۋاق دادىسى لۇتپۇللا مۇتەللىپكە ئوخشايدىكەن. شۇندىن كېيىن بىرقانچە قېتىم سۇپىيەم

مارجانبۇلاق ھەققىدە مۇنداق بىر رىۋايەتنى نەقىل قىلىدۇ.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، تارىم دەرياسى ۋادىسىدا كاتتا بىر باي ئۆتكەن ئىكەن. باينىڭ چىرايلىق بىر قىزى بولۇپ، ئۇ قىز ھويلىسىدا ئىشلەيدىغان بىر چاكارغا ئاشىق ئىكەن. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان باي دەرغەزەپ بولۇپ، چاكارنى يىراققا ھاشارغا ئەۋەتىۋېتىپ، قىزنى پادىشاھقا كىنيزەكلىككە تۇتۇپ بەرمەكچى بولۇپتۇ. پادىشاھقا كىنيزەك بولۇشنى خالىمىغان قىز ئۆيىدىن قېچىپ چىقىپ، نەچچە كۈن يول يۈرۈپ، بىر قاقاس ئېدىرلىقنىڭ تۈۋىگە كېلىپ يوشۇرۇنۇپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈپ قىز كەپسىنىڭ يېنىدىكى بىر دۆمبەلنى كولىغانىكەن، ئۇ يەردىن بۇلاق چىقىپتۇ. قىز بۇلاق سۈيى بىلەن ئەتراپىنى كۆكەرتىپتۇ. قىز سۆيگەن يارىنى سېغىنىپ، ھەر كۈنى ئېدىرلىقنىڭ ئەڭ ئېگىز يېرىگە چىقىپ، يارىنىڭ يولىغا قارايدىكەن. بىر كۈنى قىزنى ئىزدەپ چىققان پادىشاھنىڭ لەشكەرلىرى قىزنى كۆرۈپ قېلىپ، تۇتۇشقا كېلىپتۇ. قىز ئېدىرلىقتىن چۈشۈپ، بۇلاق تەرەپكە قېچىپتۇ. لەشكەرلەر قىزنى تۇتۇۋېلىشقا ئاز قالغاندا قىز ئۆزىنى بۇلاققا ئېتىپتۇ. لەشكەرلەر كېلىپ بۇلاققا قارىسا بۇلاقتا قىز يوق، پەقەت قىزنىڭ بويىنىدىكى بىر تىزىق مارجىنىلا مەۋجۇتتەك يالتىراپ تۇرغۇدەك. لەشكەرلەر مارجاننى ھەرقانداق قىلىپمۇ ئالالماپتۇ ۋە ئىلاجسىز ئوردىغا قايتىپ كېتىپتۇ. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان يىگىت ھاشاردىن قېچىپ چىقىپ، بۇلاقنى ئىزدەپ تېپىپتۇ. ئەمما بۇلاقتىن قىزنى تاپالماي، بۇلاق تۈۋىدە قان - قان يىغلاپ ھوشىدىن كېتىپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈپ يىگىتنىڭ تېنىدىن گۈل - گىياھ، مەجنۇن تالار ئۆسۈپ چىقىپ، بۇلاقنىڭ ئەتراپى ياپيېشىل چىمەنزىلىققا ئايلىنىپتۇ. بۇلاق بېشىغا كەلگەن كىشىلەر دائىم بۇلاقتا مەۋجۇتتەك يالتىراپ تۇرغان مارجاننى كۆرىدىكەن، شۇڭا كىشىلەر بۇ بۇلاقنى مارجان

لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ كەشىپۇللا ئىسىملىك ئوغلى بولغانلىقىنى دېدىم. بىراق مۇتەللىم: «زامانداشلىرى ۋە دوست - بۇرادەرلىرى بىلىمگەن بۇ بالىنى نەدىن تاپتىڭ، ساتقىن ئايالنىڭ لۇتپۇللا مۇتەللىپتىن بالىلىق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس» دەپ سۆزۈمنى كەسكىن رەت قىلدى. گەرچە 80 - يىللاردا لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ نۇرغۇن زامانداشلىرى، سەپداشلىرى ۋە بىر قىسىم دوست - بۇرادەرلىرى ھايات بولسىمۇ ئەمما لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ ئايالى ۋە بالىسى ھەققىدە نېمە ئۈچۈندۇر ھېچنېمە دېمىگەن ئىدى.

ئەمەلىيەتتە لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن سۇبىيەم بئىز 1944 - يىلى يانۋار ئېيىدا مەرھۇم شائىر نىمىشېھت ئارمىيە ئېلىنىڭ ئۆيىدە توي قىلغان بولۇپ، شۇ يىلنىڭ كۈز ئايلىرىدا سۇبىيەم بئىز تۇغۇش ئۈچۈن كۇچاغا، ئانىسىنىڭ يېنىغا قايتىپ كېلىدۇ، لۇتپۇللا مۇتەللىپ 1945 - يىلى ئاۋغۇست ئېيىدا قولغا ئېلىنىدۇ. دېمەك سۇبىيەم بئىزنىڭ لۇتپۇللا مۇتەللىپ ھەققىدە گومىنداڭ ساقچىلىرىغا ئۇچۇر يەتكۈزۈشى مۇمكىن ئەمەس.

تاكى تۇرسۇن ئەرشىدىننىڭ لۇتپۇللا مۇتەللىپ ھەققىدىكى تەتقىقات كىتابىنى نەشر قىلىنغاندىن كېيىنلا لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ كەشىپۇللا ئىسىملىك ئوغلى بولغانلىقى ۋە لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ قولغا ئېلىنىشىدا ئايالى سۇبىيەم بئىزنىڭ ھېچقانداق مۇناسىۋىتىنىڭ يوقلۇقى ئىسپاتلاندى. ئابدۇۋەلىي ھېمىت نىزامى ئۆزىنىڭ ماقالىسىدە بۇ نۇقتىلارنى تېخىمۇ كونكرېتى يورۇتۇپ بەردى.

ئانام كۆرگەن مارجان بۇلاق

تالانتلىق كەسپىي يازغۇچى توختى ئايۇپ ئاكىمىز 1985 - يىلى نەشر قىلدۇرغان «مارجان بۇلاق» ناملىق پوۋېستىدا

سۈزۈك سۇلار قاينام ياساپ، تەبىئىي ھاسىل بولغان ئېرىقلار بىلەن ئېقىپ بېرىپ، ئەڭ ئاخىردا تۈگمەن چۆرگىلەتكۈدەك چوڭ ئېقىنغا ئايلىنىپ، ئاندىن كونا شەھەردىكى چوڭ سايغا قۇيۇلىدىكەن.

رېۋايەت قىلىنىشىچە، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كۇچا ئىنئانچى بەگلىكىنىڭ يازدا سەيلى - سايھەت قىلىدىغان چاھار بېغى دەل مۇشۇ چارباغ (چاھارباغ) مەھەلىگە جايلاشقان بولۇپ، مارجان بۇلاقنىڭ ئالدىغا توغرا كېلىدىكەن. بەگلىكتىن ھەر چارشەنبە كۈنىنى بەگلەر، بەگزادىلەر، ئاغىچا خېنىملار ۋە ئەمەلدارلارنىڭ چاھارباغنى سەيلە قىلىدىغان كۈنى قىلىپ بېكىتكەنلىكى ئۈچۈن، ھەر چارشەنبە كۈنى بۇلاق بېشىدا قاينام تاشقىنلىق بازار بولىدىغان ئادەت شەكىللەنگەن. بۇ كۈنى پۈتۈن يۇرتتىن، يىراق - يېقىندىن كۆز بىمارلىرى بۇلاق بېشىغا كېلىپ، بۇلاق سۈيىدە كۆزلىرىنى يۇيىدىكەن. ئۆيلىرىدىن ئېلىپ كەلگەن مارجانلىرىنى بۇلاققا قارايدىغان شەيخكە ئوقۇتۇپ، ئاندىن مارجاننى بۇلاققا تاشلاپ، كۆزلىرىگە شىپا تىلەيدىكەن. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇلاقنىڭ ئاستى رەڭگە - رەڭ مارجانلارغا توشۇپ، ئاجايىپ گۈزەل بىر مەنزىرىنى شەكىللەندۈرۈپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر بۇلاقنى بارا - بارا «مارجان بۇلاق» دېگەن نام بىلەن ئاتاشقا ئادەتلىنىپتۇ.

توختى ئايۇپ ئاكىمىز «مارجان بۇلاق» پوۋېستىدا ئىككى ياشنىڭ تراگېدىيەلىك مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى ئارقىلىق مارجان بۇلاقنىڭ گۈزەل تەسۋىرلىرىگە يەر بەرگەن. پوۋېستتا ئاشىقنىڭ ۋىسالىغا يېتەلمىگەن قىز مارجان بۇلاققا ئۆزىنى تاشلاپ ئۆلۈۋالىدۇ. دېمەك گۈزەل بىر قىزنى قوينىغا پاتقۇزۇپ، ھاياتىنى باغرىغا ئالغان بۇ بۇلاق ئانچە كىچىك بۇلاق بولمىسا

بۇلاق، دەپ ئاتاشقان ئىكەن.

مەن دەسلەپتە بۇ رىۋايەتنى ئوقۇغان ۋاقتىمدا، كۇچادا كىشىلەر دائىم سۆزلەپ يۈرىدىغان مارجان بۇلاقنىڭ رېئاللىقتا بولمىغان، پەقەت رىۋايەت خاراكتېرلىك بىر بۇلاقنىڭ ئىسمى بولسا كېرەك، دەپ ئويلىغان ئىدىم. كېيىن ئانامدىن سورىسام، ئانام كۇچا كونا شەھەردىكى ئىشخىلا يېزىسىدا ھەقىقەتەن مارجان بۇلاق ئىسمىلىك بىر بۇلاقنىڭ بولغانلىقىنى تەستىقلىدى. ئانام 1955 - يىللىرى ئىشخىلا يېزىلىق مەركىزى مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولۇپ، ئىشلەپ يۈرگەن چاغلىرىدا مارجان بۇلاقنى بىر قانچە قېتىم كۆرگەنىكەن. كېيىن باشقىلاردىن سوراڭ ۋە ماتېرىياللاردىن ئىزدەش ئارقىلىق مارجان بۇلاق ھەققىدە تۆۋەندىكىدەك بىر قىسىم ئۇچۇرلارغا ئېرىشتىم.

مارجان بۇلاق ئەسلىدە كۇچا ناھىيەسى كونا شەھەردىكى بىر بۇلاقنىڭ نامى بولۇپ، كۇچا كونا شەھەرگە ئەڭ يېقىن بولغان ئىشخىلا يېزىسى كۆكگۈمبەز كەنتى، چارباغ (چاربارباغ) مەھەللىسىگە جايلاشقان. بۇلاقنىڭ ئورنى كۇچا كونا شەھەرنى ئىككىگە ئايرىپ تۇرىدىغان چوڭ سايغا سېلىنغان كۈسەن كېچىكى كۆرىكىدىن تەخمىنەن ئىككى كىلومېتىر شىمالغا توغرا كېلىدۇ. بۇلاق جايلاشقان ئورۇن ئورمان ۋە يېشىللىققا ئورالغان ناھايىتى گۈزەل بوستانلىق بولۇپ، ئەينى يىللىرى كىشىلەرنىڭ سەيلى - ساياھەت قىلىدىغان مۇھىم سەيلىگاھلىرىنىڭ بىرى بولغان.

بۇلاقنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن چوڭلارنىڭ بايان قىلىشىچە، مارجان بۇلاق ئىككى چوڭ بۇلاقتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بىرىدە تۆت كۆز يەنە بىرىدە 3 كۆز بار ئىكەن. ئېتىلىپ چىققان ھەربىر بۇلاق كۆزىنىڭ چوڭلۇقى قازاندەك چوڭلۇقتا بولۇپ، سۇلار فونتاندەك ئېتىلىپ چىقىدىكەن. ئېتىلىپ چىققان

ئانامنىڭ تۇنجى خىزمەت ئورنى - ئىشخالا مەركىزى مەكتىپى

ئانام 1955 - يىلى ئاقسۇدا ئوقۇتقۇچى تەربىيەلەش مەكتىپىدە ئوقۇپ كەلگەندىن كېيىن، كۇچا ناھىيەسى ئىشخالا يېزىسى مەركىزى مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. ئىشخالا يېزىسى كۇچا كونا شەھەرنىڭ مەركىزىدىن ئۈچ كىلومېتىر شىمالدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا ئەڭ يېقىن يېزا ھېسابلىناتتى. بۇ چاغدا تېخى كۇچا يېڭى شەھەر قۇرۇلمىغان بولۇپ، كۇچادىكى مەمۇرى ئورگانلارنىڭ ھەممىسى كونا شەھەردە ئىدى. 1958 - يىلى كۇچا شەھەر مەركىزىنى سۇ بېسىپ كەتكەندىن كېيىن، ئاندىن يېڭى شەھەر بەرپا قىلىنىپ، ھۆكۈمەتكە تەۋە مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ ھەممىسى شۇ يەرگە كۆچۈرۈلۈپ كېتىلگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ كۇچادا يېڭى شەھەر ۋە كونا شەھەر دېگەن ئاتالغۇ بارلىققا كەلگەن.

ئانام ئىشخالا مەركىزى مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان مەزگىللەردە شارائىت ناھايىتى ناچار بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەلق تەبىئىي ھۆكۈمەتكە قارىتا تولۇق ئىشەنچ بولمىغانلىقى ئۈچۈن بالىلىرىنى مەكتەپكە ئەۋەتىشكە تازا قىزغىن بولمىغان. شۇڭا ئوقۇتقۇچىلار بىر تەرەپتىن مەكتەپتە دەرس ئۆتسە، يەنە بىر تەرەپتىن كۈن بويى ئۆيمۇ - ئۆي ئارىلاپ يۈرۈپ، بالىلىرىنى مەكتەپكە ئەۋەتىش ھەققىدە دېھقانلارغا تەربىيە خىزمىتى ئىشلىگەن. ئۇ چاغلاردا باشقا قاتناش ۋاسىتىلىرى بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئانام ئېشەك مىنىپ مەكتەپكە بارغان ۋە دېھقانلارنىڭ ئۆيلىرىنى زىيارەت قىلغان. ئىشخالا يېزىسى كۇچادىكى ئىسلام دىنى ئەڭ بالدۇر تارقالغان يەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بەزى ئادەت خاراكتېرلىك كونا ئەقىدىلەر ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. شۇڭا ئانامنىڭ

كېرەك. بىز كىچىك ۋاقتىمىزدا چوڭلارنىڭ دەپ بېرىشىچە مارجان بۇلاقنىڭ چوڭقۇرلۇقى 3 مېتىردىن 4 مېتىرغىچە بولۇپ، بۇلاقتا ھەر خىل بېلىجانلار ياشايدىكەن.

«كۇچا تارىخ ماتېرىياللىرى» دىكى ئۇچۇرلارغا قارىغاندا 1950 - يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن جۇڭگوغا كېلىپ، يەر بايلىقلىرىنى ئىزدەشكە قاتناشقان مۇتەخەسسسلەردىن كۇچادا تۇرغانلىرى مارجان بۇلاقنىڭ سۈيىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، بۇلاق سۈيىنىڭ ساپ ۋە پاكىز مېنېرال سۇ ئىكەنلىكىنى بايقىغان. شۇڭا ئۇلار بۇلاقتىن شۇنچە ئۇزاققا تۇرغىنىغا قارىماي، بۇلاق سۈيىنى توشۇپ تۇرمۇشىغا ئىشلەتكەن. مارجان بۇلاقنىڭ سۈيى يازدا ناھايىتى سوغۇق بولۇپ، قىش پەسىللىرى ئۈستۈن ھور ئۆرلەپ تۇرغان.

50 - ، 60 - يىللاردا ئېلىپ بېرىلغان ھەر خىل سىياسىي بوران - چاپقۇنلار شۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالىغا تەسىر كۆرسىتىپلا قالماي، يەنە تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئەسىرلەردىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان سىرلىق سېھرى كۈچىگىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇلاق كۆزى ئېتىلىپ قېلىپ، بۇلاق سۈيى ئېگەلگەن دائىرىسىمۇ كىچىكلەپ كەتكەن. 1970 - يىللارغا كەلگەندە بۇلاق سۈيى پۈتۈنلەي قۇرۇپ كېتىپ، ئەسلىدىكى باغۇبوستانلىق ھالىتى خارابىگە ئايلانغان. ئەمما كېيىنچە مارجان بۇلاقنىڭ 500 مېتىرچە تۆۋەن تەرىپىدىن يېڭى بىر بۇلاق ئېچىلىپ، مارجان بۇلاقنىڭ يوقالغان ئورنىغا كىچىككىنە بولسىمۇ زىننەت قوشقان. گەرچە مارجان بۇلاق بۈگۈنكى كۈندە غايىب بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ شېئىر تۇيغۇغا باي نامى يازغۇچى توختى ئايۇپ ئاكىمىزنىڭ مارجان بۇلاق ناملىق پوۋېستى ئارقىلىق ساقلىنىپ قالدى.

ئانامنىڭ ئۆچكىلىكتىكى كۈنلىرى

ئانام 1962 - يىلى ھۆكۈمەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئۆچكىلىككە يۆتكىلىپ، ئۇ يەردىكى ئايال نېفىت ئىشچىلىرىغا مەسئۇل كادىر بولغان. گەرچە ئۆچكىلىك كۇچا كونا شەھەرگە سەل يىراق، بېرىپ كېلىشكە قاتناش قۇلايسىز بولسىمۇ، ئەمما ئانام بۇ يەردىكى خىزمىتىدىن ناھايىتى رازى بولغان.

ئۆچكىلىك تارىم ئويمانلىقىدا تېپىلغان تۇنجى نېفىتلىك بولۇپ، كۇچانىڭ 120 كىلومېتىر شەرقى شىمالدىكى تەڭرىتاغ ئېتىكىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ نېفىتلىك ئەڭ دەسلەپ سوۋېت ئىتتىپاقى نېفىت قىدىرىپ تەكشۈرۈش ئەترىتى تەرىپىدىن 1952 - يىلى بايقالغان بولۇپ، 1958 - يىلىدىن باشلاپ رەسمىي ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەن. بۇ چاغلاردا تېخى تارىم بوستانلىقىنىڭ باشقا جايلىرىدىن نېفىت مەنبەلىرى تېخى بايقالمىغان بولۇپ، تارىم ئويمانلىقىدىكى بىردىن - بىر نېفىتلىك ھېسابلىناتتى. نېفىتلىككە كۇچاردىن سىرت يېقىن قوشنا ناھىيەلەردىنمۇ ئىشچىلارنى قوبۇل قىلغان بولۇپ، تاكى 80 - يىللارغىچە كۇچا يېڭى شەھەرنىڭ شەرقىدە «تارىم نېفىت ئائىلىلىكلەر قورۇسى» نامىدا بىر رايون بار ئىدى. ئۇ پەقەت ئۆچكىلىك نېفىتلىكىدە ئىشلەيدىغان كىشىلەرنىڭ ئولتۇراق رايونى بولۇپ، ئۇ يەرنى كىشىلەر قىسقارتىپ «تارىم» دەپ ئاتايتتى. مەن كۇچا 4 - ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىمدا ئاشۇ «تارىم» دىن كېلىپ ئوقۇيدىغان بىرقانچە ساۋاقداشلىرىم بولىدىغان. ئۆچكىلىك نېفىتلىكى ئەينى چاغدا قانچىلىك تىز بايقالغان بولسا، ئارىدىن 30 يىل ئۆتۈپ 1987 - يىلغا كەلگەندە ئۆچكىلىك نېفىتلىكى پۈتۈنلەي قۇرۇپ كېتىپ، بىر تاشلاندىق بىر خارابىگە ئايلىنىپ قالدى. ھازىرمۇ ئۆچكىلىك نېفىتلىكىگە تەۋە قۇرۇلۇشلارنىڭ

ئېشەك مېنىپ ئۆيمۇ - ئۆي بالىلارنى مەكتەپكە چاقىرىشى بەزى كىشىلەر تەرىپىدىن سوغۇق مۇئامىلىگە ئۇچرىغان . ئەمما ئانام بوۋامنىڭ قوللىشى ئاستىدا ئۆزىنىڭ خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرۇۋەرگەن .

ئانامنىڭ ئېيتىشىچە ئىشخالا دېگەن نام «ئاشىقلا» دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇپ، تارىختا ئىشخالا يېزىسى «ئاشىقلار» نىڭ ماكانى بولغانىكەن . «شىنجاڭدا ئۆتكەن ئىسلام خانلىقلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابتىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ھىجرىيە 66 - يىلى، يەنى مىلادىيە 1267 - يىللىرى ئەتراپىدا شەيخ نىزامىدىن دېھلىۋى ئىسىملىك ھىندىستانلىق بىر كىشى كۇچاغا كېلىپ، ئىسلام دىنى تەرغىبات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغانىكەن . ئۇ كىشى كۇچاننىڭ ئىشخالا دېگەن جايىدا تۇنجى خانىقا قۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنى كۆپەيتكەن . خانىقا ئىچىدە مەدىرىس ئېچىپ، تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بارغان ۋە ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرىنى ئۆگەتكەن . شۇ مەزگىللەردە بىر تۈركۈم كىشىلەر نىزامىدىن دېھلىۋىگە قول بېرىپ مۇرىت بولغان بولۇپ، كۈن بويى خانىقادا ئاشىقلاردەك پىر ئويناپ كۈن ئۆتكۈزۈشكەن . كىشىلەر بۇلارنى «ئاشىقلا» دەپ ئاتىغان . كېيىنچە بۇ نام پۈتۈن يېزىنىڭ نامىغا ئايلىنىپ، «ئاشىقلا» يېزىسى دەپ ئاتالغان . يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «ئاشىقلا» دېگەن سۆز تاۋۇش ئۆزگىرىشى ياساپ، «ئىشخالا» دېگەن سۆزگە ئۆزگىرىپ كەتكەن .

نىزامى دېھلىۋى سالدۇرغان بۇ مەدىرىس ۋە خانىقلار تاكى 1950 - يىلىغىچە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرغان . ئەمما بۇ خانىقا ۋە مەدىرىسنىڭ قاچانلاردا چېقىپ تاشلانغانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك ھېچقانداق يازما ماتېرىيال قالدۇرۇلمىغان .

- ئەجداد كۇچادا ياشاپ كەلگەن يەرلىك كىشىلەر بولسىمۇ، ئەمما ئاتام بىر ئۆمۈر مۇھاجىرلىق سالاھىتىدىن قۇتۇلالماي 1998 - يىلى 9 - ئاينىڭ 30 كۈنى ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلدى.

ئانام ئۆچكىلىك نېفىتلىكىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ئائىلىمىزنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي شارائىتى ناھايىتى ناچار بولغان. 1966 - يىلى مەدەنىيەت ئىنقىلابى باشلىنىپلا بىزنىڭ ئائىلە بىرىنچى بولۇپ، زەربە بېرىش ئوبيېكتى بولغان. ئانام بىلەن ئاتام مەجبۇرىي ئاجراشتۇرۇۋېتىلگەن. 1968 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە پۈتۈن ئائىلىمىزنى كۈنەس ناھىيەسىگە سۈرگۈن قىلغان. ئۇ چاغدا كۇچادىن غۇلجىغا بېرىش ئۈچۈن كۇچا - كورلا - خۇتۇنسۇمبۇل - بولخۇنتاي يۇلتۇز - ئوت كەتكەن كورۇڭ - ئورمان - نارات - ئارال تۆپە - زەكتە - كۈنەس - قارابۇغرا - غۇلجا قاتارلىق يەرلەردىن ئۆتىدىغان ئىكەنتۇق. ئاتام خۇتۇنسۇمبۇلغا كەلگەندە يوقاپ كەتكەن. ئانام بالىلار بىلەن ئاتامنى بىر قانچە كۈن ساقلىغان ۋە ئىزدىگەن بولسىمۇ، ئەمما ھېچ يەردىن ئېزدىرپكى بولمىغان. شۇنىڭ بىلەن ئانام بالىلارنى ئېلىپ، داۋاملىق ئالدىغا قاراپ يولغا چىققان. كۈنەسنىڭ ئارتۇپە يېزىسىغا كەلگەندە شۇ يەردە تۇرۇپ قېلىش نىيىتىگە كەلگەن. بىراق يېزى باشلىقلىرى بىزنى ئارتۇپە يېزىسىغا قاراشلىق قارابۇلاق كەنتىگە ئورۇنلاشتۇرۇشقا قارار قىلغان.

كۈنەس قارابۇلاقتىكى كۈنلەر

مەن ئەقلىمنى بىلگەن چاغلاردا بىزنىڭ ئۆيىمىز «قارابۇلاق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر يېزىدا ئىدى. ئانامنىڭ ئەسلىمە قىلىشىچە بىز بۇ يەرگە 1969 - يىلىنىڭ قىش پەسلىدە كەلگەن ئىكەنمىز.

قالدۇق ئىزلىرىنى، پۇجۇق تاملارنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۆچكىلىك نېفىتلىكى ۋەيران بولغاندىن كېيىن «تارىم نېفىت ئائىلىلىكلەر قورۇسى» غا تەۋە كىشىلەرنىڭ ھەممىسى شەرقى جۇڭغار نېفىت شىركىتىگە قوشۇۋېتىلگەن.

ئانام ئۆچكىلىك نېفىتلىكىدە 1965 - يىلىغىچە ئىشلىگەن بولۇپ، شۇ يىلى كۈزدە ئۆيگە قايتۇرۇلغان. بۇنىڭغا ئاساسەن ئاتامنىڭ «يەرلىك مىللەتچى، چەتگە باغلانغان ئۇنسۇر» دېگەندەك ناملارنى سەۋەب بولغان.

ئاتامنىڭ ئاتىسى كۇچادا نامى بار بايلارنىڭ بىرى بولۇپ، تەقۋادار كىشى ئىكەن. ئۇ ھەر قېتىملىق ھەج سەپىرىدە بىردىن بالىسىنى ئۆزى بىرلىكتە ھەجگە ئېلىپ بارغان بولۇپ، ئاتامنى 1948 - يىلى ھەجگە ئېلىپ بارغان ئىكەن. ئۇلار 1949 - يىلىنىڭ كۈز ئايلىرىدا ھەج سەپىرىدىن قايتىپ كەلگەن بولۇپ، 1950 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئانام بىلەن توي قىلغان. ئاتامنىڭ ھەج سەپىرىدىن قايتىپ كەلگەن ۋاقتى دەل كونا ھاكىمىيەت بىلەن يېڭى ھاكىمىيەت ئالمىشىۋاتقان مەزگىلگە توغرا كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئاتام ئىزچىل تۈردە ۋەتىنىگە قايتقان مۇھاجىر سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغان. بۇنىڭغا قوشۇلۇپ، ئاتامنىڭ بىر ئاچىسى مەككىدە بىرىگە ياتلىق بولۇپ، شۇ يەردە قېلىپ قالغان. بۇلار مەدەنىيەت ئىنقىلابى باشلانماستلا ئاتامنىڭ جىنايىتى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنىپ، ھۆكۈمەت تەرىپىدىن قاتتىق تەقىب قىلىشقا ئۇچرىغان. گەرچە ئاتام قويۇق دىنىي مۇھىتقا ئىگە تەقۋادار بىر ئائىلىدە چوڭ بولغان بولسىمۇ، لېكىن كېيىن بېشىغا كەلگەن كۈلپەتلەرگە چىدىماي، ھاراق ئىچىشكە ئۈگىنىپ قېلىپ، مەدەنىيەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە كۆپ سورۇقچىلىق تارتقان. ھەتتا ئانامنىڭ ئۆچكىلىك نېفىتلىكىدىن ھەيدىلىشىگىمۇ سەۋەب بولغان. ئاتامنىڭ ئەجدادلىرى ئەجدادىمۇ

شۇنچە كۆك، غۇبارسىز، ساماۋى ئاسمان،
دالالار بىپايان كۆرۈنمەيدۇ قاش.
كۆرۈنۈپ قالىدۇ سانسىز چارۋا - مال،
ئەسكەندە شامالار ئوتلار ئەگسە باش.

ئارتۇپىگە 1934 - يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بىر تۈركۈم ئورۇسلا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان ۋە ئۆيلەرنى سېلىپ بازار پەيدا قىلغان. ئۇ چاغلاردا تېخى «ئارتۇپە» دېگەن بۇ نام قۇيۇلمىغان بولۇپ، تارىختا بۇ يەرنىڭ قايسى نام بىلەن ئاتالغانلىقى مەلۇم ئەمەس. بۇ يەرگە كېيىن ئۇيغۇرلار ۋە قازاقلار ھەر يەردىن كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىشقا باشلىغان ۋە بۇ يەرنىڭ جۇغراپىيەلىك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن بۇ يەرنى «ئارتۇپە» دەپ ئاتىغان.

ئارتۇپە يېزا بازىرىدىن تەخمىنەن 10 كىلومېتىر شىمالدا «قارابۇلاق» كەنتى بار ئىدى. قارابۇلاق كەنتى ئەينى چاغدا يەنە 7 - چوڭ ئەترەت دەپ ئاتىلاتتى. بۇ ئەترەتنىڭ قارمىقىدا جەمئىي 4 كىچىك ئەترەت بار ئىدى. بىز دەسلەپتە 1 - كىچىك ئەترەتكە تەۋە بولۇپ، ئۆيىمىز شۇ يەردە ئىدى. 2 - 3 - 4 ئەترەتلەر قارابۇلاقتا بىر - بىرىگە تۇتاشقان بولۇپ، زىچ مەھەلىگە شەكىللەندۈرگەنىدى. پەقەت 1 - كىچىك ئەترەتلا قارابۇلاق كەنت مەركىزىدىن تەخمىنەن 20 كىلومېتىر شەرقىي شىمالغا جايلاشقان بولۇپ، ئاھالىسى شالاڭ ئىدى. ئانام ۋە ئاكىلىرىم بۇ يەردە دېھقانچىلىق قىلاتتى. ئانامنىڭ ئېيتىشىچە بۇ يەر ئادەملەر كۆپ، قاينام - تاشقىنلىق شەھەر مەركىزىدىن يىراق، خالىي بىر كەنت بولغاچقا بۇ يەردە مەدەنىيەت ئىنقىلابىنىڭ زۇلمەتلىك قارا كۈنلىرى ئانچە ئېغىر بولمىغان، پەقەت كۆز كۈنلىرىنىڭ

ئۇ چاغدا پۈتۈن شەھەر، ناھىيە ۋە يېزىلار ھازىرقىدىن باشقىچە نامدا ئاتىلاتتى. بىزنىڭ ئۆيىمىز شۇ چاغنىڭ ئاتىلىشى بويىچە ئېيتقاندا كۈنەس ناھىيەسى ئارتۆپە كومۇناسى (گۇڭشى)، قارابۇلاق چوڭ ئەترىتى (7 - دادۇي)، 1 - كىچىك ئەترەت (1 - شاۋدۇي) تە ئىدى.

ئارتۆپە يېزىسى كۈنەس ناھىيەسىنىڭ ئەڭ چوڭ يېزىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، تەڭرىتاغ تىزمىلىرىغا تەۋە ئىككى تاغنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان سۇلىرى مول، يېرى مۇنبەت، چەكسىز كەڭرى زېمىنغا ئىگە يېزا ئىدى. تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا ئارتۆپە يىپەك يولىنىڭ شىمالىي يۆلىنىشىدىكى مۇھىم تۈگۈنلەرنىڭ بىرى بولۇپ، كارۋانلار چۈشكۈن قىلىدىغان ئاساسلىق ئۆتەڭ بولغان. كېيىن يىپەك يولىنىڭ خارابىلىشىغا ئەگىشىپ، بۇ يەر بارا - بارا چۆلدەرەپ قالغان. ئەمما ياز كۈنلىرى ئوت - چۆپ ئىزدەپ يايلاققا چىقىدىغان چارۋىچىلارنىڭ ئەڭ تەلپۈنىدىغان يېرى بولغان. چۈنكى، ئىككى تاغ ئارىسىغا جايلاشقان بۇ چىكىسىز زېمىننىڭ ياز كۈنلىرى ھاۋاسى ياخشى بولغاندىن سىرت ئوت - چۆپلىرى ھەقىقەتەن مول ئىدى. ئالدىڭىزنى مەيلى قاياققا قىلىپ تۇرۇپ يىراققا نەزەر تاشلىماڭ، كۆز ئالدىڭىزدا پەقەت ئۇيۇققا تۇتاشقان كۆز يەنكۈسىز يايلاق زاھىر بولاتتى. بۇ مەنزىرىلەر خۇددى «تۇرا قوشىقى» دىكى تەسۋىرلەردەك گۈزەل ئىدى.

تۇرا قوشىقى

چوغاينىڭ تاغلىرى باغرىدىن ئاقار،
تۇرالار دەرياسى ئويناپ، دولقۇنلاپ.
ئاسماننىڭ گۈمبىزى بارىگاھسىمان،
تۇرىدۇ پايانسىز ئاسماننى قاپلاپ.

ئۆزگىرىشلەر ياكى بىرەر چوڭ ۋە قەلەر بولمىغان. مەدەنىيەت ئىنقىلابىدەك قارا زامانىنىڭ ئۈشۈكلىرىمۇ تەگمىگەن. ئۇ يەردىكى خەلقلەر تولىمۇ ئاق كۆڭۈل، ساددا بولۇپ، سىياسىي - بوران چاپقۇنلارنىڭ ھەقىقىي مەنسىنىمۇ بىلىپ كەتمىگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ كەنتتىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى بىر - بىرىنى شۇنچىلىك يېقىن بىلىشىدىغان بولۇپ، خۇددى ئۇرۇق تۇغقانلاردەك، بىر ئائىلە كىشىلىرىدەك ئۆتۈشكەن. ئۇلار ئۆزلىرىمۇ بىلىشمەيدىغان سىياسىي كۈرەشلەرنى دەپ بىر - بىرىنىڭ كۆڭلىگە ئازار بېرىشنى خالىمىغان. بەلكىم بۇ بۈيۈك ئاتا تەڭرىتاغنىڭ باغرىغا جايلاشقان باغرى چەكسىز ئانا زېمىننىڭ ئۇلارغا ئاتا قىلغان تەبىئىي بولسا كېرەك. بەلكىم تەبىئەتكە ئەڭ يېقىن كىشىلەردىلا مۇشۇنداق خىسلەت بولۇشى مۇمكىن. ئۇلار تەبىئەتكە تۇغۇلدۇ، تەبىئەت قويندا ياشايدۇ ۋە ئاخىردا تەبىئەتكە سېڭىپ كېتىدۇ.

ئانام بۇ يەردە ھاياتىنى خاتىرجەملىك ۋە جىمجىتلىق ئىچىدە ئۆتكۈزگەن. بۇ يەردە زېمىن كەڭرى بولغاچقا، يەر ماجىرالىرىمۇ بولمىغان. بىزنىڭمۇ ئۆيىمىزنىڭ ئالدىدا چوڭ بېغىمىز بولغان. بېغىمىزدا نەچچە ئون تۈپ ئالما دەرىخى بار بولۇپ، ئانام باغنىڭ ئالدى تەرىپىگە ھەر خىل گۈللەرنى تېرىغاندىن سىرت، قالغان يەرلىرىگە پۈتۈنلەي كۆكتات تېرىتتى. قازاقلار باغلىرىغا كارتوشكىدىن باشقا كۆكتات تېرىمىغاچقا، قوشنىلىرىمىز بېغىمىزدىكى كۆكتاتلارغا قاراپ ھەيران قالاتتى. گەرچە ئانامنىڭ كۈنلىرى يازدا باغدىكى ئىشلىرى بىلەن، قىشتا قوشنىلار بىلەن يىغىلىپ ھېكايە سۆزلەش ۋە كۈلكە چاقچاقلار بىلەن ئۆتۈۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما بىر مەنۇتمۇ تۇغۇلۇپ، چوڭ بولغان يۇرتىنى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى، دوست - بۇرادەرلىرىنى زىنھار ئېسىدىن چىقارمىغانىدى. ئانام ھەر زامان يۇرتى كۇچاغا قايتىش

دەسلەپكى ئىزغىرىن شامىلىدە كلاسسىپا ئۆتۈپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يەرنىڭ زېمىنى كەڭ، ئېتىزلىرى مۇنبەت بولغاچقا ئاچارچىلىقنىڭ تەسىرىگىمۇ ئۇچۇرمىغان. ئېسىمدە قېلىشچە مەن مەكتەپكە كىرىشتىن ئىلگىرى، ئۆزى داۋانچىڭلىق ئەمما ئۈرۈمچىدە تۈرمىدە ياتقان ئابدۇقادىر ئىسىملىك بىر ئادەم تۈرمىدىن قېچىپ چىقىپ، بىزنىڭ مەھەلىدە پاناھلانغانىدى. ئۇ ئادەم ھېكايە سۆزلەشكە بەك ئۇستا بولغانلىقى ئۈچۈن پۈتۈن مەھەلدىكىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەنىدى. ئۇ ئادەم پەقەت ئىشلىمەيتتى، كەچتە ئۆيمۇ - ئۆي يۈرۈپ ھېكايە سۆزلەيتتى. كۈنى قەيەردە كەچ بولسا شۇ يەردە قونۇپ قالاتتى، قايسى ئۆيدە تاماق پىشسا شۇ ئۆيدە غىزالاناتتى. ئانامنىڭ ئېيتىشىچە بۇ ئادەم مەھەلىمىزدە ئىككى يىلچە ياشاپ، كېيىن يۇرتىغا قايتىپ كېتىپتۇ.

مەن ئىككىنچى سىنىپقىچە مۇشۇ يەردە قازاچە مەكتەپتە ئوقۇدۇم. كېيىن 2 - كىچىك ئەترەتكە كۆچتۈك، مەكتىپىمنى شۇ يەردە داۋاملاشتۇردۇم.

قارابۇلاقتا ئۆتكەن بالىلىقم ھەققىدە يازسام توم - توم كىتاب بولغۇدەك ھېكايە ۋە گۈزەل ئەسلىملەر بار. بىراق بۇ ئانامنىڭ ئەسلىمىسىگە مۇناسىۋەتلىك يازما بولغاچقا ئۆزۈمنىڭ ھېكايىسىگە ئورۇن ئاجرىتىشنى ئارتۇقچە ھېس قىلدىم. كېيىنچە پۇرسەت چىققاندا ئۇنىمۇ يېزىش ئويۇم بار. ئاللاھ تائالادىن ئۆمرۈمنى ئۇزۇن، تېنىمنى سالامەت قىلىشنى تىلەيمەن.

يۇرتقا قايتىش

ئانامنىڭ قارابۇلاقتىكى كۈنلىرى خۇددى تۇرغۇن سۇدەك جىمجىت ئۆتكەن، ھاياتىغا تەسىر كۆرسەتكۈدەك بىرەر چوڭ

سىلىگە خەت كەلگۈدەك» دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى. ئاناممۇ بۇ خەۋەردىن ئۈمىدلەنگەندەك قىلاتتى. ئانام پالچى ئايالغا ئاتىغىنىنى بەردى.

ئارىدىن تەخمىنەن بىر ھەپتىلەر ئۆتۈپ دېگەندەك ئانام بىر پارچە خەت تاپشۇرۇپ ئالدى. خەت كۇچادىن كەلگەن بولۇپ، خەتتە جاھاننىڭ ئوڭشىلىپ، ھەممە ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ ئىش ئورنىغا قايتىۋاتقانلىقى، قايتىدىن نورمال بىر ھاياتنىڭ باشلانغانلىقى يېزىلغان ئىكەن. ئانام خەتنى كۆرۈپ شۈنچىلىك ھاياجانغا چۆمدى. مەن ئۇ چاغدا ئانامدىكى ئۇ خىل ھېس - تۇيغۇلارنى ئانچە چۈشەنمىگەن ئىكەنمەن. ئەمدىلىكتە مەن ئۆزۈم يۇرتتىن ئايرىلىپ، يۈرىكىمگە يۇرت سېغىنىشى ۋە ھەسرەت تولغان بۇ كۈنلەردە ئانامنىڭ شۇ چاغدىكى ھاياجىنىنى، يۇرت سېغىنىشىنى ۋە ھەسرىتىنى قايتىدىن چۈشەنگەندەك بولۇپ، كۆزلىرىمگە ئىسسىق ياش كەلدى.

شۇنداق قىلىپ بىز ئانامغا ئەگىشىپ، 1982 - يىلى 7 - ئايدا كۇچاغا قاراپ يولغا چىقتۇق. ئەسلىدە ئارالتۆپىدىن كۇچا بارىدىغان ئەڭ قىسقا يول تەلەمەت داۋىنى ئارقىلىق مېڭىش بولسىمۇ، ئەمەمە بۇ يول بەك خەتەرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەينى چاغدا تېخى يولۇچىلار ئۈچۈن رەسمىي قاتناش باشلانمىغانىدى. شۇڭا بىزنىڭ سەپەر جەريانىدا بېسىپ ئۆتىدىغان يولمىز يەنىلا 1969 - يىلى قىشتا بېسىپ ئۆتكەن كونا يولمىز بولدى. ئۇ چاغدا مەن تېخى كىچىك بالا بولغانلىقىم ئۈچۈن بېسىپ ئۆتكەن يوللىرىمىزدىكى تاغ - دەريالارنىڭ مەنزىرىسىنىڭ نەقەدەر گۈزەللىكىنى ھېس قىلمىغان ئىكەنمەن. ئەمدىلىكتە بۇ مەنزىرىلەر ھاياتىمىدىكى ئۆچمەس خاتىرىلەر بولۇپ قالدى. بىز ئارىدا ئىككى قونۇپ ئۈچىنچى كۈنى كۇچاغا ساق - سالامەت يېتىپ كەلدۇق.

ئىستىكىدە بولغان. مەدەنىيەت ئىنقىلابى ئاللىقاچان ئاخىرلىشىپ، سۈرگۈن قىلىنغانلار يۇرتىغا قايتىپ، خىزمەتلىرى ئەسلىگە كېلىشكە باشلىغىلى خېلى زامانلار بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئانام بۇ خەۋەرلەرگە ئەڭ دەسلەپتە ئىشىنىلمىگەن. يۇرتتىكىلەر بىلەن بولغان ئالاقىسى ئاللىقاچان ئۇزۇلۇپ قالغاچقا، تۇغقانلىرىدىن ئۇچۇر ئېلىش تولىمۇ قىيىنغا چۈشكەن.

ئېسىمدە قېلىشىچە 1981 - يىلىنىڭ كۈز ئايلىرىنىڭ بىر كۈنى ئانام بىلەن بىرگە ئاراتتۆپىنىڭ يېزا بازىرىغا باردۇق. ئانام ئات مەنەلمىگەنلىكى ئۈچۈن 20 كىلومېتىردەك يولنى پىيادە مېڭىپ بېرىشقا توغرا كەلدى. ئادەتتە بىز بۇ يەرگە دوستلار بىلەن كىنو كۆرگىلى كەلسەك، ئەڭ قىسقا يولنى تاللاپ، ئېتىز ئارىلاپ ماڭاتتۇق. ۋاقىتمۇ كۆپ كەتمەيتتى، پەقەت 2 سائەت ئەتراپىدىلا باراتتۇق. بۈگۈن ئانام بىلەن چوڭ يولدا مېڭىپ، بۇ يولنى 4 - 5 سائەتتە تامالدىق. بازاردا بىر ئاشخانىدا تاماق يەپ، ئاندىن بىر ئۇيغۇرنىڭ ئۆيىگە باردۇق. ئانام ئۆي ئىگىسى ئايال بىلەن خېلى تونۇشىدىغاندەك قىلاتتى. خېلى ئۇزۇن سۆھبەتتىن كېيىن ئانام ئۇ ئايالدىن پال سېلىپ بېرىشنى ئۆتۈندى. شۇ چاغدا مەن ئانامنىڭ بىرقانچە ئاي ئىلگىرى كۇچاغا يازغان خېتىنىڭ جاۋابىنى كۈتۈپ، بۇ پالچى ئايالنىڭ ئالدىغا كەلگەنلىكىنى بىلدىم. پالچى ئايال پالچىلارنىڭ پىرى ھېسابلانغان دانىيار ئەلھىسالىمنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ تۇرۇپ، قولىدىكى تاش ئۇرۇقىنى ئالدىغا تاشلىدى. ئاندىن پال ئۇرۇقىنىڭ چېچىلىش ئەھۋالىغا بىردەم قاراپ تۇردى، ئەمما ئۇندىمىدى. كېيىن قارىتى ئېلىپ تىزىشقا باشلىدى. ئانام بىلەن ئىككىمىز زۇۋان سۈرمەي، ئۈنسىز ئولتۇردۇق. تەخمىنەن يېرىم سائەتلەردىن كېيىن پالچى ئايال «خوش خەۋەر، خوش خەۋەر» دېگىنىچە چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتتى ۋە «پات يېقىندا

قىلىندى. مەن كىچىك ۋاقتىمدىن باشلاپ چوڭلار بىلەن بىرگە
بۇ قەبرىستانلىققا نۇرغۇن قېتىم بارغانىدىم. ئەمما تېخىچە
ئانامنىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلىش، قەبرىە بېشىغا ھېيت -
ئايەملەردە شاخ قاداش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمىدىم. مەن تولۇپ،
تاشقان سېغىنىش ھېسسىياتىم بىلەن ئانامنى مەڭگۈ ئەسلەيمەن
ۋە روھىغا جانابى ئاللادىن ئەمىنلىك تىلەيمەن.

2016 - يىلى 5 - ئاي ستوكھولم.

دۆڭ مەھەللە قەبرىستانلىقى

بىزنىڭ ئاتا تەرەپ جەمەتىمىزنىڭ ئىشخالا يېزىسىغا قارايدىغان تۆۋەن بىجاق كەنتىدە دائىرىسى ئون مو كېلىدىغان شەخسىي قەبرىستانلىقىمىز بار ئىدى. بۇ يەردە بىزنىڭ ئانا جەمەتىمىزگە تەۋە ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەبرىسى بار. بولۇپمۇ بوۋام ئابىت ھاجىمىنىڭ قەبرىسى قويۇق مىللىي ئۇسلۇبتا ياسالغان گۈمبەز ئىچىگە ئېلىنغان بولۇپ، ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ.

مەن چەتئەلگە چىقىشتىن ئىلگىرى ئانامنىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرى ئۈچۈن قېرىنداشلىرىمىز بىلەن ھېچبىر مەسلىھەتتە بولمىغانكەنمەن. ئانام مەن مېڭىشتىن ئىلگىرى 70 ياشقا كىرگەن بولسىمۇ ناھايىتى تېتىك ئىدى. مەن ئانامنىڭ ئۆمرىدە بىرەر قېتىم كېسەل بولغانلىقىنى بىلمەيمەن. ئانام ھەر زامان شۇنچىلىك تېتىك ئىدى. گەرچە ئۆيدە ئىككى ئاكامنىڭ ئاياللىرى ئۆي ئىشلىرىنىڭ ھۆددىسىدىن تۇلۇق چىقىسىمۇ، ئانام ئۆزىنىڭ بىكار ئولتۇرۇپ قېلىشىنى خالىماي، ئۆزى بىر ئىشلارنى تېپىپ قىلاتتى. لېكىن كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە ئالدى بىلەن ئانامنىڭ ئىككى پۇتى ئاقىرىپ، مېڭىشتىن قېلىپتۇ. شۇ چاغدا ئاكىلىرىم ئانام بىلەن ئاخىرەتلىك ئىشلىرى ھەققىدە مەسلىھەت قىلغان ئىكەن. ئانام ئاكىلىرىمغا ئۆزىنىڭ كونا شەھەر دۆڭ مەھەللە قەبرىستانلىقىدىكى ئەجدادلىرىنىڭ يېنىدا يېتىشىنى خالايدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ.

دۆڭ مەھەللە قەبرىستانلىقى كۇچا كونا شەھەردىكى ئەڭ قەدىمىي قەبرىستانلىقلارنىڭ بىرى بولۇپ، نەچچە يۈز يىللاردىن بىرى نۇرغۇنلىغان بىلىم ئىگىلىرىنىڭ ئاخىرەتلىكىگە ساھىبخانلىق قىلىپ كەلمەكتە. رەھمەتلىك ئاناممۇ 2014 - يىلى 11 - ئاينىڭ 4 - كۈنى مۇشۇ قەبرىستانلىققا دەپنە

بىر ھەدىستە پەيغەمبىرىمىز «قىيامەت كۈنى سىلەر ئۆز ئىسمىڭلار ۋە داداڭلارنىڭ ئىسمى بىلەن چاقىرىسىلەر، شۇڭا ئىسمىڭلارنى چىرايلىق ئاتاڭلار» دېگەن ئىكەن. بۇ يەردىكى چىرايلىق ئاتاش پەقەت ئەرەبچە ئاتاشنىلا كۆرسەتمەيدۇ، بۇ ئىمان - ئىتىقادىغا زىت كەلمىگەن ئۆز ئانا تىلىدىكى ئىسىملارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مەن بىر يېرىم ياشقا كىرگىچە مەھەلىمىزدە ئانام قويغان ئاشۇ مۇبارەك ئېتىم بىلەن ئاتىلىپ كەپتىمەن. كېيىن 3 - 4 ياشلارغا كىرىپ، ئاق - قارىنى پەرق ئەتكۈدەك بولغان چاغلىرىمدا، مەھەلىمىزدە ئېتىمنىڭ «ئەپتۈشكۈر» ئاتىلىپ يۈرگەنلىكىنى بىلدىم. بۇ چاغلاردا مەن ئىسمىمدىكى بۇ ئۆزگىرىشلەردىن ئەسلا خەۋىرىم يوق ئىدى. 7 ياشقا كىرىپ، مەكتەپنى باشلىغان يىلىم، مەن ئۆزۈمنىڭ تۇغۇلغان يۇرتۇمدا، كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن مەھەلىمىزدە ئەمەس، بەلكى باشقا بىر يىراق يۇرتتا، باشقا بىر خەلق ئارىسىدا ياشاۋاتقانلىقىمنى بىلدىم. ئانامنىڭ دەپ بېرىشىچە، مەدەنىيەت ئىنقىلابىنىڭ قارا بورانلىرى بىزنى يۇرتىمىزدىن ئايرىپ، بۇ يەرگە ئەكىلىپ تاشلىغان ئىكەن. بىز ياشاۋاتقان بۇ يەر كۈنەس ناھىيەسىنىڭ ئارتۆيە يېزىسى، قارابۇلاق كەنتىنىڭ بىرىنچى مەھەللىسى ئىكەن. بۇ يەردە پەقەت قازاقلارلا بولۇپ، بىزدىن باشقا ئۇيغۇرلار يوق ئىكەن. ئەزان ئېيتىپ قويغان ئېتىم ئەسلى «ئابدۇشۈكۈر» بولۇپ، بۇ ئىسىم قازاقچە تەلەپپۇزدا قىيىن بولغاچقا، مەھەلىمىزدىكى قازاق قوشنىلىرىمىز ۋە مەكتەپتىكى ساۋاقداشلىرىم قازاق تىلىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئېتىمنى «ئەپتۈشكۈر» دەپ ئۆزگەرتىۋاتتۇ.

مەن تاكى 7 - سىنىپنى پۈتتۈرۈپ، 14 ياشقا كىرگۈچە قازاقچە ئىسىم «ئەپتۈشكۈر» دېگەن نام بىلەن چاقىرىلىپ

ئىسىم تارتقان كۈلپەتلەر

مەن مەدەنىيەت ئىنقىلابىنىڭ زۈلمەتلىك قارا كۈنلىرىدە تۇغۇلغانىكەنمەن. گەرچە بۇ يىللاردا مەسچىتلەر تاقىلىپ، قارى - قۇرئان كىشىلەر نەزەربەند ئاستىغا ئېلىنغان بولسىمۇ، ئانام يەنىلا مەھەللىمىزدىن ئېغىزىدا ئېلىمى بار كىشىدىن بىرىنى تېپىپ، مۇسۇلماندارچىلىقنىڭ قائىدە - يۈسۈنلىرى بويىچە ماڭا «ئابدۇشۈكۈر» دەپ ئات قۇيۇپتۇ. دەۋر ئېقىمىغا ماسلىشىپ، يېڭىچە ئات قۇيۇش مودىغا ئايلانغان ئۇ يىللاردا ئانامنىڭ يەنىلا ماڭا بۇ ئىسىمنى تاللىشى، بەلكىم ئىمانغا بولغان ئىخلاسمەنلىكىنى، ياراتقۇچىغا بولغان قۇلچىلىقىنى بىلدۈرۈشىنى ئويلىغان بولسا كېرەك.

ئابدۇشۈكۈر، ئەسلىدە ئەرەبچە ئىسىمدۇر. ئۇ ئەرەبچىدىكى «عبدالشكور»، ياكى «عبد شكور» دېگەن ئىسىمنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى تەلەپپۇز قىلىنىشى بولۇپ، خەلقىمىز ئىسلام دىنىغا ئىشەنگەن مىڭ يىللاردىن بۇيان ئەرەبچىدىن نۇرغۇنلىغان كىشى ئىسىملىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تىل تەلەپپۇزى، تاۋۇش چىقىرىش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئىخچاملاپ ۋە چىرايلىقلاشتۇرۇپ قوللىنىپ كەلمەكتە. بۇ يالغۇز ئۇيغۇرلارغا خاس ئالاھىدە بىر ھادىسە بولماستىن بەلكى پۈتۈن تۈركى مىللەتلەرگە ئورتاق بىر ئالاھىدىلىك. ئەمما يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بۇيان بىر قىسىم كىشىلەر ھەتتا خېلى ئوقۇمۇشلۇق زىيالىيلارمۇ ئەسلىدىكى بىر چىرايلىق ئۇيغۇرچىلاشقان ئىسىملىرىنى ئەسلىدىكى ئەرەبچە ھالىتىگە قايتۇرماقتا.

بولمۇالدى.

سايا بولمىغان، كىشىلىك ئىززەت يوقالغان ئەلدە ئەستايىدىللىق خارابلاشقان بولىدىكەن. 1990 - يىلى ئىدارىمىز بويىچە تۇنجى قېتىم «كىملىك» كە ئىلتىماس قىلدۇق. كىملىكنىڭ پۈتكەنلىكىنىڭ خەۋىرى كەلگەن كۈنى ساقچىخانغا كىملىكىنى ئېلىۋېلىش ئۈچۈن باردىم. سۆرۈن تەلەت ساقچىلارنىڭ قالايمىقان دوق قىلىشلىرى ۋە بىرقانچە سائەت سەۋەبسىز كۈتكۈزۈشلىرىدىن كېيىن كىملىكىمنى ئاران تەستە قولىمغا ئالغان بولدۇم. بىراق كىملىكىمدە مېنىڭ رەسىمىم بولغان بىلەن ئىسمىم پۈتۈنلەي خاتا يېزىلغانىدى. مەن كىملىكىمنى ساقچىغا كۆرسىتىپ تۇرۇپ، ئىسمىمنىڭ خاتا يېزىلغانلىقىنى چۈشەندۈردۈم، بىراق ئېرىشكەن جاۋابىم ئىزا - ئاھانەت بولدى. ئەسلىدە كىملىكىمگە خەنزۇچە «ئابۇدۇ. شىيكۇپر» دەپ ئوتتۇرىسىغا چېكىت قويۇپ، بىر ئىسمىنى ئىككىگە پارچىلاپ يازغانلىقى ئۈچۈن، بۇنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغۇچىلار «ئابدۇل شۇكۇر» دەپ تەرجىمە قىلىپتۇ. شۇڭا كىملىكتە «ئابدۇل» مېنىڭ ئىسمىمغا، «شۇكۇر» دادامنىڭ ئىسمىغا ئايلىنىپ قېلىپتۇ. گەرچە كىملىكىنى قايتا ئىلتىماس قىلماقچى بولغان بولساممۇ ئەمما كىملىكنىڭ ۋاقتى توشمىغۇچە يېڭىدىن ئىلتىماس قىلىشقا يول قويمىدى. مەن ئىسمىم بىلەن تەڭ ئازابلىنىپ يۈرۈپ 7 يىلنى ئۆتكۈزدۈم، بۇ جەرياندا كىملىكىمدىن پەيدا بولغان نۇرغۇن ئاۋارىچىلىكلەرنى ۋە قىيىنچىلىقلارنى باشتىن كەچۈردۈم. بىرقانچە قانۇنىي ماتېرىياللىرىم شۇ ئىسمىم يېزىلدى. ھەتتا مۇقىم مۈلكۈم بولغان يەر خېتى، ئۆي خېتى دېگەندەك كىشىلىكلەرگەمۇ شۇ ئىسمىم يېزىلدى. بۇ كىشىلىكلەر كېيىن يەنە قانداق كۈلپەتلەرنى باشتىن كەچۈرىدۇ، بىلمەيمەن.

1997 - يىلى كىملىكىمنى يېڭىدىن بېجىرىدىغان ۋاقتىمدا

كەلدىم. مەھەللىمىزدە ئائىلىمىزدىكىلەردىن بۆلەك ھېچكىم مېنى «ئابدۇشۈكۈر» دەپ چاقىرمايتتى.

تەقدىرنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن 1982 - يىلى يۇرتىمىزغا قايتىپ كەلدۇق. 8 - سىنىپتىن باشلاپ ئۇيغۇرچە مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇدۇم. ھاياتىمدا تۇنجى قېتىم باشقىلارنىڭ مېنى ئەزان ئېيتىپ قويغان ئېتىم «ئابدۇشۈكۈر» دېگەن نام بىلەن ئاتىغانلىقىنى ئۆز قۇلقىم بىلەن ئاڭلىدىم. مەن شۇڭغىچە ئىسمىدىن بۇنچىلىك ھاياجانلىنىپ باقمىغانىدىم. ئۆزىنىڭ ئىسمىنى ئۆزىنىڭ ئانا تىلىدا ئاڭلاشنىڭ لەززىتىنى ھەقىقىي ھېس قىلدىم. گەرچە بۇ ئۇيغۇرلارم كېيىنچە بارا - بارا سۇسلىغان بولسىمۇ تاكى خىزمەتكە چىققۇچە ماڭا داۋاملىق ھەمراھ بولدى.

ھاياتتا ئادەمنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىدىغان ئىشلار داۋاملىق بولۇپ تۇرىدىكەن. مەن خىزمەتكە چىقىپ، ئىدارىگە تىزىمغا ئالدۇرغان كۈنى كۆڭلۈم يەنە بىر قېتىم غەشلىككە تولدى. ئىسمىمنىڭ باشقىچە ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ كۆزۈمگە ياش كەلدى. مائاش جەدۋىلىگە ئىسمىم «ئابدۇشۈكۈر» مەيەيتىي كۆرۈپەن» دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. بوغالتىرنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە «مەيەيتىي كۆرۈپەن» دېگەن ئىسىم ئۇيغۇرلاردا بەك كۆپمىش. شۇڭا خالىغانچە قوشۇپ قويسىمۇ خاتا كەتمەيدىكەن. بوغالتىر بىلەن بىرمۇنچە زاكونلىشىش ۋە زورۇقۇشلاردىن كېيىن «كۆرۈپەن» نى ئۆچۈرۈۋەتكەن بولدى. ئىسمىمنىڭ تەلەپپۇزى ئۆزگىرىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا تۇلۇق ئاتىلىشىنى ئۈمىد قىلاتتىم. بىراق ئۈمىد ئادەمنىڭ ئارزۇسىدەك بولمايدىكەن. ئەتراپىمدا ھۇرۇن، ئېرىنچەك ئادەملەر كۆپ بولسا كېرەك، ئۇلار ئىسمىمنى تۇلۇق ئاتاشقا ھۇرۇنلۇق قىلىپ، ئىسمىمنى خالىغانچە ئىككىگە پارچىلاپ، بەزىلىرى «ئابدۇ»، بەزىلىرى «شۈكۈ» دەيدىغان

چىققاندىن كېيىن ئۆز ئىسىم - فامىلىم بىلەن ئاتلارمەن دەپ ئويلىغانىدىم، بىراق بۇ يەنىلا مۇمكىن بولمىدى. كېيىن ئائىلىمىز بىلەن شوۋېتسىيەدە جەم بولدۇق. بالىلىرىمنى باج ئىدارىسىگە تىزىمغا ئالدۇردۇم. ئۇزاق ئۆتمەي ھەممىمىز شوۋېتسىيە ۋەتەندىشى بولدۇق. شوۋېتسىيە پاسپورتىمىزدىكى ئىسىم - فامىلىمىز شۇنچىلىك رەتسىز ئىدى. بىز بىر ئائىلە كىشىلىرى بولغان تۆتىمىزدە تۆت خىل فامىلە نام بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بالىلىرىمىنىڭ ئەسلى پاسپورتىدىكى ئىسىم - فامىلىسى ئالماشتۇرۇلۇپ يېزىلغاننىڭ ئۈستىگە خەنزۇچىدىكى بەزى ھەرپلەر ئۆزگەرتىلىپ ۋە قىسقارتىلىپ يېزىلغاچقا شوۋېتسىيە پاسپورتىغىمۇ شۇ بويىچە يېزىلغانىدى. بۇ خىل ئەھۋال بىزنىڭ باشقا دۆلەتلەرگە بارىدىغان سەپەرلىرىمىزدە كۆپ پېشكەللىكلەرنى ئېلىپ كەلدى. ھەتتا بەزىدە «فامىلىسى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ۋە سىلەرنىڭمۇ فامىلەڭلارغىمۇ ئوخشىمايدىغان بالىلارنى نەگە ئېلىپ ماڭدىڭلار» دەپ بىر قانچە سائەت توختىتىپ قويغان ئەھۋاللارمۇ بولدى. ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ قىلغىنىمۇ ئانچە خاتا ئەمەس ئىدى، ھەقىقەتەن بىزنىڭ فامىلىلىرىمىز بىر - بىرىمىزگە قەتئىي ئوخشىمايتتى. لېكىن بۇ بىزنىڭ خاتالىقىمىز ئەمەس ئىدى، بۇ بىز كەلگەن دۆلەتنىڭ مەسئۇلىيەتسىزلىكى، ئادالەتسىزلىكى ئىدى. بۇنى بىزنىڭ ئۇ يەردە ئۆزگەرتىشكە قۇربىمىز يەتمەيتتى. كېيىن ئاڭلىسام چەتئەلدە ياشاۋاتقان نۇرغۇن ئۇيغۇرلاردا بۇ مەسىلە مەۋجۇت ئىكەن.

بۇ خىلدىكى مەسىلىلەر بىر قانچە قېتىم تەكرارلانغاندىن كېيىن شوۋېتسىيە باج ئىدارىسىگە فامىلىمىزنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەققىدە ئىلتىماس سۇندۇم. ئىلتىماسىمدا ئەسلىدىكى ئۆزىمىزنىڭ ئۇيغۇرچە ئىسىم - فامىلىلىرىمىزنىڭ ئۇيغۇرچە يېزىلىشىنى، خەنزۇچە يېزىلىشىنى، ھازىرقى يېزىلىشىنى، بۇنداق ئۆزگىرىپ

ئىسمىنى ئېنىق قىلىپ ئۆزۈم يېزىپ بەرگەن بولدۇم. ھەرھالدا بۇ قېتىم كىملىكتىكى ئىسىم - فامىلەم توغرا يېزىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۆز قولۇم بىلەن يېزىپ بەرگەن بىر قىسىم خەنزۇچە خەتلەر ئۆزگىرىپ «ئابدۇسۇكۇبېر مەيمەيتى» بولۇپ پۈتكەندى. كىملىكىدىكى بۇ ئىسىم - فامىلەم بۇرۇنقى كىملىكىم بار چاغدا ئالغان بىر قىسىم كىنىشكا ۋە قانۇنىي خەت چەكلەردىكى ئىسىم - فامىلەم بىلەن روشەن پەرقلىنەتتى. شۇ سەۋەبتىن 2001 - يىلى چەتئەلگە چىقىش ئۈچۈن پاسپورت بېجىرگەندە كۆپ ئەرزىيەت چەكتىم. تولا قاتراپ ئايىقىمنىڭ چەمى تېشىلدى. ئاخىرى پاسپورتنى ئالغانمۇ بولدۇم، بىراق پاسپورتنى قولۇمغا ئېلىپلا چۈچۈپ كەتتىم. چۈنكى پاسپورتتىكى ئىسىم - فامىلەمنىڭ ئورنى ئالمىشىپ كەتكەندى. ئەمەلىيەتتە بۇ ناھايىتى چوڭ خاتالىق ئىدى. مەن ئارقامغا يېنىپلا پاسپورت بېجىرىش ئورنىدىكىلەرگە كۆرسەتتىم، بىراق ئۇلار ماڭا ئېرەن قىلمىدى، خاتالىقنىمۇ ئېتىراپ قىلمىدى. كۆڭلۈم شۇنچىلىك غەش بولدى، خۇددى قىممەتلىك بىر نەرسەمدىن ئايرىلىپ قالغاندەك بەك ئازابلاندىم.

2003 - يىلى بېيجىڭدىكى شىۋېتسىيە ئەلچىخانىسىدىن ۋىزا ئېلىپ، چەتئەلگە چىقىش پۇرسىتىگە ئېرىشتىم. ئەسلىدە شىۋېتسىيە باج ئىدارىسىگە تىزىمغا ئالدۇرىدىغان ۋاقىتدا ئۆز ئىسىم - فامىلەم بىلەن تىزىمغا ئالدۇرارمەن، دەپ ئويلىغانىدىم، بىراق پاسپورت ۋە باشقا قانۇنىي ماتېرىياللىرىمدا «مەيمەيتى ئابدۇسۇكۇبېر» دەپ يېزىلغانلىقى ئۈچۈن شۇ بويىچە تىزىمغا ئالدۇرۇشقا مەجبۇر بولدۇم. شۇنىڭدىن كېيىن مەيلى مەكتەپتە، مەيلى ئىش ئورنىمدا بولسۇن «مەيمەيتى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ يۈردۈم. فامىلە نامىمغا ئايلىنىپ قالغان «ئابدۇسۇكۇبېر» نى ئاتاش ئۇلار ئۈچۈن تولىمۇ مۇشكۈل ئىدى. ئەسلىدە چەتئەلگە

ئىشلىتىۋېتىپتۇ. مېنى تېخىمۇ ھەيران قالدۇرغىنى شۇ بولدىكى، بۇ ئىسمىنى ئىشلىتىۋاتقانلار شىۋېتسىيەدە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار بولماستىن، بەلكى يەرلىك شىۋېتلار ئىدى. مەن ئۇلارنىڭ كۇچا بىلەن قانداق باغلىنىشىنىڭ بارلىقىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن بىرىگە خەت يازدىم، بىراق خېتىم جاۋابسىز قالدى. بەلكىم خېتىم تەگمىگەندۇ ياكى باشقا سەۋەب باردۇ، دەپ ئويلىدىم. بەلكىم كېيىنچە يەنە خەت يېزىپ، كۆڭلۈمدىكى ئىستەكلىرىمنى بايان قىلىپ باقارمەن.

كېيىن پاتېنت ئىدارىسىگە يەنە باشقا ئىسىملارنى ئىلتىماس قىلدۇق. بۇ قېتىم ئىلتىماس جەدۋىلىگە 4 ئىسمىنى بىراقلا يازدۇق، شۇنداق بولغاندا ئۇلارمۇ ئىلتىماسىمىزنى قايتۇرۇۋەتمەي تىزىملىغان ئىسىملىرىمىزنىڭ ئارىسىدىن بىرنى تاللىۋېلىش مۇمكىنچىلىكى بولاتتى. بۇ قېتىم تاللىغان ئىسىملىرىمىزنىڭ ھەممىسى كۇچاننىڭ تارىخى ۋە جۇغراپىيەسىگە مۇناسىۋەتلىك ئىسىملار ئىدى.

ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي پاتېنت ئىدارىسىدىن خەت تاپشۇرۇپ ئالدۇق، خەتتە فامىلىمىزنىڭ «قۇمتۇر» بولۇپ بېكىتىلگەنلىكى ھەققىدىكى تەستىق بار ئىدى. گەرچە ئىسىملىرىمىز يەنىلا ئەسلىگە كەلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما فامىلە نامىمىز بىرلىككە كەلگەنىدى، ئەمدى بىز ھەممىمىز ھەقىقىي تۈردە بىر ئائىلىنىڭ كىشىلىرىگە ئايلانغاندۇق. ئەمدىكى قەدەم ئىسىملىرىمىزنى قانداق قىلىپ ئەسلىدىكى ھالىتىگە قايتۇرۇشقا قاراپ تاشلىناتتى.

ئويلاپ باقسام مەن تۇغۇلغاندىن بېرى ئىسمىم پەقەت 7 يىللا ئۆز ئانا تىلىمدا ئاتىلىپ، ئانا تىلىمدا يېزىلىپ بېقىپتۇ. ئىسمىم توغرا تەلەپپۇز قىلىنغان يىل پەقەت 7 يىل ئىكەن. ئىسمىمنىڭ تارتقان بۇ كۈلپەتلىرى تېخى ئاخىرلاشماپتۇ. مەن ئىسمىمنىڭ

قېلىشتىكى سەۋەبلىرىنى تەپسىلىي شەرھلىدىم، بىراق ئاقىمىدى، كېيىن ئەرز قىلدىم. بۇمۇ ئاقىمىدى. ئەسلىدىكى ئۇيغۇرچە ئىسىم - فامىلىمىزنى ئىسپاتلايدىغان قانۇنىي ھۆججەت، ماتېرىياللار كەم بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار ئەرزىمىزنى رەت قىلغان ئىدى. ئۇلار تەلەپ قىلغان ماتېرىياللارنى تولۇقلاش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

شۇنىڭ بىلەن ئائىلىمىزدىكىلەر مەسلىھەتلىشىپ، شىۋېتسىيە پاتېنت ئىدارىسىگە پۇل تۆلەپ يېڭى فامىلە ئىلتىماس قىلىش قارارىغا كەلدۇق. بىز قانداق ئىسىمنى فامىلە قىلىپ قوللىنىش ھەققىدە كۆپ ئويلىنىدۇق. ئىسىم تاللاشمۇ خېلى قىيىنغا چۈشتى. ئويلاشقان بىرقانچە ئىسىملارنىڭ ئىچىدىن ئاخىرى «كۇچا» دېگەن ئىسىمنى تاللىدۇق. بىزنىڭ بۇ ئىسىمنى تاللىشىمىزدىكى مەقسەت ئەۋلادلىرىمىزغا بىزنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىمىزنى، ئۆزىمىزنىڭ كىم ئىكەنلىكىمىزنى داۋاملىق ئەسلىتىپ تۇرۇش ئىدى. چۈنكى بىزنىڭ يىلتىزىمىز كۇچادىن ئىدى.

ئىلتىماسىمىز سۇنۇلۇپ تەخمىنەن بىر ئايلاردىن كېيىن شىۋېتسىيە پاتېنت ئىدارىسىدىن خەۋەر كەلدى. ئۇلار بىز تاللىغان ئىسىمنى تەستىقلىمىغانىدى. شىۋېتسىيە قانۇنى بويىچە باشقىلار بۇرۇندىن ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان فامىلىنى باشقىلارنىڭ يېڭىدىن ئىلتىماس قىلىشىغا يول قۇيۇلمايدىكەن، پەقەت شۇ فامىلىنىڭ ئىگىسى رۇخسەت قىلغان ئەھۋالدىلا ئىشلەتكىلى بولىدىكەن. بىزنى ھەيران قالدۇرغىنى، ئۇيغۇرلار ئانچە كۆپ بولمىغان شىمالىي ياۋروپادىكى بۇ كىچىك دۆلەتتە «كۇچا» دېگەن بۇ ئىسىمنى كىم ئىشلەتكەن بولۇشى مۇمكىن؟ شىۋېتسىيە پاتېنت ئىدارىسىنىڭ تور بېتىگە كىرىپ ئۇچۇر ئىزدەپ باقتىم. چىققان نەتىجىدىن مەلۇم بولدىكى «كۇچا» دېگەن بۇ ئىسىمنى شىۋېتسىيەدە 5 ئائىلە فامىلە نام قىلىپ

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك بىر قانچە

مەسىلىلەر

تستىچە مەزمۇنى

ئۇيغۇرلار تارىختا ئۆزىگە خاس ئىسىم - فامىلىگە ئىگە مىللەت بولسىمۇ، ئەمما قاراخانىيلاردىن باشلانغان تىل - يېزىقنىڭ ئەرەبلىشىش ھادىسىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسىدە ئاز بولمىغان ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى. بۇ ئۆزگىرىشلەر ئاخىر ھېسابتا ئۇيغۇرلارنىڭ فامىلىسىز قېلىشى بىلەن نەتىجىلەندى. ئۇيغۇر زىيالىيلىرى 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن باشلاپ ئاندىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسى ھەققىدە قايتىدىن ئويلىنىشقا، تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى. گەرچە بۇ جەرياندا بىر قىسىم نەتىجىلەر قولغا كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسى سىستېمىسىدا يەنىلا ئاز بولمىغان مەسىلىلەر ساقلانماقتا. بىز بۇ ماقالىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم فامىلىسىدە نېگىزلىك ساقلنىۋاتقان بىر قىسىم مەسىلىلەر ھەققىدە ئانالىز يۈرگۈزدۈق.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: ئىسىم - فامىلى، ئۇيغۇرلار، ساقلنىۋاتقان مەسىلىلەر.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسى ھەققىدىكى ئويلىنىش ۋە

ئانا تىلىمىزدا يېزىلمىسىمۇ ئەمما ئانا تىلىمىزدىكىدەك توغرا تەلەپپۇز قىلىنىشىنى ئارزۇ قىلاتتىم.

«تۇر» كۇچادىكى كۆپ ئۇچرايدىغان يەر ناملىرىنىڭ بىرى. ھازىر كۇچادا قۇمتۇر، قوشتۇر، چۆلتۇر، ئاقتۇر، يېڭىتۇر ۋە قۇمتۇرا دېگەندەك يەر ناملىرى بار.

«قۇمتۇر» دېگەن بۇ ئىسىم «قۇم» ۋە «تۇر» دېگەن ئىككى ئىسىمنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان ئىسىم بولۇپ، قۇملۇقتىكى تۇر دېگەن مەنىدە. «تۇر» بۇرۇنقى زامانلار دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇملىرىدىن خەۋەر بېرىش، جەڭ ئەھۋالىدىن سىگنال بېرىش، ئۆز ئارا ئۇچۇر، ئالاقىدە بولۇش ئۈچۈن ياسالغان مۇنارنى كۆرسىتىدۇ. ھازىر كۇچادا «قىزىل قاغا تۇرى» نامىدا ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى زامان مۇنارىدىن بىرى بار.

2013 - يىلى، ستوكھولم

قىسىم ئىلمىي خادىملارنىڭ تەشكىللىنىشى ۋە تۆمۈر داۋامەت، ئابلەت ئابدۇرشىت قاتارلىق رەئىسلەرنىڭ قوللىشى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ خىزمەتلەرنىڭ ئاخىرى چىقىمىدى. بۇ خىزمەتلەرنىڭ ئەڭ چوڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلىلىرىنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشى ۋە تەلەپپۇزى دەسلەپكى قەدەمدە قېلىپلاشتۇرۇلغان «ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشى قائىدىسى قوللانمىسى» ناملىق كىتاب نەشرىدىن چىققان بولدى. بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشى گەرچە ئۇيغۇرلار ھازىر ئىشلىتىۋاتقان ئىسىم فامىلىلىرىنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشى ۋە تەلەپپۇزىدىكى قىسمەن مەسىلىلەرنى ھەل قىلغان بولسىمۇ لېكىن تەلەپتىن بەكلا يىراق ئىدى. بۇنىڭ يەنە ئۆزىگە تېگىشلىك بىر قىسىم ئەگەشمە كېسەللىكلەر بار ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلىلىرىدىكى مەسىلىلەرنى مەيلى ھۆكۈمەتنىڭ مەسئۇلىيىتى نۇقتىسىدىن كۆزىتىلىشى، مەيلى ئىلمىي تەتقىقات ۋە شەخسلەرنىڭ ئىستەكلىرى نۇقتىسىدىن كۆزىتىلىشى يەنىلا كۆڭۈلنى غەش قىلىدىغان بىر تالاي مەسىلىلەر دۆۋىلىنىپ تۇرۇپتۇ. بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش يەنىلا ئالدىمىزدىكى مۇھىم ۋە ۋەزىپە ۋە پۇرۇچلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە نۇقتىدىن شەرھلەشكە بولىدۇ.

(1) ھازىرغىچە ھۆكۈمەت تەرەپتىن ئۇيغۇرلارنىڭ فامىلى نامى قوللىنىشىغا مۇناسىۋەتلىك بۇيرۇق خاراكتېرلىك ھۆججەت چۈشمىدى. ئەلۋەتتە بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ فامىلى نامى قوللىنىشىنى قانۇنىي ئاساسقا ئىگە قىلىدىغان ۋە مەجبۇرىي ئىجرا قىلىنىدىغان يولدۇر. ئەمما بۇ ئانچە ئاسانغا چۈشمەيدۇ، داۋاملىق تىرىشچانلىق كۆرسىتىشكە، بەدەل تۆلەشكە توغرا كېلىدۇ. لېكىن بۇ يەردە بىر مەسىلىنى تەكىتلەش زۆرۈركى، تېخى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى

تەتقىقاتلار 80 - يىللاردىن كېيىن باشلاندى دېيىشكە بولىدۇ. بۇندىن ئىلگىرى بۇ ھەققىدە تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلغانغا دائىر ھېچقانداق يازما مەنبەلەرگە ئىگە ئەمەسمىز. مۇتەللىپ سىدىق قاھىرنىڭ 1992 - يىلى نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ۋە ئۇنىڭ مەنىسى» ناملىق كىتابى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلە تەتقىقاتىدا تاشلانغان تۇنجى قەدەم دېيىشكە بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ئارىسىدا ئىسىم ۋە فامىلە ھەققىدە ئويلىنىش، باش قاتۇرۇش ۋە ئىزدىنىشلەر ئوتتۇرىغا چىقتى. بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار مەخسۇس مۇشۇ ساھە بويىچە ئىزدىنىپ، بىر قىسىم ئىلمىي ئەمگەكلەرنى ياراتتى. «ئىسىمنى قانداق قويۇش كېرەك»، «ئىسىم قويۇش قوللانمىسى»، «ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى»، «ئۇيغۇر فامىلە تەتقىقاتى»، «ئۇيغۇرلاردا فامىلە»، «ئۇيغۇر ئىسىم - فامىلىلىرى»، «خەزىنىلەر ئاچقۇچى»، «ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى قامۇسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ نەشر قىلىنىشى دەل ئاشۇ ئىلمىي ئەمگەكلەرنىڭ جەۋھەرلىرىدۇر.

بۇ ئىلمىي ئەسەرلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بۇ ساھەدىكى بوشلۇقلارنى تولدۇرغاندەك قىلىشىمۇ ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلە سىستېمىسىدىكى رېئالنى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا ئاجىز ئىدى. بۇنىڭغا يەنە بۇيرۇق خاراكتېرلىك مەمۇرىي ھۆججەتلەرمۇ كېرەك ئىدى. بۇ شەخسلەرنىڭ تەتقىقاتى ئاساسىدا تەييارلانغان كەسپىي ئورۇنلارنىڭ تەكلىپ لايىھىلىرىگە موھتاج بولاتتى. گەرچە بۇ خىزمەتلەر 1986 - يىلىدىن باشلاپ ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقات ئورنىدىكى ئىبراھىم مۇتئىي، ئېلى ئابىت، مىرسۇلتان ئوسمانوف، ئامىنە غايپار، غەنىزات غەيۇرانى، ئابلىز ياقۇپ، ئابدۇرېشىت سابىت، پەرھات جىلان قاتارلىق بىر

قېلىپلاشتۇرۇش، يەنە بىرى لاتىن يېزىقىدا قېلىپلاشتۇرۇش.

گەرچە 2002 - يىلى «ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشى قانۇندىسى قوللانمىسى» ناملىق كىتاب نەشر قىلىنىپ، بۇنىڭدىكى بەزى مەسىلىلەر ھەل قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن پاسپورتتىكى ئىسىم - فامىلە ئورنىنىڭ ئالمىشىپ قېلىشى، ئۇيغۇرچىدىكى ئوخشاش بىر تاۋۇشنىڭ خەنزۇچىدا ئوخشىمىغان ھەرپلەر بىلەن ئىپادىلىنىشى ۋە «ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشى قانۇندىسى قوللانمىسى» دا بولمىغان ئىسىملارنىڭ تىزىمغا ئېلىنمىسىلىقى قاتارلىق يەنە بىر قاتار مەسىلىلەر ساقلاماقتا. ھازىر ياۋروپادا نۇرغۇن ئۇيغۇر قىز - ئاياللىرى توختىي، مەيەيتىي، يىبۇلايمۇ دېگەندەك ئىسىملار بىلەن چاقىرىلماقتا.

ئەسلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ پاسپورت، كىملىك، دىپلوم ۋە باشقا قانۇنىي ھۆججەتلىرىگە خەنزۇچە ئىسىملار بىلەن تەڭ لاتىن يېزىقىدا ئىسىم - فامىلىلىرىنى يېزىشى زۆرۈر ئىدى. بۇنداق بولغاندا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلىلىرىنىڭ خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەردە توغرا ئاتىلىشىغا مۇمكىن بولاتتى. لېكىن بىزدە ھازىرغىچە ئۇيغۇرچە تىل تاۋۇشلارنى تۇلۇق ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان بىرەر لاتىن ھەرپى لايىھىمىز يوق. تۈركچە ھەرپلەرمۇ تۇلۇق ئىپادىلەپ بېرىشكە قادىر ئەمەس. ھەتتا تۈركچە چىقىدىغان گېزىت - ژۇرناللاردىمۇ ئۇيغۇر ئاپتورلارنىڭ ئىسىم - فامىلىلىرى خەنزۇچە پىنىن بويىچە يېزىلىۋاتىدۇ. بىزدە ئالدى بىلەن بۇ مەسىلە ھەل بولماي تۇرۇپ، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىغا ئۇيغۇرلارنىڭ لاتىن يېزىقىدىكى ئىسىم - فامىلىسىنى خەنزۇچە ئىسىملار بىلەن پاراللېل يېزىش تەكلىپىنى بېرىشمۇ قىيىن بولىدۇ.

(4) ئىسىم - فامىلىلەردىكى مىللىي تۈسنىڭ ئاجىزلىقى. ئىسىم

ئارىسىدا فامىلىنىڭ ئىسمىنىڭ قەيىرىدە بولۇشى كېرەكلىكى ۋە ئاتىسىنىڭ نامىنى ئېلىش ياكى ئالماسلىقى ھەققىدە بىرلىككە كەلگەن بىر كۆز قاراش يوق. بەزىلەر فامىلە نام كىشى ئىسمىنىڭ بېشىدا كېلىش كېرەك دېسە، بەزىلەر كىشى ئىسمى بىلەن ئاتىسىنىڭ ئىسمىنىڭ ئارىسىدا كېلىش كېرەك دەيدۇ، يەنە بەزىلەر كىشى ئىسمى، ئاتىسىنىڭ ئىسمى، فامىلە نامى شەكىلدە بولۇشى كېرەك دەيدۇ. ھازىر زىيالىيلار قاتلىمىدا بىر قەدەر ئومۇملاشقنى كىشى ئىسمى، ئاتىسىنىڭ ئىسمى، فامىلە نامى شەكىلدۇر. مېنىڭچە كىشى ئىسمى، فامىلە نام شەكلى بىر قەدەر مۇۋاپىق دەپ قارايمەن، بۇ شەكىل خەلقئارادا بىر قەدەر ئومۇملاشقان شەكىلدۇر.

(2) ئۇيغۇرلاردا ئومۇمىي يۈزلۈك فامىلە نامى قوللىنىش ئېڭىنى يېتىلدۈرۈش ۋە زۆرۈرىيىتىنى ھېس قىلدۇرۇش كېرەك. «ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش قەدىمدىن تارتىپ» ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىي مىللەتلىرىدىن «دەپ تونۇلۇپ كېلىۋاتقان بىر مىللەت ئەزالىرىنىڭ مۇشۇنداق فامىلىسىز كېتىۋېرىشى، بىر تەرەپتىن ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ تارىخىي ئەنئەنىسىگە خىلاپ، يەنە بىر تەرەپتىن، ھازىرقى زامان مىللەتلىرىنىڭ قاتارىدا ئىسىم - نەسەپلىك بىر مەدەنىي مىللەت بولۇشىمىزغىمۇ نۇقسان يېتىدۇ» (ئىبراھىم مۇتئى، 654 - بەت). ئەلۋەتتە بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتىمۇ يەنە نۇرغۇن مۇشكۈلاتلار بار. ھازىرقى رېئاللىقىمىزدا قوللانماقچى بولغان فامىلە نامىمىزنى قانۇنلۇق ھۆججەتلەرگە يازدۇرۇشىمىز قىيىن، ئەمما بۇنى يېڭىدىن تۇغۇلغان بالىلىرىمىزدىن باشلىساق بىر قەدەر ئاسان بولۇشى مۇمكىن.

(3) كىملىك، پاسپورت، دىپلوم ۋە باشقا قانۇنىي ھۆججەت - لەردىكى ئىسىم - فامىلىلەرنى قېلىپلاشتۇرۇش مەسىلىسى. بۇ ئىككى نۇقتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىرى خەنزۇ تىلى - يېزىقىدا

تىللىق مىللەتكە مەنسۇپلۇقنى بايقاش ناھايىتى تەس ئىدى. لېكىن قىپچاق تۈركلىرىنىڭ كىشى ئىسىملىرى (قازاق، قىرغىز، تاتار، باشقۇرت، نوغاي، قاراچاي) يۇقىرىقى ئوغۇز تۈركلىرى ۋە ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن تۈركچە ئۆزگىچىلىكىنى مۇھاپىزەت قىلغان.» (ئابدۇرەشىد جېلىل قارلۇق، ئوكيان تورى).

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئىشەنگەن مىڭ يىلدىن بۇيان گەرچە ئەرەب، پارىس تىللىرىدىن نۇرغۇن ئىسىملارنى ۋە سۆزلۈكلەرنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئىسىملارنى تەدرىجىي ھالدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىگە بويسۇندۇرۇپ، تەلەپپۇزغا ماسلاشتۇرۇپ، ئۆزلەشتۈرۈپ، ئىخچاملاپ باردى. بۈگۈنكى كۈندە ئىسىم - فامىلىمىزدە قوللىنىلىۋاتقان نۇرغۇن ئىسىملار ئەسلىدىكى ئەرەبچە ۋە پارىسچە ئىسىملاردىن كۆپ ئىخچاملانغان ۋە ئۆزگەرگەندۇر. بۇ خىل ئىخچاملاشلار مەلۇم بىر كۈچنىڭ پىلانلىشى ياكى مەجبۇرلىشى بىلەن ئەمەس، بەلكى خەلقنىڭ ئىرادىسى، تاللىشى ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەبىئىي راۋاجى بىلەن شەكىللەنگەندۇر. مەسىلەن: مەمەت، سەمەت، ئابلا، ھېمىت، خەمىت، ئابلەت، رىشىت، مەنەۋەر، پەرىدە، زۇلپىيە، مەتسەيدى قاتارلىقلار.

بۇ خىل باشقا مىللەتلەردىن كىرگەن ئىسىم ۋە سۆزلەرنى ئۆز تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئۆزگەرتىش ۋە ئىخچاملاش پەقەت ئۇيغۇر تىلىغا خاس ھادىسە بولماستىن، ھەممە مىللەتلەردە ئۇچرايدىغان ئورتاق ھادىسىدۇر. مەسىلەن:

محمد (ئەرەبچە)

مۇھەممەد (ئەرەبچىنىڭ ئۇيغۇرچە يېزىلىشى)

مۇھەممەت (ئەرەبچىنىڭ يەنە بىر خىل ئۇيغۇرچە يېزىلىشى)

مەمەت (ئۇيغۇرچە)

- فامىلىنىڭ تاللىنىشى ۋە قۇبۇلۇشى شەخسنىڭ ئىرادىسى ۋە تاللىشىغا باغلىق بولسىمۇ، ئۇنىڭ قانداق شەكىلدە ئىپادىلىنىشى يەنىلا ئۆزى تەۋە بولغان توپىلىقنىڭ مىللىي تۈس ۋە خاسلىقىغا تەۋە بولىدۇ. بولۇپمۇ بۇ ھادىسە ياۋروپا مىللەتلىرى بىلەن تۈركىيە تۈركلىرىدە ئالاھىدە گەۋدىلىكتۇر. گېزىت - ژۇرناللاردىن ۋە تېلېۋىزور قاتارلىق تاراتقۇلاردىن بىرەر ئادەمنىڭ ئىسىم - فامىلىسىنى كۆرسەك ئۇنىڭ شىۋىت ياكى تۈرك ئىكەنلىكىنى ياكى ھېچ بولمىسا تۈركىيەلىك ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ ئىسىم - فامىلىلىرىدە ئىپادىلەنگەن قويۇق مىللىي تۈسنىڭ بىزگە بەرگەن ئۇچۇرىدۇر.

«ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئادەم ئىسىملىرىدا بىر قەدەر زور ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، بۇرۇنقى شامان دىنى، مانى دىنى، بۇددا دىنىغا خاس ئادەم ئىسىملىرىنىڭ ئورنىنى ئىسلامىيەتكە خاس بولغان ياكى ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەرەبچە ياكى پارسچە ئىگىلىدى. بارا - بارا مۇنداق مۇسۇلمانچە ئىسىملار ھەتتا بىر قىسىم ئەسلى ئۇيغۇرچە ئىسىملارنىمۇ سىقىپ چىقاردى.

ھازىرقى ئۇيغۇر ئادەم ئىسىملىرىنىڭ زور كۆپچىلىكى ئەنە شۇنداق ئىسلام دىنى تەسىرىدە پەيدا بولغان ئىسىملاردىن ئىبارەت» (ئىبراھىم، 647 - بەت).

دېمەك «كۈنىمىزدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تۈرك تىللىق خەلقلەردىن ئۇيغۇر، ئۆزبېك، ئەزەربەيجان، تۈركىيە تۈركلىرى (جۇمھۇرىيەتنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغىچە بولغان دەۋردە)، بالقان تۈركلىرى ۋە ئىران، ئىراق، سۈرىيە تۈركمەنلىرىدە ئەرەبچە - پارسچە ئىسىملارنىڭ نىسبىتى ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلىگەن بولۇپ ئۇلارنىڭ ئىسىملىرىدىن، ئۇلارنىڭ تۈرك

ئەگەر مىسال ئالساق بۇنداق مىساللارنى تۈركۈملەپ كەلتۈرۈشىمىز مۇمكىن. كېسىپ ئېيتىشقا بولىدۇكى ئەسلىگە قايتۇرغان بۇ ئىسىملاردىن بىز بۇ ئىسىملارغا تەۋە كىشىلەرنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلالمايمىز ھەم ئۇيغۇرلۇققا ئىشەنمەيمىز. مېنىڭ تەشەببۇسۇم ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتىگە ماس كەلگەن ئىخچاملانغان ئىسىملارنى ساقلاپ قېلىش.

(5) ئىسىم - فامىلىلەرنىڭ ئىملاسىدا ساقلانغان مەسىلىلەر. ئۇيغۇرلار ھازىر قوللىنىۋاتقان ئىسىم - فامىلىلەرنىڭ ئىچىدە بىر قىسىم ئىسىملارنىڭ بىرقانچە ۋارىيانتلىرى بولۇپ، ئېغىز تىلىدا قانداق ئېيتىلغان بولسا يېزىق تىلىدىمۇ شۇنداق يېزىلىۋاتىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە پەقەت ئىملا جەھەتتىكى خاتالىقلار بولۇپ، ئۇنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىسىم - فامىلىلەرىمىزنى قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ تەقەززاسىدۇر. مەسىلەن:

ئىبراھىم، ئىبراھىم، ئورايم

ھىمىت، يىمىت

ئابدۇراخمان، ئابدۇرەھمان

ئابدۇرەھىم، ئابدۇرېھىم

سېلىم، سىلىم

تۇرسۇنگۈل، تۇسۇنگۈل

(6) ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلىلىرىدىكى «ق» تاۋۇشىنىڭ ئاڭسىز ھالدا قاينۇرۇلۇپ كېلىنىش مەسىلىسى. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان قاراخانىيلارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئەرەب يېزىقىنى تەڭ ئىشلەتكەن بولسىمۇ، ئەمما كېيىنچە پۈتۈنلەي ئەرەبچە ھەرپلەرگە كۆچۈپ كەتتى. چاغاتاي تىلى دەۋرىدە قاراخانىيلاردىن قالغان ئەرەبچە

مەتتوختى (ئۇيغۇرچە)

مەھمەت (تۈركچە)

مۇخامبەت (قازاقچە)

مۇھاممۇدا (بېنگال)

مۇخامماد (ئىنگلىزچە ، شۋېتچە)

穆罕默德 (خەنزۇچە)

ماخوما (ئىسپانچە)

دېمەك ئىسىملاردىكى بۇ خىل ئۆزگىرىشلەر ئاشۇ تىللارغا تەۋە بولغان فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلەر تەرىپىدىن بەلگىلەنگەندۇر.

بىز بۈگۈن ئىشلىتىۋاتقان ئىخچاملانغان ۋە ئۆزگەرگەن ئى-سىملىرىمىزدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ، ئۇيغۇر تىلى شەكىللەندۈرگەن مەدەنىيەتنىڭ روشەن ئالامەتلىرىنى كۆرەلەيمىز. ئەمما يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بىر قىسىم كىشىلەر ، ھەتتا ئوقۇغان زىيالىي قاتلىمىدىكى بىر قىسىم بىلىم ئىگىلىرىمۇ ئىسىملىرىنىڭ ئەسلى ھالىتىگە قايتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلماقتا ھەم نەچچە ئون يىللاردىن بىرى ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان ئىسىم فامىلىسىنى بىردىنلا ئۆزگەرتىپ ئەسلىدىكى ئىخچام ئىسىملىرىنى ئۇزارتىپ ، مىللىي خاسلىقتىن يىراقلاشتۇرماقتا. مەسىلەن:

خەمىت رىشىت (ئىشلەتكىنى)

ئابدۇلھەمىد ئابدۇرەشىد (ئەسلىگە قايتۇرغىنى)

غوپۇر ئابلا (ئىشلەتكىنى)

ئابدۇغۇپۇر ئابدۇللاھ (ئەسلىگە قايتۇرغىنى)

چاپپار مەجىت (ئىشلەتكىنى)

ئابدۇلجەبار ئابدۇلمەجىد (ئەسلىگە قايتۇرغىنى)

مەسىلەن: شىۋېت تىلىدا ئۇچرايدىغان «Carl» دېگەن نام شىۋېتچە كلاسسىك ئەسەرلەرنى نەشر قىلغاندا ئۆز پېتى ئېلىنسا، كارىل ئىسىملىك ھازىرقى دەۋردە، ھازىرقى شىۋېت تىلى مۇھىتىدا ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ نامى ھازىرقى دەۋرگە ماس ھالدا «Karl» دەپ يېزىلىدۇ.

بىزدىكى قىزىق مەسىلە شۇكى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىسمى «يۈسۈپ» خاس ھاجىپقا ئۆزگىرىش بىلەن ئىسمىدا «پ» ھەرىپى بار نۇرغۇن قېرىنداشلىرىمىز بىر كېچىدىلا ئىسىملىرىدىكى «پ» ھەرىپىنى «ق» ھەرىپىگە ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىپ يۈرۈشىدۇ. مەسىلەن: يۈسۈپ - يۈسۈپ، پەرىدە - فەرىدە، پەتتار - فەتتار، پەرۇق - فەرۇق، زۇلپىيە - زۇلفىيە، پەرھات - فەرھات. مېنىڭچە بۇ ئانچە توغرا بولمىغان ھادىسە، بۇ مەسىلنى ئۇيغۇر تىلىغا مەسئۇلىيەت بىلەن مۇئامىلە قىلىۋاتقان ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ياخشىراق ئويلاپ بېقىشى كېرەك.

ئۇيغۇر تىلى پەيدا بولغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە نۇرغۇنلىغان تەرەققىيات جەريانلىرىنى باشتىن كەچۈردى. بۇندىن كېيىنمۇ داۋاملىق تەرەققىي قىلىدۇ. تىلنىڭ تەرەققىياتى كىشىلەرگە قۇلايسىزلىق ئەكېلىشنى مەقسەت قىلماستىن بەلكى قۇلايلىق بولۇشنى، راۋان بولۇشنى نىشان قىلىشى كېرەك.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسىدە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ناھايىتى كۆپ، مەن بۇ يەردە پەقەت ئۆزۈم ھېس قىلغان بىرقانچە نېگىزلىك مەسىلىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتتۈم.

ئىزاھات

(1) ئىبراھىم مۇتتى، ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقى ۋە تىلى ھەققىدە، 654 - بەت.

ھەرپلەر بىرقانچە قېتىملىق ئىسلاھات ۋە ئۆزگەرتىشلەرنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا ئەرەبچە تىل تاۋۇشى ۋە ھەرلەرنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلالمىدى. 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن، بولۇپمۇ 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ ئۇيغۇر تىلى باشتىن كەچۈرگەن تەرەققىياتلار ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ جەرياندا ئەسلىدىنلا ئۇيغۇر تىلىغا تەۋە بولمىغان «ف» ھەرپىگە ئوخشاش بىر قىسىم ھەرپلەر ئۇيغۇر تىلىدا ناھايىتى كەمدىن - كەم سۆز تەركىبىگە كىرگۈزۈلدىغان بولدى. شۇڭا 80 - يىللاردىن باشلاپ نەشر قىلىنغان كلاسسىك ئەسەرلەردە ئۇچرايدىغان ئادەم ئىسىملىرىدىكى «ف» ھەرپىنى «پ» ھەرپى بىلەن ئىپادىلەپ، نەشر قىلغانىدى. گەرچە بۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھازىرقى تەرەققىياتىغا ئۇيغۇن بولسىمۇ، ئەمما ئىلمىيلىق نۇقتىسىدىن تەتقىقات پرىنسىپلىرىغا ئانچە ئۇيغۇن ئەمەس ئىدى. بۇ نۇقتىنى نەزەرگە ئالغان تەتقىقاتچىلىرىمىز يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بېرى كلاسسىك ئەسەرلەردە كىشى ئىسىملىرى قانداق يېزىلغان بولسا شۇ بويىچە ئىشلىتىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە شۇ بويىچە بىر قىسىم ئىسىملارنى ئۆزگەرتىپ نەشر قىلغان بولدى. بۇنىڭ تىپىك مىساللىرىنىڭ بىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ نامىنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپ قىلىپ ئۆزگەرتىلىشىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. ئەمما بۇ ھازىرقى دەۋردە، ھازىرقى ئۇيغۇر تىلى مۇھىتىدا ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ ئىسىم - فامىلىسىدىكى «پ» ھەرپىنى «ف» ھەرپىگە ئۆزگەرتىشلەر دېگەنلىك ئەمەس ئىدى. كلاسسىك ئەسەرلەردىكى ئىسىملارنىڭ ئەسلىگە سادىق بولۇش بىلەن ھازىرقى تىل مۇھىتىمىزدىكى ئىسىملارنى ئىشلىتىش ئوخشىمىغان باشقا - باشقا نەرسىلەردۇر. بۇنداق مىساللار باشقا مىللەتلەرنىڭ تىلىدىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ.

كۇچا ساقتاق مەدرىسىسى ۋە ئۇنىڭدا ئوقۇغان مەشھۇر

كىشىلەر

تستىجە مەزمۇنى

تارىخچىلار كۇچا رايونىنىڭ ئىسلاملىشىشى 14 - ئەسىردە ئەمەلگە ئاچقان دەپ قارايدۇ. مەۋلانە ئەرشىدىنىڭ تۇغلۇق تۆمۈرخانىسى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈشى كۇچا رايونىنىڭ ئىسلاملىشىشىدا ئاچقۇچلۇق رول ئوينىغان بولۇپ، شۇنىڭدىن كېيىن پۈتۈن كۇچا مىقياسىدا جامىي ۋە مەدرىسىلەر ئېچىلىپ ئىسلام دىنى تەرغىباتى كەڭ كۆلەملىك ئېلىپ بېرىلغان. بۇ جەرياندا ساقتاق مەدرىسىسى، كۆك مەدرىسىسى ۋە بېلىقزىيە مەدرىسىسى قاتارلىق بىر قىسىم داڭلىق مەدرىسىلەر بارلىققا كېلىپ، بىر تۈركۈم ئۆلىما، ئەدىب، تارىخچى، تېۋىپ ۋە جەمئىيەت ئەربابلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىققان. موللا مۇسا سايرامى ۋە نىمىشپەت ئارمىيە ئېلى قاتارلىقلار بۇلارنىڭ تىپىك مىساللىرىدۇر.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر، كۇچا، ئىسلام، ئەرشىدىن، تۇغلۇق تۆمۈرخان، مەشھۇر كىشىلەر.

كۇچا رايونىنىڭ قاچاندىن باشلاپ ئىسلاملاشقانلىقى ھەققىدە تارىخچىلار تەرىپىدىن بىرلىككە كەلگەن بىر كۆز قاراش يوق.

- (2) ئىبراھىم مۇتتى، ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقى ۋە تىلى ھەققىدە، 647 - بەت.
- (3) ئابدۇرەشىد جېلىل قارلۇق، تۈركلەر ۋە كۈنىمىز ئۇيغۇرلىرىدىكى كىشى ئىسىملىرى ئۈستىدە تەتقىقات.

پايدىلانغان مەنبەلەر

1. ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقى ۋە تىلى ھەققىدە، ئىبراھىم مۇتتى، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2013 - يىلى 9 - ئاي، 1 - نەشرى
 2. ئۇيغۇرلاردا قامىلە، ئۇيغۇرلاردا نەسەبنامە، ئەنۋەر سەمەد غەربىي، شىنجاڭ خەق نەشرىياتى، 2002 - يىلى 12 - ئاي، 1 - نەشرى.
 3. «تۈركلەر ۋە كۈنىمىز ئۇيغۇرلىرىدىكى كىشى ئىسىملىرى ئۈستىدە تەتقىقات»، ئابدۇرەشىد جېلىل قارلۇق. ئوكيان تورىدا ئېلان قىلىنغان.
- (ئەسكەرتىش: بۇ ماقالە 2015 - يىلى يېزىلغان، ماقالىدە شۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيەت ئاساس قىلىنغان ئىدى، ھازىر بەزى ئەھۋاللارنىڭ ئۆزگەرگەنلىكى ئېنىق)
- 2015 - يىلى، ستوكھولم
- مەنبە: «ئىتتىپاق» گېزىتىنىڭ 2017 - يىللىق 8 - 9 - ئايلىق سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان

ئۇلارغا يېتەرلىك دەرىجىدە ياردەمدە بولالمىغاچقا كۇچا رايونىنىڭ پۈتۈنلەي ئىسلاملىشىشى يەنىلا ئەمەلگە ئاشمىدى.

1218 - يىلى چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل ئەسكەرلىرى قىتانلارنى يوقىتىپ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ ۋە كۇچالارنى ئالغاندىن كېيىن بۇ رايونلاردا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى يولغا قويدى. يەنە بىر تەرەپتىن بۇ مەزگىلدە بۇددا دىنىنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى ھېسابلانغان كۇچادا بۇددا دىنىنى ئەسلىدىكى گۈللەنگەن دەۋرىدىن بارا - بارا خارابىلىشىش دەۋرىگە قەدەم قويغانىدى. «شىنجاڭدا ئۆتكەن ئىسلام خانلىرى» دېگەن كىتابتا شەيخ نىزامىدىن دېھلىۋى ئىسىملىك ھىندىستانلىق بىر ئادەمنىڭ مىلادى 1267 - يىللىرى ئەتراپىدا كۇچاغا كېلىپ ئىسلام دىنىنى تارقىتىشنى تىلغا ئالغان بولۇپ، ئۇ ئادەم كۇچا ئىشخىلا يېزىسىغا خانىقا سالدۇرۇپ، دەۋەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ ئەينى دەۋردىكى موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما ئىسلام دىنى كۇچا رايونىدا يەنىلا بۇددا دىنىنىڭ ئۈستىدىن تەلتۆكۈس غالىپ كېلەلمىگەن. كۇچا رايونىنىڭ پۈتۈنلەي ئىسلاملىشىشى يەنىلا تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئەمەلگە ئاشقان.

تۇغلۇق تۆمۈرخان 1354 - يىلى مەۋلانە ئەرشىدىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن، ئۆزى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان پۈتۈن تېررىتورىيەدىكى خەلقلەرنى، جۈملىدىن 160 مىڭ موڭغۇلنى مەجبۇرىي ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەن. مەۋلانە ئەرشىدىن تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ھىمايىسى بىلەن كۇچاغا كېلىپ، كۆپلەپ خانىقا، مەسچىت سېلىپ، ئىسلام دىنىنى تەرغىب قىلىش بىلەن بىرگە مەدرىسىلەرنى ئېچىپ، ئىسلام دىنى مائارىپىنى يولغا قويغان. شۇنىڭدىن كېيىن كۇچا

گەرچە بىر قىسىم تارىخچىلار كۇچانى رايونىنى 10 - ئەسىرلەردە قاراخانىيلار دۆلىتىگە تەۋە بولغان دەپ قارىسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ تارىختىن بۇيان ئىشىنىپ كېلىۋاتقان بۇددا دىنىنى ساقلاپ قېلىش ئاساسىدا قاراخانىيلار دۆلىتىگە تەۋە بولغان دەپ قارايدۇ. تارىخچى تۇرغۇن ئالماس «ئۇيغۇرلار» دېگەن كىتابىدا: «ساتۇق بۇغراخان ئاۋۋال خوتەن ۋە كۇچادىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. بۇ ئىككى خانلىقتىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئۇنىڭغا ئىلاجىسىزلىقتىن بويسۇنغان بولسىمۇ، يەنىلا مۇسۇلمان بولمىدى، بۇرۇنقى بۇددا ئېتىقادىدا قالدى.» («ئۇيغۇرلار»، 515 - بەت) دەپ يازىدۇ. ئەمەلىيەتتەمۇ كۇچادىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئىسلام دىنىنى شەرققە كېڭەيتىشىدىكى بىر توسالغۇ بولۇپ، كۇچا رايونى ئىسلام دىنىنى ئاساس قىلغان قاراخانىيلار دۆلىتى بىلەن بۇددا دىنىنى ئاساس قىلغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئارىسىدىكى تەبىئىي بىر پاسىلغا ئايلانغانىدى. «ئەينى ۋاقىتتا ئىسلام دىنى تەدرىجىي ھالدا قەشقەر، خوتەن، چەرچەن ۋە ئاقسۇنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئۇزۇنغىچە ئاقسۇ بىلەن كۇچا ئارىلىقىدا توختاپ قېلىپ، شەرققە تارقىلىشى بۇددا دىنى مەدەنىيىتىنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچۇرغانىدى.» («شىنجاڭدا ئۆتكەن ئىسلام خانلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 260 - بەت). بۇ ئەھۋال تاكى قاراخانىيلار دۆلىتى مۇنقەرز بولۇپ، قىتانلار قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ پۈتۈن جۇغراپىيەسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچە بولغان ۋاقىتقىچە داۋاملاشتى. گەرچە قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە كۇچادىكى مۇسۇلمان بولغان بىر قىسىم ئۇيغۇرلار خىزىرىيەك ئىسىملىك بىر باتۇرنىڭ يېتەكچىلىكىدە بۇددىست ئۇيغۇرلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئىچ - ئىچىدىن زىددىيەت قاينىمىغا پېتىپ قالغان قاراخانىيلار دۆلىتى

1881 - يىلى كۇچاننىڭ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىنانچى بېگى مىرزا ئەھمەت بەگ مەدرىسىنىڭ قۇرلىشىنى قايتىدىن كېڭەيتىپ قۇرۇپ، دەرىخانىلار سانىنى كۆپەيتكەن ۋە ئەتراپىغا دەرەخ تىكىپ، كۆكەرتىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان. ساقساق مەدرىسىسى ھەرقايسى دەۋرلەردە ئىبراھىم قۇززات، ناسىر ھاجىم، سادىق ھاجىمدەك مەرىپەتپەرۋەر سودىگەر ۋە ئىلىم سۆيەر دىنىي ئۆلىمالارنىڭ ياردىمىدە تاكى 1950 - يىلغىچە ئۆزىنىڭ شانلىق مۇساپىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. 1956 - يىلى ساقساق مەدرىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مۇدەررىسى، داڭلىق ئۆلىما مۇسايىپ داموللا ھاجىم ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن مەدرىسى پۈتۈنلەي تاقالغان. كېيىن ساقساق مەدرىسىسى كۇچا بازارلىق ھۆكۈمەتنىڭ قارمىقىغا ئۆتكۈزۈۋېلىنىپ، ياغاچچى كارخانىسى، مېھمانخانا، سودا دۇكانلىرى قىلىپ ئۆزگەرتىۋېتىلگەن. شۇنىڭ بىلەن مەدرىسىنىڭ ئىچكىرىكى، تاشقىرى ھويلىلىق، ئىككى قەۋەتلىك 46 ھوجۇرلۇق بىناسى پۈتۈنلەي ئومۇمىنىڭ مۈلكىگە ئايلىنىپ، تارىخ سەھنىسىدىن غايىب بولغان. ئۇنىڭ پەقەت ئەينى يىللىرى ساقساق ئۆستەڭ بۇيىغا ھۆسن قوشۇپ تۇرغان دەرەخلىرىلا يالدا ما بولۇپ قالغان.

تارىخىي ماتېرىياللارغا كۆرە ساقساق مەدرىسىگە «ئەينىدىن بىننى جالالىدىن، ئابدۇغۇپۇر ئەلەم ئاخۇنۇم، ئىسمائىل داموللا ھاجىم، ئىمىن داموللا ھاجىم، خىزىر ئەلەم ئاخۇنۇم، بارات داموللا ھاجىم، ئابدۇل ۋاھاپ خەلىپىتىم، ئىسلام ئەلەم ئاخۇنۇم، بائىز داموللا ھاجىم، شەمشىدىن داموللا ھاجىم، قۇددۇس داموللا ھاجىم، نىزامىدىن خەلىپىتىم، موللا قۇتلۇق ھاجىم، ئوسمان ئەلەم ئاخۇنۇم، ھاشىم قازى ھاجىم، مۇسايىپ داموللا ھاجىم قاتارلىق 16 نەپەر ئۆلىما مۇدەررىسلىك قىلغان.» (كۇچا تارىخىي ماتېرىياللىرى 6، 55 - بەت.)

رايوندا بەس - بەس بىلەن مەدرىسىلەر ئېچىلىشقا باشلىغان .
كۇچا رايونىدا تۇنجى مەدرىسىنىڭ قاچان قۇرۇلغانلىقى
ھەققىدە ئېنىق تارىخىي مەلۇمات يوق . ئەمما تۇغلۇق
تۆمۈرخانىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن ئەرشىدىن خوجىنىڭ ئىسلام
دىنى تەرغىباتىدىن كېيىن كۇچادىكى ھەرقايسى شەھەر ، يېزا ،
بازار ، مەھەللىلەردە كۆپلەپ مەدرىسىلەرنىڭ قۇرۇلغانلىقى مەلۇم .
ساقساق مەدرىسىسى ، كۆك مەدرىسىسى ، ساقىيە مەدرىسىسى ۋە
مەۋلىئانام مەدرىسىسى شۇ دەۋردىن كېيىن كۇچادا قۇرۇلغان
مەدرىسىلەر ئىچىدىكى بىر قەدەر نامى بار مەدرىسىلەر بولۇپ ،
بىر قىسىم تالانت ئىگىلىرىنىڭ يېتىشىپ چىقىشىدا تۈرتكىلىك
رول ئوينىغان . بولۇپمۇ ساقساق مەدرىسىسى قەشقەردىكى خانلىق
مەدرىسىدىن قالسىلا جەنۇبتىكى شەھەر ، يېزا ، بازارلاردا ئاتىقى
بار مەدرىسى بولۇپ ، بىر قىسىم مەشھۇر شەخسلەرنىڭ يېتىشىپ
چىقىشىدىكى تۇنجى بىلىم بۇلىقى بولغان .

ساقساق مەدرىسىسى كۇچا كونا شەھەردىكى ساقساق
مەھەللىسىگە جايلاشقانلىقى ئۈچۈن تارىختا ساقساق مەدرىسىسى
دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان . ساقساق مەدرىسىسى تەخمىنەن
مىلادىيە 1658 - يىللىرى ئەتراپىدا قۇرۇلغان بولۇپ ، شۇ
زامانلاردا بۇخارالىق دىنىي ئۆلىما ئەينىدىن بىننى جالالىدىننىڭ
مۇدەررىسلىك قىلغانلىقى مەلۇم . ساقساق مەدرىسىدە يالغۇز
كۇچادىكى تالىپلارلا ئوقۇغان بولماستىن يەنە باي ، شايار ،
توقسۇ ، ئاقسۇ ، بۈگۈر ، كورلا ، غۇلجىلاردىنمۇ تالىپلار كېلىپ
ئوقۇغان . ساقساق مەدرىسىسى «ھىجرىيە 1126 - يىلى (مىلادىيە
1726 - يىللىرى) كۇچالىق مەشھۇر كۆز دوختۇرى مۇھەممەت
بىننى شېرىپ ھاجىم تەرىپىدىن بىر قېتىم يېڭىلانغان . (كۇچا
تارىخ ماتېرىياللىرى 6 ، 54 - بەت .) مىلادىيە 1794 - يىلى
مەرىپەتپەرۋەر زات قۇتلۇق ھاجىم تەرىپىدىن قايتا سېلىنغان .

موللا مۇسا سايرامى ياشىغان ۋاقىت جاھاننىڭ تىنىشىز دەۋرلىرى بولۇپ، ئۇ دەسلەپتە 1864 - يىلى كۇچادا چىڭ ھاكىمىيەتكە قارشى قوزغالغان كۇچا قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ تەركىبىدە ئاقسۇ ۋە قەشقەرگە يۈرۈش قىلغان قوشۇندا مۆھۈرچى ۋە ئىشكناغىسى بولۇپ، ئىشلەيدۇ. قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بەدۋلەت ئەسكەرلىرىگە ئەسەرگە چۈشۈپ، بەدۋلەت قوشۇنىدا مەخسۇس مىرزا بولۇپ، ئىشلەيدۇ. بەدۋلەت قۇرغان «يەتتە شەھەر» دۆلىتى ھالاك بولغاندىن كېيىن جاھان كېزىپ، ئۆزى شاھىت بولغان تارىخى ۋە قەلەر ھەققىدە ماتېرىيال توپلايدۇ. 1917 - يىلى 4 - ئايدا 81 يېشىدا ئاقسۇدىن بايغا كېلىپ، ئۆز يۇرتى سايرامدا بۇ دۇنيا بىلەن مەڭگۈلۈك ۋىدالىشىدۇ.

موللا مۇسا سايرامى ئۆز ھاياتىدا بىرمۇنچە تارىخىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇر بولغانلىرى «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا»، «دەربايان ئەسابۇلكەئى»، «تارىخى ئەمىنىيە»، «دىۋان مەسنۇئى»، «تارىخى ھەمىدى»، «سالامنامە» قاتارلىقلاردۇر. ئۇنىڭ يەنە «تەزكىرەئى خوجا ئافاق»، «پەرھاد ۋە شېرىن» قاتارلىق بىر قىسىم ئەسەرلەرنى يازغانلىقى مەلۇم. بۇنىڭدىن سىرت ئۇنىڭ بىر قىسىم پارسچە يازغان شېئىرلىرىمۇ ھازىر مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلاردا ساقلانماقتا. موللا مۇسا سايرامى يېقىنى زامان ئۇيغۇر تارىخىدىكى بۈيۈك شەخسلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ يېزىپ قالدۇرغان قىممەتلىك ئەسەرلىرى ئۇيغۇر مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتتى.

2 - شائىر نىمىشېھىتنىڭ تۇلۇق ئىسمى نىمىشېھىت ئارمىيە ئېلى سايرامى بولۇپ، 1906 - يىلى باي ناھىيەسىنىڭ سايرام يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ 1922 - يىلىدىن 1928 - يىلىغىچە

كۇچا ساقساق مەدرىسىنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان، ئۆز دەۋرلىرىنىڭ كاتتا بىلىم ئىگىلىرى ھېسابلانغان ئۇستاز ۋە مۇدەررىسىلىرى ئۆزلىرى مەنسۇپ بولغان دەۋرلەرنىڭ بىر تۈركۈم ياش تالانت ئىگىلىرىنى، بىلىم ئاشنالىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىققان، ئۇلار كېيىن جەمئىيەتتە مەشھۇر ئۆلىما، پىشقان تارىخچى، تونۇلغان شائىر ۋە داڭلىق ئەربابلار بولۇپ خىزمەت قىلغان. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتۈش ساقساق مەدرىسىنىڭ تارىختا قالدۇرغان شانلىق ئىزلىرىغا ئاللىئۇندەك ھەل بولغۇسى.

1 - مۇللا مۇسا سايرامى يەنى مۇللا مۇسا بىننى مۇللا ئەيسا خوجا سايرامى مەشھۇر يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتچىسى ۋە تونۇلغان شائىردۇر. ئۇ 1836 - يىلى 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى باي ناھىيەسىنىڭ سايرام يېزىسىدا تۇغۇلغان. 11 يېشىدا يەنى 1847 - يىلى 9 - ئايدا كۇچاغا كېلىپ، «ئەينى زاماندا جەنۇبىي تىيانشان رايونى بويىچە مەشھۇر بولغان ساقساق مەدرىسىدە ئوقۇغان» (تارىخى ھەمدى، 5 - بەت). ساقساق مەدرىسىنىڭ شۇ ۋاقتىدىكى ئاساسلىق مۇدەررىسى مۇللا ئوسمان ئاخۇن خەلىپەت دېگەن زات بولۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ تونۇلغان ئالىمى، يېتىلگەن دىنىي ئۆلىماسى ئىدى، جەمئىيەتتە ئوسمان ئەئىلەم ئاخۇنۇم دېگەن نام بىلەن ھۆرمەتكە سازاۋەر ئىدى. مۇللا مۇسا سايرامى ساقساق مەدرىسىدە قۇرئان، ھەدىس، تارىخ، ئەدەبىيات، تەقۋىم، ئىلمى نۇجۇم، جۇغراپىيە ۋە ئەرەب، پارىس تىللىرى بويىچە تەربىيىلىنىپ، خەلق ئارىسىدا ناھايىتى تېزلا «مۇللا مۇسا»، «بالا مۇللا» دېگەن ناملار بىلەن شۆھرەت قازىنىدۇ مۇللا مۇسا سايرامى 1854 - يىلى يەنى 18 يېشىدا ساقساق مەدرىسىنى ئەلا نەتىجە بىلەن تاماملاپ، سايرام مەدرىسىگە بېرىپ مۇدەررىسلىك قىلىدۇ.

قايلىور يېزىسىدا تۇغۇلغان. تەخمىنەن 1892 - يىلىدىن 1898 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا كۇچا ساقساق مەدرىسىدە ئوقۇغان. 1899 - يىلى دىنىي مەلۇماتى كامىل، قارىلىقتىن ئۆتكەن ھاجى ئەلەم ئاخۇنۇم قايلىور يېزىسىدىكى دۈشەنبە بازار مەسچىتىگە كىچىك تۇرۇپلا ئىمام بولغان. 1903 - يىلى قەشقەرگە بېرىپ خانلىق مەدرىسىدە ئوقۇغان. 1908 - يىلى يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ، سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. 1913 - يىلى ھەج سەپىرىگە ئاتلىنىپ 1916 - يىلى ھاجى بولۇپ قايتىپ كەلگەن. 1919 - يىلى ئەينى دەۋردىكى ياڭزىڭشىڭ ھۆكۈمىتى تۇتۇش بۇيرۇقى چىقارغاندىن كېيىن رۇسىيەگە چىقىپ كەتكەن. 1927 - يىلى شايارغا قايتىپ كېلىپ، ئەينى چاغدىكى مۇستەبىت ھۆكۈمەتكە قارشى قوراللىق قوزغىلاڭغا تەييارلىق قىلغان. خوجا نىياز ھاجى كۇچارغا كەلگەندە خوجا نىياز ھاجىنىڭ سېپىغا قوشۇلغان. 1933 - يىلى قەشقەردە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندا ھۆكۈمەتنىڭ باش تەپتىشى بولغان. 1937 - يىلى خوجا نىياز ھاجى ئۈرۈمچىدە ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئابدۇنىياز كامال باشچىلىقىدىكى شىڭشىسەي ھۆكۈمىتىگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان كۆرۈشكە قاتنىشىپ، ئەسكىرىي قوماندان بولغان. سوۋېت قىزىل ئارمىيەسى ئاقسۇغا بېسىپ كىرگەندە ئۇلارغا قارشى باتۇرلارچە جەڭ قىلغان. ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئابدۇنىياز كامال ھاجى ئەلەم ئاخۇنۇمغا چەتئەلگە چىقىپ كېتىش تەكلىپىنى بەرگەن بولسىمۇ ئەمما ھاجى ئەلەم ئاخۇنۇم بۇ تەكلىپنى رەت قىلىپ، سوۋېت قىزىل ئارمىيەسىگە قارشى ئاخىرقى نەپىسى قالدۇچە جەڭ قىلىپ، شېھىتلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن.

4 - ھەسەن داموللا ھاجىم 1928 - يىلى 6 - ئايدا كۇچا ناھىيە بېھىشباغ يېزىسى بېھىشباغ كەنتىدە تۇغۇلغان. 1934 -

بولغان ئارىلىقتا، دەسلەپتە بايدا، كېيىن كۇچا ساقساق مەدرستە ئوقۇغان. ئۇ كۇچا ساقساق مەدرستە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدا قوشاق شەكلىدىكى تۇنجى شېئىرلار توپلىمى «بازار ۋە مازار» نى يېزىپ تاماملىغان. بۇ توپلام ساۋاقداشلىرىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشىپ، قول يازما ھالەتتە جەمئىيەتكە تارقالغان. 1930 - يىلى قەشقەر خانلىق مەدرىسكە كىرىپ ئوقۇغان. ئۇ خانلىق مەدرىستە ئوقۇۋاتقان مەزگىلىدە «مادارا ئەئىزەم» نامىدىكى شېئىرلار توپلىمىنى يېزىپ پۈتتۈرگەن. 1933 - يىلى قەشقەردە قوزغالغان خەلق قوزغىلىڭىغا قاتنىشىپ يارىلانغان ۋە ھاياتىدىن ئايرىلغىلى تاس قالغان. ئۇ قەشقەردىكى شىۋېتسىيە مىسسىيونىرلىرى ئاچقان دوختۇرخانىدا داۋالانىپ چىققاندىن كېيىن ئۆزىگە «نەمشېھت» (يېرىم جان) دېگەن نامنى قوللانغان. نەمشېھت 1936 - يىلىدىن 1945 - يىلىنىڭ بېشىغىچە «ئاقسۇ گېزىتى» دە تەھرىر بولۇپ ئىشلىگەن. 1945 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئاقسۇغا چۈشكەن مىللىي ئارمىيەگە ئەگىشىپ غۇلجىغا بارغان. ئۇ غۇلجىدا مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شتابى تەشكىل قىلغان «تارىخ يېزىش» ئىشخانىسىدا ئىشلىگەن. 1948 - يىلى «ئىتتىپاق» ژۇرنىلىدا مۇھەررىر بولغان. 1950 - ئۆز يۇرتى بايغا قايتىپ كەلگەن. مەدەنىيەت ئىنقىلابىنىڭ دەردىنى يەتكۈچە تارتقان شائىر 1971 - يىلى 8 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئېچىنىشلىق ھالدا بۇ دۇنيا بىلەن خوشلاشقان.

نەمشېھت «بىلىم ئىشقىدا»، «ئاسارەتتە تۇرۇپ قالغانلارغا خىتاب»، «ھەپسىدە كەتكەن دوستۇم لۇتپۇللا مۇتەللىپكە»، «ئالدىدا»، «ۋەتەن قۇربانلىرى خاتىرىسىگە»، «ئويغان»، «پېقىرنىڭ ئىقراى» قاتارلىق بىر تۈركۈم نادىر شېئىرلارنى ۋە «مىڭ ئۆي ۋە پەرھاد - شېرىن» ناملىق داستاننى يازغان.

3 - ھاجى ئەلەم ئاخۇنۇم 1886 - يىلى شايار ناھىيەسىنىڭ

ئۇنىڭ «ئاب ۋە ئاتەشنىڭ كېسەل داۋالاشتىكى رولى» ناملىق ئەسىرى تاكى ھازىرغىچە خەلق ئارىسىدا قوليازما ھالەتتە تارقىلىپ يۈرمەكتە.

كۇچا ساقساق مەدرىسىدە ئوقۇغان يەنە كۆپلىگەن ئۆلىما، ئەدىب، جامائەت ئەربابى ۋە مۇدەررىسلەر بولۇپ، بىز بۇ ماقالىدا پەقەت ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بىر قىسىم ۋەكىل خاراكتېرلىك كىشىلەرنى تاللاپ تونۇشتۇردۇق.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

- لى جىنشىن «شىنجاڭدا ئۆتكەن ئىسلام خانلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 2003 - يىلى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.
- تۇرغۇن ئالماس «ئۇيغۇرلار»، 1989 - يىلى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.
- موللا مۇسا سايرامى «تارىخى ھەممىدى»، 2007 - يىلى، مىللەتلەر نەشرىياتى.
- مىرزا ھەيدەر گورگان «تارىخى رەشىدى»، 2007 - يىلى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.
- «كۇچا تارىخ ماتېرىياللىرى» 5 - 6 - سانلىرى
- قاھار نىياز «كۇچادا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەر»، 2012 - يىلى شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى.
- «شايار تارىخ ماتېرىياللىرى»
- «كۈسەن مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 2013 - يىلى 1 - سان.
- «نەمىشپەت ئەسەرلىرى»، 1995 - يىلى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.
- 2016 - يىلى 6 - ئاي سىتوكھولم
- مەنبە: «مەرىپەت» ژۇرنىلى 2016 - يىللىق 4 - سان

يىلىدىن باشلاپ مۇسايىپ داموللا ھاجىم مۇدەررىسلىك قىلغان ساقساق مەدرىسىدە ئوقۇغان. 1948 - يىلىدىن 1956 - يىلىغىچە قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە ئوقۇغان. ھەسەن داموللا ھاجىم مەدرىسىلەردە ئوقۇۋاتقان ۋاقىتلىرىدا دىنىي بىلىم ئېلىشتىن سىرت تېبابەتكە دائىر ئەرەب، پارىس، ئوردۇ تىللىرىدىكى كىتابلارنى ئوقۇپ ۋە ئۇستا تېۋىپلارنى ئۇستاز تۇتۇپ، مىللىي تېبابەت دورىلىرىنى تەييارلاش ۋە كېسەل داۋالاش جەھەتلەردە يۇقىرى ماھارەت يېتىلدۈرگەن. ھەسەن داموللا ھاجىم 1971 - يىلىدىن باشلاپ كۇچادا مىللىي شىپاخانىلاردا دوختۇر بولۇپ ئىشلىگەن. 1980 - يىلىدىن تاكى 1992 - يىلى 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئالەمدىن ئۆتكەنگە قەدەر كۇچا ناھىيەلىك ئۇيغۇر تېبابەت دوختۇرخانىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن.

ھەسەن داموللا ھاجىم «مۇلەخساتى تېبىيى» ناملىق ئۇيغۇر تېبابىتى ۋە رېتسىپلىرىغا مۇناسىۋەتلىك كىتابىنى نەشر قىلدۇرغان ۋە ئۇيغۇر تېبابەت قامۇسىنىڭ 7 - جىلىتى بولغان «خام دورىلار قىسمى» نى يېزىشقا قاتناشقان ھەم بۇ قامۇسنىڭ تەھرىر ھەيئىتى بولغان.

5 - جامالىدىن مەۋلى بىننى داموللا ھاجى 1817 - يىلى كۇچادا تۇغۇلغان. ئۆسمۈرلۈك ۋە ياشلىق دەۋرلىرىدە كۇچا ساقساق مەدرىسىسى ۋە قەشقەر خانلىق مەدرىسىلىرىدە ئوقۇغان. كېيىن ھىندىستانغا بېرىپ 8 يىل ئوقۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ يېتۈك ئالىمى ۋە مەشھۇر تېۋىپى بولۇپ يېتىشىپ چىققان. ئوقۇشىنى تاماملىغاندىن كېيىن كۇچاغا قايتىپ كېلىپ، مۇدەررىسلىك ۋە تېۋىپلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ مۇدەررىسلىك قىلغان كۇچا «ئاقبۇرۇت بۇغراخان» مەدرىسىدە كۆپلىگەن دىنىي ئۆلىمالارنى ۋە ئۇستا ھۆكۈمالارنى يېتىشتۈرۈپ چىققان. ئۇ 1902 - يىلى 85 يېشىدا كۇچادا ۋاپات بولغان.

«نەگە بارسەن قاغا؟» كۇچا خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئىچىدە ئاياللارنىڭ ئاۋازى ئىپادىلەنگەن ۋەكىللىك ناخشىلارنىڭ بىرىدۇر. كۇچا خەلق ناخشىلىرى ھەققىدە سۆز بولغاندا كۆپىنچە كۇچا خەلق ناخشىلىرىنىڭ تارىخى ئۇزۇن بولۇش، ئاياللارنىڭ ئاۋازى روشەن بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەر بىلەن خاتىرىلىنىدۇ. تىپىك كۇچا خەلق ناخشىسى ھېسابلانغان «نەگە بارسەن قاغا؟» دېگەن بۇ ناخشا دەل ئاشۇ ئىككى خىل ئالاھىدىلىكنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن ناخشا بولۇپ، ئاشىقىغا زار بولغان بىر قىزنىڭ سېغىنىشلىق ھەسرەتتىن ياكى مۇرەببىسىنى كۈتۈۋاتقان بىر سادىق ئايالنىڭ ئىنتىزارلىق تەلپۈنۈشىنى ئىپادىلىگەن.

ئەھەت داۋۇت تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «كۇچا خەلق ناخ- شىلىرى» دېگەن توپلامنىڭ مۇندەرىجىسىدە بۇ ناخشا بەشىنچى ئورۇندا ئۇچرايدۇ. ناخشا پەقەت ئىككى كۈپلەت بولۇپ، كۈپلەت ئاخىرلىرىغا «ئۆزگىلىمەن، ھەر جايدا مېنىڭ يارىم» دېگەن نەقرات قوشۇلغان. ئەمما «كۇچا خەلق ناخشىلىرى» ناملىق ۋېبسىدى توپلىمىدا بۇ ناخشا تۆت كۈپلەت قىلىپ، ئېيتىلغان بولۇپ، ناخشىغا «ئۇچلىماڭ بىلەگىمنى» دېگەن نامنى بەرگەن. ئەمما ناخشىنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىگە ۋە مۇزىكىلىق ئۆزگىرىشلەرگە نەزەر سالساق ناخشىنىڭ ئالدىدىكى ئىككى كۈپلەتنى بىلەن كەينىدىكى ئىككى كۈپلەتنىڭ ئارىسىدا تەبئىي بىر باغلىنىشنىڭ يوقلۇقىنى، ناخشىنىڭ ئەسلىدىنلا ئىككى كۈپلەت بولۇپ، ئالدىدىكى ئىككى كۈپلەتنىڭ چاتما قىلىپ ئېيتىلغانلىقىنى بايقايمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە ناخشىنىڭ ئالدىنقى ئىككى كۈپلەتتىگە «ئۇچلىماڭ بىلىكىمنى، كۆيدۈرمەڭ يۈرىكىمنى» دېگەن نەقرات قوشۇلغان بولۇپ، كېيىنكى ئىككى كۈپلەتتىگە ھېچقانداق نەقرات قوشۇلمىغان. شۇڭا ناخشىنى ئەھەت داۋۇت تۈزگەن كىتابقا كىرگۈزۈلگەن تېكىست بويىچە

«نەگە بارسەن قاغا؟» دېگەن ناخشىنىڭ تارىخى يىلتىزى

قىسقىچە مەزمۇنى

كۇچا خەلق ناخشىلىرى ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ئىچىدىكى شېۋە پۇرىقى كۈچلۈك، رايون ئالاھىدىلىكى ئېنىق، تارىخى ئۇزۇن، كۈي - مېلودىيەلىرى ئۆزگىچە بولغان بىر تۈر بولۇپ، كۇچا خەلق ناخشىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى كۇچالىقلارنىڭ يىراق ئۆتمۈشىگە بېرىپ چىتىلىدۇ. كۇچا رايونى تارىختىن بۇيان ناخشا - ئۇسۇل ماكانى دېگەن نامغا ئىگە بولۇپ، بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى نامىدا ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان نۇرغۇن ناخشىلار ئەمەلىيەتتە كۇچا خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئۆزى ياكى ئازراق ئۆزگەرگەن ۋارىيانتلىرىدۇر.

بۇ ماقالىدا دەل ئاشۇ كۇچا خەلق ناخشىلىرىنىڭ بىرى ھېسابلانغان «نەگە بارسەن قاغا» ناملىق ناخشىنىڭ تارىخى يىلتىزى توغرىلىق پىكىر يۈرگۈزۈلىدۇ ۋە بىر قىسىم تارىخى ۋە قەلەر ئارقىلىق بۇ ناخشىنىڭ قاچانلاردا ئىجاد قىلىنغانلىقىغا دائىر ئىلمىي پەرەز ۋە مۇلاھىزىلەر ئوتتۇرىغا قۇيۇلىدۇ. ناخشىدىكى «ئەرەكەشتام» ۋە «ئەنجان» قاتارلىق قاراتمىلىقى ۋە تارىخى ئاساسى كۈچلۈك بولغان ئاتالغۇلار ئارقىلىق ناخشىنىڭ زامان چېگراسى ئېنىقلىنىدۇ.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: كۇچا، خەلق ناخشىسى، ئەرەكەشتام، راشىدىنخان.

سالىمىنى يوللىماقچى بولغان قىز قاغىغا تەلمۈرۈپ ئىنتىزارلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. ئىككىنچى مىسرادا قاغىنىڭ بارار جايى يەنى يارىنىڭ يىراقتىكى مەنزىلى ئايدىڭلىشىدۇ. بۇ مەنزىل دەل يارى كەتكەن ماكان ئەركەشتام بولۇپ، ناخشىنىڭ تارىخىي يىلتىزىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان ئەڭ ھالقىلىق سۆز ھېسابلىنىدۇ.

ئەركەشتام ئۇلۇغچات ناھىيەسى جىغىن يېزىسى، سىمخانى كەنتىگە جايلاشقان چېگرا ئېغىزى بولۇپ، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە قەدىمىي كارۋان يولىدۇر. مەسىلىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى كۇچا بىلەن بىۋاسىتە چېگرىلانمايدىغان، كۇچادىن مىڭ كىلومېتىرغا يېقىن ئۇزاقلىقتا بولغان، كىشىلەر ئانچە بىلىپ كەتمەيدىغان ئەركەشتامدەك بىر يەرنىڭ ناخشىدا نىشان قىلىنىپ تاللىنىشىدۇر. بەلكىم بۇ بىر تاسادىپىيلىق بولمىسا كېرەك. ئەركەشتام ناخشىنىڭ قايسى دەۋرلەردە ئىجات قىلىنغانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك مەنبەلەرنى ئېنىقلاشتىكى مۇھىم تارىخىي نام ھېسابلىنىدۇ. تارىخىي مەنبەلەرگە كۆرە ئەركەشتام تارىختا بۈيۈك كارۋان يولى دەپ ئاتالغان يىپەك يولىنىڭ شىمالىي لىنىيەسىدىكى مەركىزى شەھەر قەشقەردىن پەرغانە ۋادىسىغا بارىدىغان كارۋان يولىدىكى مۇھىم تاغ ئېغىزى بولۇپ، قەشقەر بىلەن پەرغانە ۋادىسىدىكى ئەنجاننى بىۋاسىتە باغلاپ تۇرىدىغان ئۆتەڭ بولغان. گەرچە خەنزۇچە مەنبەلەردە ئەركەشتام چېگرا ئېغىزى 1884 - يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن رۇسىيە ئارىسىدا ئىمزالانغان «قەشقەر چېگرا لىنىيەسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» ئىمزالانغاندىن كېيىن شەكىللەنگەن دەپ قارىسىمۇ، ئەمما بۇ تاغ ئېغىزىنىڭ يىپەك يولى باشلانغان دەۋرىدىلا سودىگەرلەرنىڭ مۇھىم كارۋان يوللىرىنىڭ بىرى بولغان، دەپ قارىلىدۇ.

ئەمەلىيەتتە قەشقەرنى مەركەز قىلغان تارىم ۋادىسى بىلەن پەرغانە ۋادىسى كۆك تۈركلەر دەۋرىدىن تاكى مانجۇ دەۋرىگىچە

تەھلىل قىلىشنى لايىق كۆردۈق.

بۇ ناخشا خەلق ئارىسىغا ناھايىتى كەڭ تارقالغان ناخشا بولسىمۇ، ئەمما ناخشىنىڭ قاچانلاردا يېزىلغانلىقىغا دائىر ھېچقانداق يازما ياكى ئېغىزىكى ماتېرىيال يوق. ناخشىنىڭ تارىخىنى بىلىش ئۈچۈن يەنىلا ناخشا تېكىستىنىڭ ئۆزىگە مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ناخشىنىڭ بىرىنچى كۈپلېتى مۇنداق يېزىلغان:

نەگە بارسەن قاغا؟ (داۋۇت، 2004)

ئەر كەشتامدىكى يارغا،

كۆزۈم تويسا تويعاندۇ،

يۈرەك قانمىدى يارغا.

بىرىنچى مىسرادىكى قاغا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا كۆپ ئۇچرايدىغان ئىجابىي ئوبرازلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ كۆپىنچە ۋاقىتلاردا خەۋەرچى، ئۇچۇر يەتكۈزگۈچى بېشارەت بەرگۈچى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. شۇڭا خەلق ئارىسىدا:

«كېتىپ بارغان قاغلار،

كۆرۈپ كەلگەن يارىمنى.

ئۈزۈك ھەر جايدا بولساڭ،

قويۇپ كېلەي جانىمنى.»

دېگەن قوشاق تارقالغان. (ئەبەي، ئىمىن، 2006)

ناخشىدا قاغا ئارقىلىق يارىغا ئۇچۇر يەتكۈزمەكچى،

بەگ قوشۇنىغا قوشۇلۇپ كەتتى. ياقۇپ بەگ دەۋرىدە ئەركەشتام تاغ ئېغىزى قەشقەرىيە دۆلىتى بىلەن چاررۇسىيە ئارىسىدىكى مۇھىم پاسىل، چېگرا ئېغىزىغا ئايلانغان بولۇپ، چاررۇسىيە بۇ يەرنى ئىزچىل تۈردە ئۆز تېررىتورىيەسىگە قوشۇۋېلىش غەرىزىدە بولۇپ كەلگەن. ياقۇپ بەگ سۈيقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ساراسمىگە چۈشكەن ياقۇپ بەگ قوشۇنلىرى چىڭ لەشكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشمايلا پات - پاراق بولۇپ، بىر قىسمى تاراپ كەتتى، يەنە بىر قىسمى قەشقەرگە قاراپ چېكىندى. مەيلى تاراپ كەتكەنلەر ئارىسىدا بولسۇن، مەيلى قاچقانلار ئارىسىدا بولسۇن ھەممىسىدە زور تۈركۈمدە كۇچاللىقلار بار ئىدى. ئۇلار مانجۇ لەشكەرلىرىنىڭ قىرغىن قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، يۇرتلىرىنى تەرك ئېتىپ، يۇرت تېشىغا ھىجرەت قىلىشقا ئاتلاندى. ئۇلار ئۈچۈن ئەڭ قىسقا، ئىشەنچلىك يول ئەركەشتام كارۋان يولى ئىدى. تىل ئوقۇشىدىن، تۇرمۇشتىن قىينالمايدىغان ئەڭ بىخەتەر يەر پەرغانە ۋادىسى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەينى چاغدا كۇچادا «قوزغىلاڭغا باش بولغانلار ئاساسلىق ئۇيغۇرلار بىلەن تۇڭگانلار بولسىمۇ، يەنە تېڭى قەشقەر قاتارلىق يۇرتلاردىن بولغان ئۇيغۇرلار، قوقەن خانلىقىدىن كەلگەن «ئەنجانلىقلار» لارمۇ قوزغىلاڭغا قاتناشقان.» (جون، 2014) شۇڭا ئۇلارنىڭ قەشقەرگە بېرىپ ئەركەشتام ئارقىلىق پەرغانە ۋادىسىغا كېتىشى بىردىن - بىر تالاش ئىدى. ناخشىنىڭ ئىككىنچى كۆپلىتىدا بۇ نۇقتىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرىدۇ.

سېنى ئەنجاندا دەپ ئاڭلاپ، (داۋۇت، 2004)

بېلىمنى سەيلىدە باغلاپ.

سېنى كەلمەيدۇ دەپ ئاڭلاپ،

باياۋان چۆلىدە يىغلاپ.

بولغان ئۇزۇن بىر تارىخىي مۇساپىدە ئاساسەن ئوخشاش بىر
سىياسىي گەۋدىنىڭ ئاستىدا بولغان بولۇپ، ئەركەشتام قاتارلىق
تاغ ئېغىزلىرى بۇ ئىككى ۋادىدىكى خەلقلەرنىڭ رىشتىسىنى
باغلايدىغان ئاساسلىق يول ئېغىزلىرى بولغان بولسا، مانجۇ
ئىستېلاسىدىن كېيىن ئەركەشتام تاغ ئېغىزى ئىككى ۋادىدىكى
خەلقلەرنىڭ سودا ئالاقىسىدىكى مۇھىم يول بولۇپلا قالماي
بەلكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى خەلقلەرنىڭ جېنىنى ئېلىپ
قاچىدىغان ۋە نىجاتلىققا ئېرىشتۈرىدىغان ئاساسلىق يولغا
ئايلىنغان. چۈنكى چىڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان
«ھەر قېتىملىق قوزغىلاڭلار مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، چىڭ
سۇلالىسى قوشۇنلىرى يەرلىك ئاھالىلەرنى رەھىمسىزلەرچە قىرغىن
قىلىپ، ئوچ ئېلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئۆزى بېسىۋالغان جايلارنىڭ
مۇقىملىقىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولغان ئىدى. بۇنداق ئوچ
ئېلىش قوزغىلاڭغا قاتناشقان ياكى قاتناشمىغان ئاھالىلەرنىڭ
ئۆزلىرىنى قوغداش ئۈچۈن پاناھلىق ئىزدەپ پەرغانە ۋادىسى
ۋە يەتتە سۇ رايونىغا كۆلىپكىتىپ ھاللاردا قېچىش دولقۇنلىرىنى
كەلتۈرۈپ چىقاردى.» (تۇرسۇن، 2012) دەل مۇشۇنداق قېچىش
دولقۇنىنىڭ بىرى ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتى مۇنقەرز بولۇپ، چىڭ
ھاكىمىيىتىنىڭ تارىم ۋادىسىنى قايتا قايتۇرۇۋالغان مەزگىلدە يۈز
بەردى.

1864 - يىلى كۇچادا قۇرۇلغان راشىدىن خان ھاكىمىيىتى
كۇچارنىڭ شەرقى ۋە غەربى تەرەپلىرىگە كېڭەيگەن مەزگىللىرىدە
كۇچا دائىرىسىدىن نۇرغۇن ئاھالىلەر راشىدىنخان قوشۇنىدا ئەسكەر
بولۇپ، مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ لەشكەرلىرىگە ۋە ئەمەلدارلىرىغا
قاقشاتقۇچ زەربە بەرگەندى. كېيىن راشىدىنخان ھاكىمىيىتى
ياقۇپ بەگ تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن ئەسلىدە
راشىدىنخان قوشۇنىدا خىزمەت قىلغان كۇچا قوشۇنلىرى ياقۇپ

ناخشىدىكى بۇ مىسرا ئەنجانغا كەتكەن يىگىتنىڭ كۇچاغا كەلمەيدىغانلىقىدەك بىر ئۇچۇر بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئەگەر ئەنجانغا سودا ئىشلىرى بىلەن ياكى باشقا سەۋەبلەر بىلەن كەتكەن بولسا مەشۇقنى زار قاقشىتىپ، ئەنجاندا قېلىپ قېلىشنى نىيەت قىلماس ئىدى. دېمەك بۇ يىگىتنىڭ مەشۇقغا قايتىپ بارمايدىغانلىقىدەك بىر ئۇچۇرنى يەتكۈزۈشى بەدۋلەت ھاكىمىيىتىنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن كېيىنكى مانجۇ چىرىكلىرىنىڭ قىرغىنچىلىقىدىن قاچقانلىقىدەك بىر ھەقىقەتنى يورۇتۇپ بېرىدۇ. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا ئەينى يىللىرى مانجۇلارنىڭ قىرغىنچىلىقىدىن قورقۇپ پەرغانىگە كەتكەن ئۇيغۇرلار ھەممىسى دېگۈدەك شۇ رايوندىكى ئەنجان قاتارلىق شەھەرلەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ناخشىنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىدىن ئالغاندىمۇ قىز دەسلەپتە يىگىتنىڭ ئەركەشتامدا ئىكەنلىكىدىن خەۋەر تاپىدۇ، ئاندىن ئەنجاندا ئىكەنلىكىنى ئاڭلايدۇ. بۇ نوختىدىن ئالغاندا يىگىت قىز ياكى ئايالى بىلەن خوشلىشىپ ماڭغان ئەمەس، يىگىتنىڭ سەپىرىدىن قىزنىڭ پۈتۈنلەي خەۋىرى يوق، قىز پەقەت باشقىلاردىن يىگىتنىڭ دەسلەپتە ئەركەشتامدا ئىكەنلىكىنى، كېيىن ئەنجانغا كەتكەنلىكى، ئاندىن يىگىتنىڭ قايتىپ كەلمەيدىغانلىقىنى ئاڭلايدۇ. بۇ قىزنىڭ «باياۋان چۆلىدە يىغلاپ»، پەرياد قىلىشقا سەۋەب بولىدۇ.

گەرچە ناخشا قارماققا بىر ئاددىي مۇھەببەت ناخشىسىدەك قىلىشىمۇ ئەمما تېكىسنىڭ مەزمۇنىغا بىر دەۋرنىڭ تارىخى سىڭگەندۇر. كۇچانىڭ يېقىننى زامان تارىخىدا كۇچالىقلارنىڭ

ئەنجان پەرغانە ۋادىسىدىكى مۇھىم شەھەر بولۇپ، مانجۇلارنىڭ قىرغىنچىلىقىدىن قاچقان ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىقى مۇشۇ شەھەرگە كېلىپ ئورۇنلاشقان. ناخشىنىڭ ئىككىنچى كۆپلىتىنىڭ بىرىنچى مىراسىدا ئەنجان شەھىرىنىڭ تىلغا ئېلىنىشى بۇ نوختىنى تېخىمۇ ئېنىق ئىسپاتلايدۇ.

كۇچانىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنى مەركىزى ئاسىيانىڭ غەربىي بۆلىكى بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى ۋە بېرىش - كېلىش مۇناسىۋەتلىرىدە يەتتە سۇ رايونىغا تۇتۇشىدىغان پەسىل مۇمكىنچىلىكىگە تايانغان، خەتەرلىك تاغ يولىدىكى كارۋان يولىنى ئەمەس بەلكى تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىدىكى ئاھالىسى زور بولغان قەدىمىي شەھەر قەشقەر ئارقىلىق ئەركەشتامدىن ئۆتۈپ، پەرغانە ۋادىسىغا بارىدىغان كارۋان يولىنى بېكىتكەن. شۇڭا بۇ دەۋرلەردە كۇچادىن ئەنجانغا بارىدىغان سودىگەرلەرمۇ كۆپ بولغان ھەم ئەنجاندىن كۇچاغا سودا ئىشلىرى بىلەن كەلگەن ۋە كۇچادا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئەنجانلىقلارمۇ خېلى كۆپ بولغان. ئادىل ھېكمەت بەينىڭ «ئاسىيادىكى بەش تۈرك»، نوشرۋان يائۇشېپنىڭ «ئالتە شەھەر خاتىرىلىرى»، ئەخمەت كامال ئېلكۇلنىڭ «چىن خاتىرىلىرى» دېگەن كىتاپلاردىمۇ كۇچادا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ۋە سودا قىلىۋاتقان ئەنجانلىقلارنىڭ بولغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ.

ناخشىنىڭ مەزمۇنىدىن ئالغاندا، ناخشىدا بىر قىزنىڭ ياكى بىر ئايالنىڭ ئەركەشتام ئارقىلىق ئەنجانغا كەتكەن ئاشىقنىڭ يولىغا قاراپ، دىدارىغا زار بولغان ئاتەشلىك ھېسسىياتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ناخشىدا تەسۋىرلەنگەن يىگىت ئەنجانغا بەلكىم سودا ئىشلىرى بىلەن كەتكەن بولۇشى مۇمكىن دېگەن پەرەزنىمۇ قىلىشقا بولىدۇ. ئەمما ناخشىنىڭ ئىككىنچى كۆپلىتىنىڭ 3 مىراسىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مەزمۇن بۇ قىياسىمىزنى پۈتۈنلەي رەت قىلىدۇ.

- [2] - ئۇيغۇر خەلق قوشاقللىرى، 4 - توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
- [3] - نەبىجان نۇرسۇننىڭ «پەرغانە ۋادىسىدىكى يوقالغان خەلق ئۇيغۇرلار» ناملىق ماقالىسى.

<http://www.akademiye.org/ug/?p=705>

- [4] - سۇگاراۋا جۇننىڭ «1864 - 1865 - يىلىدىكى كۇچا غوجىلىرىنىڭ غازىتى ۋە باشقا تەسىر كۈچلەر» ناملىق ماقالىسى، «ئانا يۇرت» پەسىللىك ژۇرنىلى، 2014 - يىللىق 4 - سان، 37 - بەت
- [5] ئەھمەت داۋۇت، كۇچا خەلق ناخشىلىرى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 - يىلى 1 - نەشرى، 31 - بەت
- [6] ئەھمەت داۋۇت، كۇچا خەلق ناخشىلىرى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 - يىلى 1 - نەشرى، 31 - بەت

2016 - يىلى، ستوكھولم

يۇرت - ماكانلىرىنى تاشلاپ ئەركەشتام ئارقىلىق پەرغانە ۋادىسىدىكى ئەنجانغا قېچىشقا سەۋەب بولغان ئەڭ چوڭ تارىخىي ۋەقە دەل راشىدىن خوجا ھاكىمىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە بەدۋەت ھاكىمىيىتىنىڭ يىقىلىشىدۇر. ئۇندىن كېيىن يۈز بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەر بۇنداق بىر مۇمكىنچىلىكنىڭ بولۇشىنى چەتكە قاقىدۇ.

1884 - يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن رۇسىيە ئارىسىدا

«قەشقەر چېگرا لىنىيەسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» ئىمزالىنىپ، ئەركەشتام چېگرا ئېغىزى قاراۋۇلخانىسى قورۇلغاندىن كېيىن، مەركىزى ئاسىيانىڭ شەرقىي ۋە غەربىي بۆلىكىنى باغلاپ تۇرىدىغان كارۋان يولىدىكى مۇھىم تاغ ئېغىزى بولغان ئەركەشتام چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قاتتىق كونتروللۇقىدىكى چېگرا ئېغىزىغا ئايلىنىدۇ. چار رۇسىيە تەۋەسىدە سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن ئەركەشتامنى ئاساس قىلغان كارۋان يولى چۆلدەرەپ، لاداق يولىنى ئاساس قىلغان كارۋان يولى ئاۋاتلىشىشقا باشلايدۇ. 1950 - يىلدىن باشلاپ ھەر ئىككىلا يول پۈتۈنلەي تاقىلىدۇ.

دېمەك ياقۇپ بەگ ھاكىمىيىتى يىمىرىلىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىم ۋادىسىدىكى بوستانلىقلاردا ئېلىپ بارغان قىرغىنچىلىقى باشلانغان 1879 - يىلدىن باشلاپ ھېسابلىغاندىمۇ «نەگە بارسەن قارغا» ناملىق كۇچا خەلق ناخشىسى ئىجات بولغىلى ئاز دېگەندىمۇ 130 يىلدىن ئاشقان بولىدۇ.

مەنبە ۋە پايدىلانمىلار

[1] ئەھمەت داۋۇت، كۇچا خەلق ناخشىلىرى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 - يىلى 1-نەشرى، 31 - بەت

ئۈنۈپرسىتېتىدىكى تۇنجى ئۇيغۇرشۇناس گوستاۋ راکېتنىڭ ئوقۇغۇچىسىدۇر. گوستاۋ راکېت شۋېتسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرىنىڭ قەشقەردىكى بازىسىدا ئۇزۇن مەزگىل تەرجىمە ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان دىنىي جەمئىيەتنىڭ غوللۇق ئەزاسى ئىدى. گۇننار ياررىڭ ئۆزىنىڭ تەرجىمىھالىدا قەشقەرگە قىلغان سەپىرىنى ئاشۇ ئۇستازى بولغان گوستاۋ راکېتنىڭ تەشەببۇسى بىلەن بولغان دەپ بايان قىلىدۇ. بىز بۈگۈن ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرى ئوقۇۋاتقان گۇننار ياررىڭنىڭ پاكىز تەرجىمىھالى ئۇنىڭ قەشقەر سەپىرىنىڭ مۇددىئانى گوستاۋ راکېتكە باغلاپ چۈشەندۈرۈپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما شۋېتسىيە ئارخىپخانلىرىدا ساقلىنىۋاتقان بىر قىسىم ماتېرىياللار ئۇنىڭ تەرجىمىھالىدا يېزىلماي كېلىۋاتقان بىر قىسىم يوشۇرۇن ئۇچۇرلارنى ئاشكارىلاپ، ئوتتۇرا ئاسىيا سەپىرىنىڭ ھەقىقىي مۇددىئاسىغا يېڭى مەنلەرنى قوشماقتا.

20 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى پۈتۈن ياۋروپا مىقياسىدا گېرمانىيەنى مەركەز قىلىپ تارقالغان ناتسىستلىق ئىدىيەسىگە ئىگە مىللەتچىلەرنىڭ ھەرىكىتى جانلانغان يىللار ئىدى. لۇند شەھىرى ئەينى چاغدىكى شۋېتسىيە مىللەتچىلىرىنىڭ ئۇۋىسى ھېسابلىناتتى. بۇ شەھەردە شۋېتسىيە ناتسىستلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان تۇنجى مىللەتچى پارتىيە «شۋېتسىيە مىللەتچىلىرى مەملىكەتلىك بىرلىكى» ئاكتىپ ھەرىكەت قىلاتتى. لۇند شەھىرىدىكى نۇرغۇن مەشھۇر شەخسلەر، ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى ئادۋوكات، ساقچى، ئەسكەر ۋە جەمئىيەتنىڭ نۇرغۇن يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى بۇ پارتىيەنىڭ ئاكتىپ ئەزالىرى ئىدى.

29 يېشىدىلا لۇند ئۈنۈپرسىتېتىنىڭ دوتسېنتلىقىغا تەكلىپ قىلىنغان گۇننار ياررىڭ لۇند شەھىرىدىكى تەسىرى بار ياشلارنىڭ بىرى بولۇپ، شۋېتسىيە ناتسىستلىرى ئاتالغان «شۋېتسىيە مىللەتچىلىرى مەملىكەتلىك بىرلىكى» نىڭ غوللۇق

گۇننار ياررىڭنىڭ ئۇيغۇرلارغا ناتونۇش يەنە بىر يۈزى

گۇننار ياررىڭ ئۇيغۇرلارغا ناھايىتى تونۇشلۇق بولغان شىۋېتسىيەلىك تۈركولوگ ۋە دىپلومات. ئۇ ئۇيغۇرلارغا قەشقەرگە قىلغان سەپىرى ئارقىلىق تونۇلغان بولسا، ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى، مەدەنىيىتى ھەققىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرى ۋە قەشقەر دىيارىدىن توپلىغان ئۇيغۇرلار مۇناسىۋەتلىك زور مىقداردىكى ماتېرىياللىرى ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا غايەت زور شوھرەت تاپقان. گۇننار ياررىڭ بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە پەقەت بىلىم ئىخلاسمەنلىرىگە تونۇشلۇق بولۇپلا قالماي، بەلكى ئاۋام خەلق ئارىسىمۇ زور تەسىرگە ئىگە.

گۇننار ياررىڭ 1929 - يىلدىن 1930 - يىلغىچە قەشقەردە تۇرغان مەزگىلدە ئۇيغۇرلار بىلەن بىۋاسىتە ئۇچرىشىش ئىمكانىغا ئىگە بولىدۇ. گۇننار ياررىڭ ماقالىلىرىدە ئۆزىنىڭ قەشقەرگە بېرىشىنى ئۇيغۇر تىلى ئۆگىنىش ئۈچۈن «قەشقەرگە قىلغان تىل ئۆگىنىش سەپىرى» دەپ ئاتايدۇ. گەرچە گۇننار ياررىڭنىڭ قەشقەر سەپىرى ئۇنى تۈركولوگىيە ساھەسىدىكى نام - شوھرىتىگە يېڭى پەللە، تەتقىقاتقا تۈگمەس مەنبە ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ ئەمما ئۇنىڭ ھەقىقىي سالاھىيىتى ۋە كۈچ - قۇدرىتى تەتقىقات ساھەسىدە ئەمەس بەلكى سىياسىي سەھنىدە ئىدى. ئۇ بۈگۈنكى كۈندە شىۋېتسىيە جەمئىيىتىدە تۈركولوگ نامى بىلەن ئەمەس بەلكى مەشھۇر دىپلومات نامى بىلەن قەدىرلەنمەكتە.

گۇننار ياررىڭ شىۋېتسىيەنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان لۇند

تەسىس قىلىنغان گېرمانىيە ئۈچۈن خىزمەت كۆرسەتكەن چەتئەل پۇقرالىرىغا تارقىتىدىغان ئوردېن ئىدى.

گۇننار ياررىنگنىڭ مىللەتچىلىككە تولغان ناتىسىست ئىدىيەسى 1930 - يىللىرىدىن كېيىن تازا ئەۋجىگە چىققان بولۇپ، ئۇ گىتلىپەر تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئارىيانلار ئىرقى نەزەرىيەسىنىڭ تەسىرىگە قاتتىق ئۇچۇرغان ئىدى. گىتلىپىرنىڭ تەشەببۇسىدىكى ساپ ئارىيان ئىرقى ھەققىدىكى ئۇچۇرلار شۇ دەۋردە پۈتۈن ياۋروپا مىقياسىدا مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئەسلىنى ئىزدەش ۋە ئۆزلىرىنى ئارىيان ئىرقىغا باغلاش قىزغىنلىقىنى پەيدا قىلىپ، نۇرغۇنلىغان تەتقىقاتچى، ئارخېئولوگ ۋە ئالىم - ئۆلىمالارنىڭ ئورتا ئاسىيانى مەركەز قىلغان پۈتكۈل ئاسىيا ئىقلىمىدا جاھانكەزدىلىك ۋە تەۋەككۈلچىلىك قىلىشىغا سەۋەب بولغان ئىدى. گۇننار ياررىنڭ ئاشۇ تەۋەككۈلچى جاھانكەزدىلەرنىڭ قاتارىدىكى ئارىيان ئىرقى نەزەرىيەسىگە مەستانە بولغۇچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا سەپىرىدىن كېيىن يازغان ماقالىلىرىدىكى ئارىيانلار ھەققىدىكى بەزى كۆز قاراشلار ئۇنىڭ ئاسىيا سەپىرىنىڭ مۇددىئاسىغا گۇمانىي تۇيغۇلارنى پەيدا قىلىدۇ.

تارىخى مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا ئارىيانلارنىڭ ئەسلى يۇرتى كاۋكاز ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى بولۇپ، ئۇلار ئەڭ دەسلەپتە ئورال تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى يايلاقلاردا ياشاپ تىرىكچىلىك قىلغانلىقى مەلۇم. كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە، ئۇلارنىڭ خېلى زور بىر تۈركۈمى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئامۇ - سىر دەريالىرى ۋادىلىرىغا كۆچۈپ كېلىپ ئوتتۇرا ئاسىيا ئارىيانلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. بىر قىسىم ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا ئارىيانلارنىڭ بىر بۆلىكى تارىم ئويمانلىقىغا كىرىپ، پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى پەرەز قىلىنىۋاتقان بولۇپ، ئۇيغۇر قەدىمكى زامان تارىخىدا كۆپ

ئەزاسى ئىدى. (1) ئۇنىڭ مىللەتچىلىكىنى تەشەببۇس قىلىدىغان ناتسىست ئىدىيەسى ئوقۇغۇچىلىق ھاياتىدا باشلانغان بولۇپ، 1926 - يىلى مىللەتچى ئوقۇغۇچىلار تەرىپىدىن تەشكىللەنگەن «مىللەتچى ئوقۇغۇچىلار كۈلۈبى» غا ئەزا بولىدۇ. (2) 1936 - يىلى شىۋېتسىيە پارلامېنت سايلىمىغا «شىۋېتسىيە مىللەتچىلىرى مەملىكەتلىك بىرلىكى» نىڭ ئاساسلىق نامزاتىنىڭ بىرى بولۇپ قاتنىشىدۇ. ئۇ سايلام نۇتۇقلىرىدا: «كۆچمەنلەرنى ئۈنۈملۈك كونترول قىلىپ شىۋېت خەلقىنى يات ئامىللاردىن ساقلاپ قېلىش» (3) نى كۈچەپ تەشەببۇس قىلىدۇ. بۇ چاغدا گۇننار ياررىڭ «شىۋېتسىيە مىللەتچىلىرى مەملىكەتلىك بىرلىكى» دىكى غوللۇق 6ئادەمنىڭ بىرىگە ئايلانغان ئىدى. ئۇ بۇ يىللاردا لۇند ۋە مالمۆ قاتارلىق شەھەرلەردىكى مىللەتچىلەر كۈلۈبلىرىدا نۇتۇقلار سۆزلەيدۇ، ماقالىلەر ئوقۇيدۇ. شىۋېتسىيە مىللەتچىلىرىنىڭ ئورگان ژۇرنىلى بولغان «ناخۇنېل يۈل» «داگىنىس پوست» دېگەندەك ژۇرناللاردا ماقالىلەر ئېلان قىلىدۇ. (4). گۇننار ياررىڭ بىر تەرەپتىن ماقالىلىرى، نۇتۇقلىرى ۋە سىياسىي پارتىيەسىدىكى ئوبرازى ئارقىلىق ناتسىست ئىدىيەسىنى تەشۋىق قىلغان بولسا يەنە بىر تەرەپتىن شىۋېتسىيە ھەربىيلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان «چېگرا ئاگېنتلىقى» دا خىزمەت قىلىدۇ. «چېگرا ئاگېنتلىقى» شىۋېتسىيە ھەربىيلىرىنىڭ 1939 - يىلىدىن 1946 - يىلىغىچە ۋەزىپىدە بولغان مەخپىي ئىشپىيونلۇق ئورگىنى بولۇپ، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە گىتلىپر گېرمانىيەسى بىلەن قويۇق ھەمكارلىقتا بولغان. گۇننار ياررىڭ «چېگرا ئاگېنتلىقى» دا كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئۈچۈن ناتسىست گېرمانىيەسى تەرىپىدىن 1942 - يىلى ناتسىست بەلگىسى چۈشۈرۈلگەن «گېرمانىيە بۈركۈتى» ناملىق ئوردىغا ئېرىشىدۇ. (5) «گېرمانىيە بۈركۈتى» ناملىق ئوردىن ھېتلىپر گېرمانىيەسى تەرىپىدىن

بولۇپ، 1936 - يىلى ۋەتەننى شوۋېتسىيەگە قايتىدۇ ۋە شۇ يىلى ئۆزى تەۋە بولغان پارتىيە «شۋېتسىيە مىللەتچىلىرى مەملىكەتلىك بىرلىكى» نىڭ ئورگان زۇرنىلى بولغان «ناخۇنال يۇل» دا «يەر شاردىكى جەننەت» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلىدۇ. ئۇ ماقالىسىدە كەشمىر رايونىدا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلەردىن ئۇچۇر بېرىپ، «كەشمىرنىڭ دالېن، كىرىڭ سىرىناگار دېگەن يۇرتلىرىنىڭ تاغلىق رايونلىرىغا بارىشىڭىز ئۇ يەردە ئەركىن، خۇشال، ئوچۇق، مېھماندوست، دوستانە، ياتلاردىن ئالتۇن ئۈندۈرۈۋېلىشنى ئويلىمايدىغان خەلق بىلەن ئۇچرىشىسىز. تەللىمىزگە كەشمىردىمۇ ياخشى خەلق بار ئىكەن. چۈنكى، كەشمىردە ئارىيانلاردا بولۇشقا تېگىشلىك بارلىق پەزىلەتلەر بار بولغان ھەقىقىي ئارىيانلار ياشاۋېتىپتۇ.» (7) دەپ يازىدۇ. ماقالىدا ئەكس ئەتكەن بۇ نۇقتىئىنەزەرلەردىن گۇننار يارىڭنىڭ ئافغانىستان ۋە كەشمىرى زىيارىتىنىڭ مەقسىتىنى تىل تەتقىقاتىنى مەقسەت قىلغان دېگەندىن كۆرە ئارىيانلار ئىرقىنى تەكشۈرۈشنى نىشان قىلغان دەپ قىياس قىلىشقا تېخىمۇ ھەقىقىيىمىز. چۈنكى ئافغانىستان ۋە كەشمىرلەر تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن ئارىيانلار ياشىغان ماكانلار دەپ قارىلىۋاتقان كەڭ زېمىنلارنىڭ بىر قىسمىدۇر. ئەمەلىيەتتە گۇننار يارىڭنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرى قەشقەرنى مەركەز قىلغان رايونلار بولۇپ، ئەگەر سەپىرى ئوڭۇشلۇق بولغان تەقدىردە گۇننار يارىڭنىڭ قەلىمى ئارقىلىق ئۇيغۇرلار توغرىلۇق تېخىمۇ كۆپ ئۇچۇرلارنىڭ قېلىش مۇمكىنچىلىكى بار ئىدى. بەلكىم تەكلىماكان رايونىغا ماكانلاشقان ئارىيانلار ھەققىدە بەزى تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىگە ئېرىشىشى مۇمكىن ئىدى.

گۇننار يارىڭنىڭ بىرىنچى قېتىملىق قەشقەر زىيارىتى 1929 - يىلىدىن 1930 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئېلىپ

تېلغا ئېلىنىدىغان ساكلار، سوغدىلار، توخارلار ئارىيانلارنىڭ ھەر خىل ماكاندا ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتىلىشى دەپ قارالماقتا. ئارىيانلار تارىختا پارلاق مەدەنىيەت ياراتقان خەلق بولغانلىقى ئۈچۈن دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەر ئۆزلىرىنى ئارىيان ئېرىقىغا باغلاپ چۈشەندۈرۈشى كۆپ كۆرۈلىدىغان ھادىسىگە ئايلىنىپ قالغان. بۇ خىل ھادىسە گىتلىپ تەرىپىدىن ئەڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ «مېنىڭ كۈرەشلىرىم» دېگەن كىتابىدا «ئارىيانلار قۇرۇشچان، باتۇر، ئىتتىپاقچان، ئەقىللىق، ئىشچان، چىرايلىق خەلقتۇر. يەھۇدىيلار پۈتۈنلەي بۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ، بۇزغۇنچى، ھىيلىگەر، زەھەر خەندە، ئاچكۆز، شەخسىيەتچى، پاسكىنا، سەت خەلقتۇر» (6) دەپ تەسۋىرلەيدۇ ۋە گېرمانلارنى بىردىن - بىر ساپ ئىرقلىق ئارىيانلار، دەپ ئاتايدۇ. ھېتلىپ تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ساپ ئارىيان ئىرقى نەزەرىيەسى ياۋروپادا باش كۆتۈرگەن مىللەتچىلەرنىڭ ئۆزلىرىنى ئارىيان ئىرقىغا باغلاپ چۈشەندۈرۈشى ۋە باشقا خەلقلەرنى پەس كۆرۈشىگە چوڭ نەزەرىيەۋى ئاساس تىكلەپ بېرىدۇ. گۇننار يارىڭ تەشەببۇس قىلغان «كۆچمەنلەرنى ئۈنۈملۈك كونترول قىلىپ شىۋېت خەلقىنى يات ئامىللاردىن ساقلاپ قېلىش» نەزەرىيەسىمۇ ئەمەلىيەتتە گىتلىپنىڭ ئارىيانلارنى ئۇلۇغلاپ، باشقىلارنى پەس كۆرۈش ئىدىيەسىنىڭ دەل ئۆزى ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «يەر شارىدىكى جەننەت» دېگەن ماقالىسىدە بۇ توختىنى تېخىمۇ ئېنىق ئىپادىلەيدۇ.

گۇننار يارىڭ 1935 - يىلى قەشقەرنى مەركەز قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى قايتا زىيارەت قىلىشنى نىيەت قىلغان بولسىمۇ ئەمما ئەينى چاغدىكى مۇرەككەپ ۋەزىيەت سەۋەبىدىن ئىلتىماسى رەت قىلىنىپ چېگرادىن كىرگۈزۈلمەيدۇ. ئۇ شۇنىڭدىن كېيىن ئافغانىستان ۋە كەشمىرلەردە زىيارەت ۋە تەكشۈرۈشلەردە

شۋېتسىيەدىكى مىللەتچى پارتىيەنىڭ غوللۇق 6 ئادىمىنىڭ بىرى ھېسابلانغان ناتسىست مىللەتچىسىگە نىسبەتەن تېخىمۇ شۇنداق ئىدى. ئەمما ئۇ قەشقەر سەپىرىدىن قايتىپ كېلىپ 1934 - يىلى «جەنۇبىي شۋېتسىيە كۈندىلىك گېزىتى» دە ئېلان قىلغان «شەرقى تۈركىستاندىكى كىتاپچىلىق» دېگەن ماقالىسىدە ئۇيغۇرلارغىمۇ ئانچە ئىجابىي بولمىغان نەزەردە بولىدۇ. ئۇ قەشقەر كوچىلىرىدىكى كىتاپبۇرۇشلارنى «ئۇلاردا كىتابلىرىنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان بىر چەت ئەللىككە سېتىپ بېرىدىغان راي زادىلا يوق ئىدى، ئۇلارنىڭ بۇنداق پوزىتسىيەسى سوغۇق تەلەتلىرىدىن چىقىپ تۇراتتى.» دەپ تەسۋىرلىسە، كىتاپبۇرۇش رۇزىئاخۇنى «مەن كىتاپبۇرۇشلاردىن روزى ئاخۇن بىلەن خېلى تونۇشۇپ قالدىم. بۇ ئادەم بېشىغا ئاق سەللە ئورۇنغان كىشى ئىدى. يەرلىكلەرنىڭ قارىشىچە سەللىكلەر ئادەتتە باشقىلارغا قارىغاندا بىلىملىك كېلەرمىش، مۇنداقچە ئېيتقاندا سەللە ئىناۋەت، بىلىمنىڭ سىمۋولىكى. مېنىڭچە ئۇ كىشىنىڭ ھىيلىگەر ۋە قۇۋلۇقى ئۇنىڭ بارلىق ئارتۇقچىلىقىنى بېسىپ چۈشەتتى.» «ئۇنىڭ قارىشىچە ئۇ ئاللا ئالدىدا گۇناھنى تونۇشى كېرەك ئىدى، چۈنكى ئۇ مەندەك بىر ئىسلام دىنى مۇرتى بولمىغان بىر بەندىگە كىتاب ساتقاندا» بىسىمىلا» دەپ قويۇپلا سېتىۋەردى، بىرقانچە قېتىم قۇرئاننى سىڭا قولى بىلەن ياكى سول قولى بىلەن تۇتۇپ سالدى. ئۇ قەبرە بېشىدا قىلغان دۇئالىرى بىلەن ئاللاھنىڭ كەچۈرۈشىگە ئىگە بولۇشنى ئويلايتتى. گەرچە ئۇ مېنى قاقتى - سوقتى قىلىپ مەندىن نۇرغۇن پۇل ئۈندۈرۈۋالغان ۋە مەن تەمىنلىگەن شۋېتچە گېزىتلەردىن كۆپ پۇل تېپىۋالغان بولسىمۇ، مەن يەنىلا ئۇنىڭ مەككىگە قىلغان بۇ ئۇلۇغ سەپىرىگە مەدەت تەلەيمەن ۋە ئۇنىڭ ھاجى بولۇپ كېلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.» دەپ يازىدۇ. (8)

بېرىلغان بولۇپ، بۇ چاغدا گۈننار ياررىڭ ئەمدىلا 22 ياشقا كىرگەن ياش يىگىت ئىدى. ئۇنىڭ شۇنچە ياش بولۇشىغا قارىماي قەشقەر قاتارلىق ئۆزىگە پۈتۈنلەي ناتونۇش بولغان بىر ماكاندا، ناتونۇش بىر خەلق ئارىسىدا يەككە يېگانە زىيارەتكە تەۋەككۈل قىلىشى شۇ چاغدىكى مۇرەككەپ ۋەزىيەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا ئاددىي بىر مەسىلە ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ يۇرت - يۇرتلارنى ئارىلىشى ۋە ۋە توختىماي قەدىمىي قول يازمىلارنى يىغىشى ئۇنىڭ ئاددىيغىلا تىل ئۆگىنىش مەقسىتىدىن كۆپ ئېشىپ كەتكەن دېيىشكە بولاتتى. بۇ مەزگىلدە گۈننار ياررىڭ شىۋېتسىيەدىكى «مىللەتچى ئوقۇغۇچىلار كۈلۈبى» نىڭ 3 يىللىق سىنىقىدىن ئۆتكەن كونا ئەزاسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىدىيەسى ئاللىقاچان ياۋروپا باش كۆتۈرگەن مىللەتچىلەرنىڭ ناتىسىست ئىدىيىسى بىلەن يۇقۇملىنىپ بولۇنغان ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭ شۇنچە يىراق ياۋروپانىڭ بىر بۇرجىكىدىن شۇنچە جاپالىق مۇساپىلەرنى بېسىپ قەشقەرگە كېلىشىنى ئاددىيلا «تىل ئۆگىنىشنى مەقسەت قىلغان» دېيىشكە بولمايتتى. ئۇنىڭ قەشقەردە ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى تىل ئۆگەنگۈچىدىن كۆپرەك مەلۇم بىر نەرسىنى ئىزدىگۈچىگە ئوخشايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شىۋېتسىيەدە «شىۋېتلار قەشقەردىن كەلگەن» (7) دېگەن رىۋايەت تۈسىنى ئالغان بىر تارىخ بولۇپ، بۇ ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىشنى مەقسەت قىلغان ۋە قەشقەرگە بېرىشقا تەۋەككۈل قىلغان گۈننار ياررىڭنىڭ ھەقىقىي مۇددىئانى تىكلىگەن قىزىقارلىق بىر مەنبە دېيىشكە بولاتتى. گەرچە بۇ شىۋېتلار تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنمىغان ۋە تەتقىقاتچىلىرى تەرىپىدىن يېتەرلىك تەتقىق قىلىنمىغان بىر رىۋايەت بولسىمۇ ئەمما 30 يىللاردىكى ئۆزىنى ئىزدىگۈچىلەر ۋە ئۆزىنى ئارىيانلارغا باغلىغۇچىلار ئۈچۈن پايدىلىنىش قىممىتى يۇقىرى بىر ماتېرىيال ھېسابلىناتتى. بولۇپمۇ گۈننار ياررىڭدەك

- 4 - «ناخۇنال يۇل» 1936 - يىللىق سانى، شىۋېتچە نەشرى
- 4 - شىۋېتسىيە كەچلىك گېزىتى، 1972 - يىلى، شىۋېتچە نەشرى
- 5 - قەشقەرگە قايتا سەپەر، ئۇيغۇرچە نەشرى
- 6 - ئۆزلۈك ۋە كىملىك، ئۇيغۇرچە نەشرى
- 7 - ۋېكىپېدىيا تور قامۇسى شىۋېتچە نەشرى
- 8 - ئوكيان تور قامۇسى
- 9 - ئورقۇن تور بېتى. ئارىيانلارنىڭ كېلىپ چىقىشى.
- 10 - لۇندىكى مەدەنىيەت دەروازىسى تورى، شىۋېتچە نەشرى
- 11 - شەرقى تۈركىستاندىكى كىتاپچىلىق، جەنۇبى شىۋېتسىيە كەچلىك گېزىتى
1934 - يىلى، زۇلھايات ئۆتكۈر تەرجىمىسى
- 12 - شىۋېتسىيە كۈندۈزلۈك گېزىتى، 2006 - يىلى، شىۋېتچە

2013 - يىلى 8 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، سىتوكھولم

ئۇنىڭ مىللەتچىلىككە تويۇنغان ئىدىسى تاكى 70 - يىللارغىچە ئىزچىل داۋاملاشقان بولۇپ، ئۇ شىۋېتسىيەنىڭ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىدىن چىقىپ كېتىشىنى، شىۋېتسىيەنى كۆچمەنلەردىن ئۈنۈملۈك قوغداپ، شىۋېت خەلقىنى ناتونۇش ئامىللارنىڭ تەسىرىدىن ساقلاپ قېلىشىنى ئىزچىل تەشەببۇس قىلىپ كەلگەن. بۈگۈنكى كۈندە شىۋېتسىيەدە باش كۆتۈرگەن شىۋېت مىللەتچىلىرىنىڭ پارلامېنتتىكى تەشەببۇسلىرىمۇ گۈننار يارىڭنىڭ ئەينى چاغدىكى تەشەببۇسلىرىدىن قىلچە پەرقسىزدۇر.

ئۇنىڭ بۈگۈن بازارغا سېلىنغان تەرجىمىھالى يۇقىرىقىلاردىن مۇستەسنا پەردازلانغان پاك - پاكىز تەرجىمىھال بولۇپ، ئۇ بۈگۈن كىتابلاردا شىۋېتسىيەدە تونۇلغان دىپلومات، ئىلىم ساھەسىدە كۆزگە كۆرۈنگەن تۈركولوگ بولۇپ يېزىلماقتا. گۈننار يارىڭنىڭ ئىدىيەسىنى 30 يىللارچە قامال قىلغان مىللەتچىلىك ۋە ئۇنىڭ ھايات مۇساپىسىدىكى ناتىسىستلارغا باغلىنىشلىق كەچۈرمىشلىرىنىڭ ئۇنىڭ تەرجىمىھالىدىن پۈتۈنلەي سۈيۈرۈپ تاشلىنىشى ئادەمنى ھەقىقەتەن ئويغا سالدۇ ۋە ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا قىلغان، بولۇپمۇ قەشقەرگە قىلغان سەپىرىنىڭ ھەقىقىي مۇددىئاسى ئادەمدە گۇمان قوزغايدۇ.

ئىزاھات ۋە پايدىلانغان مەنبەلەر:

1 - شىۋېتسىيە مىللىي سوتسىيالىزىمنىڭ ئەزالىرى ۋە ئۇنىڭغا قىزىققۇچىلار 1931 - 1945

2 - شىۋېتسىيە كەچلىك گېزىتى، 1972 - يىلى، شىۋېتچە نەشرى

3 - نېمە ئۈچۈن مىللەتچىلەر ئاسىياغا ئەۋەتىلگەن. 2000 - يىلى، شىۋېتچە نەشرى

كۆپ، شەكلى ھەر خىل، ئەمما ئۇنىڭ قەدىمكى شەكلىنىڭ قانداقلىقى نامەلۇم... پېشقەدەملەرنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە قەدىمكى بۆك سىدام، كېزەكسىز، تالالىق ئىكەن. بۆك كېيىنچە «دوپپا» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان» دەپ يازىدۇ. تۆۋەندىكى خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن لەتىپىدىنمۇ بۆك بىلەن دوپپىنىڭ بىر خىل باش كىيىم ئىكەنلىكىنى بايقايمىز.

«ئەپەندىم بىرەر بۆكۈمۇ ئېلىپ كىيەلمىگەنلىكتىن نالە قىلىپ ئولتۇرغانىكەن، قوشنىسى ئاڭلاپ تامدىن بىر تال كونا، پىلتىسى چىقىپ كەتكەن بۆكنى تاشلاپ بېرىپتۇ. ئەپەندىم بۆكنى كۆرۈپ قايتۇرۇپ تاشلىۋېتىپتۇ ۋە:

- مەن سەندىن كونا بۆك سورىغىنىم يوق، بۇنى جەبرائىل

كەيسۇن - دەپتۇ.»

گەرچە تارىخىي مەنبەلىرىمىزدە دوپپىنىڭ دەسلەپكى مەنبەسى بولغان بۆك ھەققىدە كۆپ ئۇچۇرلار بولمىسىمۇ، يەنىلا مەھمۇد كاشغەرنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»، مىڭ ئۆي تام رەسىملىرى ۋە چەتئەل ئېكسپىدىيەچىلىرىنىڭ يازمىلىرى بىلەن ساقلىغان ماددىي ئۆرنەكلىرىدىن بەزى بىر ئۇچۇرلارغا ئىگە بولالايمىز. مەسىلەن مەھمۇد كاشغەرنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» دا قىزغىنلىغ بۆك، سوقارلاپ بۆك دېگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ. «تۈركى تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئېلىنغان بۇ سۆزلەر تارىخىي مەنبەلىرىمىزدە تىلغا ئېلىنغان بۆك ھەققىدىكى ئەڭ دەسلەپكى ئۇچۇرلار بولۇپ، قىزغىنلىغ بۆك - جىيەكلىك بۆك، سوقارلاپ بۆك - ئۇزۇن قالپاق ياكى ئۇزۇن بۆك دېگەنلىك بولىدۇ. تارىم بوستانلىقىدىن تېپىلغان مۇمىيالارنىڭ باش كىيىملىرىدىن مەھمۇد كاشغەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئالغان يۇقىرىقى بۆكلەرنىڭ بەزى ئۆرنەكلىرىنى كۆرگىلى

ئۇيغۇرلارنىڭ باش كىيىم مەدەنىيىتىدە دوپپا

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ جۇغراپىيەلىك شەرت - شارائىتى، ياشام شەكلى، گۈزەللىك قارشى، دىنىي ئېتىقادى ۋە ئەخلاقى ئادەتلىرىگە ئاساسەن ئۆزگىچە باش كىيىم مەدەنىيىتىنى ياراتقان. ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىمى مەدەنىيىتىدە باش كىيىمنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ. ئۇيغۇر باش كىيىملىرىنىڭ مىللىي خاسلىقى كۈچلۈك، ۋەكىل خاراكتېرلىك تاشقى كۆرۈنۈشى ئېنىق بولۇپ، مىللىي كىملىكنىڭ تاشقى پوستى سۈپىتىدە سىمۋوللۇق مەنىگە ئىگە. ئۇيغۇر باش كىيىملىرى جىنسىي ئايرىمچىلىقى، ياش پەرقى، كەسپىي ئالاھىدىلىكى ۋە ئىجتىمائىي قاتلىمغا ئاساسەن كۆپ خىل تۈرلەرگە ئايرىلغان بولۇپ، دوپپا بۇنىڭ ئەڭ يارقىن نامايەندىلىرىنىڭ بىرىدۇر.

دوپپا بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم - كېچەك جەھەتتىكى مىللىي كىملىكىگە ۋەكىللىك قىلىۋاتقان ۋە ئەڭ كۆپ ئومۇملاشقان يازلىق باش كىيىملىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. بىز ھەر زامان دوپپا ئارقىلىق ئۆزىمىزنىڭ مىللىي كىملىكىنى، يەنى ئۇيغۇرلۇقىمىزنى ئىسپاتلاشقا تىرىشىمىز. ھەر خىل پائالىيەتلەردە دوپپا كىيىمىز، دوپپا ھەممىمىزگە يارىشىدۇ، لېكىن دوپپىنىڭ ئۇيغۇرلاردا قايسى زامانلاردىن باشلاپ پەيدا بولغانلىقى، قايسى زامانلاردىن باشلاپ دوپپا دەپ ئاتالغانلىقى ھەققىدە ئېنىق تارىخىي مەلۇماتلارغا ئىگە ئەمەسمىز. ئۇيغۇر مەدەنىيەت تەتقىقاتچىسى ئابدۇرېھىم ھەبىبۇللا ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى» دېگەن كىتابىدا «بۆك (دوپپا) نىڭ تۈرى

تۇردۇ. ئېگىزلىك تەخمىنەن 27 سانتىمېتىر كېلىدۇ. تېشىدىكى باش كىيىمى كىگىزدىن تىكىلگەن دوپپا بولۇپ، توقۇلۇشى ئانچە سۈپەتلىك بولمىسىمۇ، ئەمما ناھايىتى چىڭ ئىدى. دوپپىنىڭ ئۈستىگە قىزىل چۇچا ۋە ئۇزۇن پەيلەر قادالغانىدى.»

يۇقىرىدىكى تارىخىي پاكىتلار بىر تەرەپتىن ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى ئۇزۇن زامانلار ئىگىلىرىلا دوپپىدىن ئىبارەت باش كىيىمنىڭ مەۋجۇتلۇقى ھەققىدە ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن بىز بۈگۈنكى كۈندە كىيىۋاتقان دوپپىمىز بىلەن قەدىمكى دوپپىلىرىمىزنىڭ تىكىلىش شەكلى جەھەتتە روشەن پەرقلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ

تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا ئۇيغۇرلارنىڭ باش كىيىمى بولغان دوپپا يەنى بۆك تاكى 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە تىكىلىش جەھەتتە ئاساسەن ئاستى يۇمىلاق، ئۈستى تەرىپى ئۇچلۇقراق ياكى گۈمبەز شەكلىدە بولۇشتەك ئۇسلۇبىنى ساقلاپ كەلگەن بولۇپ، بۇنى شىۋېتسىيە ئارخېئولوگلىرى ۋە مىسسىيونىرلىرى قالدۇرغان يازمىلىرىدىنمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇلار قالدۇرغان خاتىرىلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ دوپپا ۋە تۇماقلىرىنىڭ گۈمبەز شەكلىدە بولىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

دېمەك يۇقىرىدىكى بايانلارغا ئاساسەن ئۇيغۇرلارنىڭ دوپپىلىرى ئاستى يۇمىلاق ئۇچى ئۇچلۇق بولۇشتىن ئاستا - ئاستا ئاستى يۇمىلاق، ئۈستى گۈمبەز شەكلىدە بولۇشقا، ئاندىن 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ تىكىلىش شەكلى جەھەتتە تەدرىجىي يوسۇندا ئۈستى گۈمبەز شەكلىدە بولۇشتىن ئۈستى تۆت قىرلىق بولۇشقا قاراپ يۈزلەنگەن بولۇشى مۇمكىن دېگەن پەرەزگە كېلىمىز. ھازىر دوپپىلىرىمىزنىڭ ئىچىدە

بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە بىز بۈگۈن كىيىۋاتقان بۆكلىرىمىز بىلەن تارىختا ئەجدادلىرىمىز كىيگەن بۆكلەرنىڭ تىكىلىش شەكلى ۋە تاشقى ئۇسلۇبىدا روشەن پەرقلەر بولۇپ، بۇرۇنقى بۆكلەرنىڭ باشقا كىيىدىغان ئاستىنقى قىسمى يۇمىلاق، ئۈستى تەرىپى ئۇزۇن كۈنۈس شەكىللىك ياكى گۈمبەز شەكىللىك بولغان. بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك رەسىملەرنىمۇ كۇچا مىڭ ئۆيلىرىدىكى تام رەسىملىرىدىمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. تەلئەت ئۇبۇل قاسم تۆمەن ئۆزىنىڭ «قەدىمكى كۈسەن سەنئىتى» دېگەن كىتابىدا بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك تۆۋەندىكى بايانلارنى بېرىدۇ. «كۇچادىكى سىم - سىم مىڭئۆيىدىكى مىلادىيە 5 - ئەسىردە قېزىلغان 42 - غارنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى تېمغا سىزىلغان «سودىگەرلەرنىڭ بۇددىغا پەرھىز تامىقى سەدىقە قىلىشى» دېگەن ۋەج - سەۋەپ ھېكايىسىدىكى ئۈچ سودىگەرنىڭ كىيىملىرى ئالاھىدە بولۇپ، كىيىملەر كۆركەملىكى بىلەن ئادەمنى بەكمۇ جەلپ قىلىدۇ. بۇ ئۈچ سودىگەر ئوڭ تىزى بىلەن تىزلىنىپ، ھۆرمەت بىلەن بۇددىغا سەدىقە تامىقى تۇتۇۋاتقان ھالەتتە بولۇپ، ئۇلارنىڭ كىيگەن كىيىملىرى ئوخشايدۇ. ئۇلارنىڭ بىرى يالاڭگۈش، قالغان ئىككىسى بېشىغا گۈللۈك دوپپا كىيىۋالغان بولۇپ، دوپپىلىرىنىڭ شەكلى ۋە گۈلىدىن قارىغاندا، ئۇچلۇقراق كەلگەن گىلەم دوپپىغا ئوخشاپ كېتىدۇ.» بۇ ھەققىدە شىۋېتسىيەلىك مۇتەخەسسس ۋىۋى سۇلۋانىمۇ بەزى ئۇچۇرلارنى قالدۇرغان بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ «كروراننىڭ يۈك توقۇلما بۇيۇملىرى» دېگەن كىتابىدا قۇم دەريا ۋادىسىدىن تېپىلغان 36 - نومۇرلۇق قەبرىدىكى ئايالنىڭ باش كىيىمى ھەققىدە توختىلىپ مۇنۇلارنى بايان قىلىدۇ: «مۇمىيا بېشىغا ئىككى قات باش كىيىم كىيگەن. ئىچكى باش كىيىمى سارغۇچ رەڭدە بولۇپ، يۇڭدىن توقۇلغان. باش كىيىم يۇمىلاق شەكىلدە بولۇپ، ئىككى قۇلقىنى يېپىپ، بېشىغا چاپلىشىپ

دوپپا يەنە ئۇيغۇر تارىخىنىڭ مەلۇم مەزگىللىرىدە مەلۇم ئىدىئولوگىيە ۋە مەلۇم سىياسىي كۆز قاراشلارنىڭ سىمۋولى بولغانلىقىمۇ مەلۇم. يېقىنقى زامان تارىخىمىزدىكى مۇھىم يىللار بولغان 30 ۋە 40 - يىللاردا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرگە شاھت بولغان، ھازىر ئامېرىكىدا ياشاۋاتقان غۇلامدىن پاختا ئاكىمىزنىڭ بايان قىلىشىچە، ئەينى يىللىرى قىزىل تەقىيە دوپپا كىيگەنلەر كوممۇنىستىك ئىدىيەدىكىلەرگە، چىمەن دوپپا كىيگەنلەر، ئوتتۇرا ئېقىمدىكىلەرگە، بادام دوپپا كىيگەنلەر مىللەتچىلەرگە ۋەكىللىك قىلغانىكەن. كىشىلەر باشقىلارنىڭ كىيگەن دوپپىسىغا قاراپ ئۇ ئادەمنىڭ قايسى خىل ئېقىمدىكى ئادەملىكىگە باھا بېرىدىكەن.

بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرلارنىڭ دوپپىلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە خەلقئارالىق سەھنىلەردە ئورۇن ئېلىپ كېتىلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما دوپپىلىرىمىزنى يەنىلا باش كىيىم مەدەنىيىتىمىزنىڭ بىر قىسمى ۋە ئۇيغۇر كىملىكىمىزنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە قەدىرلىشىمىز، ئاسرىشىمىز، «ئۇيغۇر دوپپا بايرىمى» ئوخشاش ئاممىۋى پائالىيەتلەرنى ئۇيۇشتۇرۇشىمىز ناھايىتى مۇھىم.

2017 - يىلى 4 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، ستوكھولم

ئاستىمۇ، ئۈستىمۇ تۆت چاسا ياكى تۆت قىرلىق دوپپىلارنى تاپقىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇر دوپپىلىرى شەكىل جەھەتتىن ناھايىتى كۆپ تۈرلەرگە بۆلۈنىدىغان بولۇپ، بادام دوپپا، تاشكەنت دوپپا، گىلەم دوپپا، مەنىپۇ دوپپا، تۈگۈچ مەنىپۇ دوپپا، ئۈنچە دوپپا، كالتۇن دوپپا، چىمەن دوپپا، تور باسقان دوپپا، مارجان دوپپا، دۇخاۋا دوپپا، شاپاق دوپپا، ئالتۇن قاداق دوپپا، ئۈستى قاداق دوپپا، ئاستى قاداق دوپپا، قوش قاداق دوپپا قاتارلىقلار بىر قەدەر ئومۇملاشقان تۈرلەردۇر. دوپپا ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ جەۋھەر قىسمى بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك قارىشىدا ئەكس ئەتكەن تەبىئەت گۈزەللىكىنىڭ يارقىن جۇلاسى دەپ تەرىپلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ئاياللار بىلەن ئەرلەرنىڭ دوپپىلىرىدا روشەن پەرقلەر مەۋجۇت. ئەرلەرنىڭ چىمەن دوپپا بىلەن بادام دوپپىنى، ئاياللارنىڭ گىلەم دوپپا، ئۈنچە دوپپا ۋە جىيەكلىك يۇمىلاق دوپپىنى كىيىشى بىر قەدەر ئومۇملاشقان. ئادەتتە ياشلار بادام دوپپىنى كۆپرەك كەيسە، پېشقەدەملەر ۋە ياشانغانلار چىمەن دوپپىنى كۆپرەك كىيىدۇ. كىچىك قىزلارنىڭ ئۈنچە دوپپا كىيىشى، بۇيغا يەتكەن قىزلارنىڭ گىلەم دوپپا كىيىشى، ياشانغان ئاياللارنىڭ جىيەكلىك يۇمىلاق دوپپا كىيىشى كۆرۈلىدۇ. دوپپا ئۇيغۇرلاردا نوقۇل باش كىيىمى بولۇپلا قالماستىن، يەنە بىر خىل سەنئەت ۋە بېزەك بۇيۇمى ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ چەتئەللەردە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار تېخىمۇ شۇنداق. نۇرغۇن ئۇيغۇرلار ئۆيلىرىنىڭ تاملىرىغا ھەر خىل دوپپىلارنى ئېسىپ قويۇش بىلەن بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ ئۇيغۇرلۇقىنى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە بولغان ھۆرمىتىنى ئىپادىلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن دوپپا ئارقىلىق ئۆيىگە زىننەت بېرىدۇ.

كۇچاغا يېتىپ كېلىپ، ئىشخالا يېزىسىغا قاراشلىق قۇمبېرىق كەنتىگە چۈشكۈن قىلغان. ئۇلارنىڭ چۈشكۈن قىلغان ۋاقتى دەل بامدات ناماز ۋاقتىغا توغرا كېلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىرلا ۋاقتتا بامدات نامىزىنى ئوقۇشقا تەرەددۇت قىلغان. گەرچە لەشكەر بېشى نامازنى قىسقا ئايەت بىلەن تىز تۈگىتىش پەرمانى بەرگەن بولسىمۇ، ئەمە ئىمام جىددىيلىشىپ، قىسقا ئايەت ئوقۇشنىڭ ئورنىغا ئۇزۇن بىر سۆزنى باشلاپ سېلىپ، نامازنىڭ ۋاقتىنى ئۇزارتۋەتكەن. بۇ ۋاقتنى غەنىيەت بىلگەن نەچچە مىڭلىغان بۇددىست لەشكەرلەر باستۇرۇپ كېلىپ، بىرەر مىڭچە ئىسلام لەشكەرلىرىنىڭ كاللىسىنى ئېلىۋەتكەن. ئىسلام لەشكەرلىرى نامازلىرىنى تۈگىتىپ بولۇپ، قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، بۇددىست لەشكەرلىرىنى چېكىندۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما مىڭ ئادىمىدىن ئايرىلىپ قالغان لەشكەر بېشى لەشكەرلىرىگە چېكىنىش بۇيرۇقى بەرگەن. ئۇلار جەڭدە شېھىت بولغان مىڭ نەپەر لەشكەرنىڭ تېنىنى قۇمبېرىق كەنتىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى سايلىققا دەپنە قىلىپ، باشلىرىنى ئېلىپ كەتمەكچى بولغان. بىراق بۇ ياز پەسلى بولغاچقا، بۇ مىڭ باشنى قەشقەر تەرەپكە ئېلىپ كېتىش مۇمكىن بولمىغان. باشلار ئاقسۇ دىيارىغا كەلگۈچە سېسىپ، پۇراشقا باشلىغان. لەشكەر بېشى بۇ سەۋەبلىك لەشكەرلەر ئارىسىدا كېسەللىك تارقىلىپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ، بۇ مىڭ لەشكەرنىڭ بېشىنى ئاقسۇنىڭ قۇمباش دېگەن يېرىگە دەپنە قىلدۇرۇۋەتكەن. بۇ مىڭ لەشكەرنىڭ بېشى كۆمۈلگەن جاي كېيىن كىشىلەر تەرىپىدىن «مىڭ باش ئاتام» مازىرى دەپ ئاتالغان.

يۇقىرىقى بۇ رىۋايەت كۇچا قۇمبېرىقتىكى «مىڭتەن ئاتام مازىرى» بىلەن ئاقسۇ قۇمباشتىكى «مىڭباش ئاتام» مازىرىنى بىر - بىرىگە چاتقان بولۇپ، كۇچادا يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق قانلىق ئۇرۇشنىڭ تارىخىي چىنلىقىنى نامايان قىلغان. «مىڭتەن ئاتام

كۇچا «مىڭ تەن ئاتام مازىرى» دىكى مىڭ شېھىت

«مىڭ تەن ئاتام مازىرى» كۇچا ئىشخالا بازىرى قۇمبېرىق كەنتىنىڭ يۇقىرىسىدىكى «يېسىۋاش سېپى» نىڭ بويىغا جايلاشقان قەدىمىي قەبرىستانلىقتۇر. كۇچادا بۇنداق قەدىمىي قەبرىە، مازار، قەبرىستانلىقلار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇلارنىڭ خېلى كۆپلىرىگە «ئاتام» ئاتىقى بېرىلگەن. گەرچە بۇ قەدىمىي قەبرىە، مازار، قەبرىستانلىقلارنىڭ تارىخ ۋە تەزكىرىلىرى تېخىچە تەتقىق قىلىنمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئەل ئىچىگە تارقالغان رىۋايەت ۋە ئېغىزىكى تەزكىرىلەردىن كۇچا تارىخىنىڭ مەلۇم مەزگىللىرىدە يۈز بەرگەن ۋە قەلەرنىڭ شاھىتلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇلار كۇچا تارىخىنى، بولۇپمۇ ئىسلامدىن كېيىنكى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدىغان ماددىي مەنبەلەر بولۇپ، كۇچا تارىخىنىڭ بىزگە نامەلۇم بولغان سىرلىرىنى ئېچىشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر.

«مىڭ تەن ئاتام مازىرى» مەلۇم تارىخىي پاكىت ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن مازار بولۇپ، ئۇ بىر قېتىملىق قانلىق جەڭنىڭ شاھىتىدۇر. خەلق ئارىسىدا ۋە بىر قىسىم يازما ماتېرىياللاردا «مىڭ تەن ئاتام مازىرى» ھەققىدە مۇنداق بىر رىۋايەت تارقالغان.

يەكەننى مەركەز قىلغان مىرزا ئابابەكرى ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن تۇرپاننى مەركەز قىلغان بۇددىست ئۇيغۇرلارغا قارشى جەڭگە ئاتلانغان. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان تۇرپاننى مەركەز قىلغان بۇددىست ئۇيغۇرلار كۇچاغا كېلىپ مۇداپىئەدە تۇرغان. مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئىسلام قوشۇنلىرى

ناھايىتى نۇرغۇن قەدىمىي جاي، قەبرە، تۇر، مىڭ ئۆيلەر ۋە باشقا ئاسارە - ئەتىقەلەر ساقلانغان. ئەمما ھېچقايسىسىغا «ئاتا» ياكى «ئاتام» نامىدىكى ھۆرمەت سۆزى قوشۇلمىغان. پەقەت ئىسلامغا مۇناسىۋەتلىك بولغانلىرىغىلا «ئاتام» ياكى «ئاتا» نامىدىكى ھۆرمەت ئاتىقى قوشۇلغان.

يۇقىرىدىكى رىۋايەتتە ۋەقەنىڭ مىرزا ئابابەكرى دەۋرىدە يۈز بەرگەنلىكىنى بايان قىلىشىمۇ، ئەمما رىۋايەتتە بايان قىلىنغان بەزى تەپسىلاتلارنىڭ مىرزا ئابابەكرى دەۋرىگە ماس كەلمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. مىرزا ئابابەكرى تۇغلۇق تۆمۈرنى تەخقە چىقارغان ۋەزىر بۇلاجىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، دەسلەپتە يەكەننى، ئاندىن قەشقەرنى مەركەز قىلىپ، ھاكىمىيەت سۈرگەن ئۇيغۇرلاشقان موڭغۇل بېگى ئىدى. ئۇنىڭ قەشقەردە ھاكىمىيەت تىكلەپ، ئۆزىنى سۇلتان دەپ ئاتىغان ۋاقتى 1483 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ^[1]. ئۇنىڭ شۇ چاغلاردىكى شەرقىي چېگراسى ھازىرقى باي ناھىيەسى بولۇپ، كۇچا بىلەن بىۋاسىتە چېگرىلانغان. ئەمما تارىخىي ماتېرىياللاردا مىرزا ئابابەكرى قوشۇنلىرىنىڭ كۇچاغا بېسىپ كىرگەنلىكى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇقىرىقى رىۋايەتتە قەشقەردىن كەلگەن ئىسلام لەشكەرلىرى ۋە تۇرپاندىن كەلگەن بۇددىست ئۇيغۇرلار دېگەن ئۇقۇملار ئورۇن ئالغان بولۇپ، مىرزا ئابابەكرى زامانىدا مەيلى كۇچا بولسۇن، مەيلى تۇرپان رايونى بولسۇن ئاساسەن ئىسلاملىشىپ بولغان بولۇپ، تۇرپاندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار دېگەن ئۇقۇم مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. بىر قىسىم بۇددىست ئۇيغۇرلار بار دېگەندىمۇ ئۇلارنىڭ كۇچاغا بېسىپ كەلگۈدەك كۈچى يوق ئىدى.

كۇچا تارىخىغا نەزەر سالساق كۇچادا دىنغا مۇناسىۋەتلىك

[1] ئۇيغۇر تارىخى، لىن زىشۋا، 1 - قىسىم 643 - بەت

مازىرى» ھەققىدىكى ئۇچۇرلار «تارىخىي رەشىدى»، «تارىخىي رەشىدى زەيلى» ۋە «قەدىمى ئەسەرلەر تەتقىقاتى» ۋە كۇچادا ئىشلەنگەن «ئۇيغۇر خەلق چۆچەك ۋە رىۋايەتلىرى» دە ئۇچۇرسىمۇ ئەمما تەپسىلىي مەلۇماتلار بېرىلمىگەن. كۇچالىق شائىر قارى بائىز تۇردىنىڭ «مىكتەن ئاتام» ناملىق شېئىرىدا «مىكتەن ئاتام» سۆزىگە مۇنداق ئىزاھات بېرىلگەن: «مىكتەن ئاتا - كۇچا يېڭى شەھەرنىڭ شەرقى شىمالغا جايلاشقان تارىخى ئۇزۇن، مەشھۇر بىر مازارنىڭ نامى. رىۋايەت ۋە تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ مازار كۇچانىڭ ئاتاقلىق مىڭ تەن بانۇرلىرىنىڭ بولۇپ، سوقۇشتا قۇربان بولغان، بېشى كېسىلىپ، ئاقسۇغا ئېلىپ كېتىلگەن. ھازىرقى قۇمباشتىكى «مىڭ باش ئاتا» مازىرى بۇ مىڭ تەن ئاتىنىڭ باشلىرى ئىكەن. بۇ ۋەقە خەن سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇن) قۇمباش قۇم دۆلىتىنىڭ پايتەختى بولغان چاغدا بولغان بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن»^[1]

«ئاقسۇ قەدىمكى ئەسەرلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىدا بېرىلگەن بۇ ئىزاھات يۇقىرىدىكى رىۋايەتتىن تولمۇ پەرقلىق بولۇپ، يۈز بەرگەن ۋاقىتىمۇ تولمۇ ئۇزۇن بىر زامانغا سۈرۈۋەتكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇقىرىدىكى رىۋايەتتە تىلغا ئېلىنغان بۇددا لەشكەرلىرى ۋە ئىسلام لەشكەرلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئوقۇمۇ يوق. مازارلارنىڭ «مىڭ تەن ئاتام»، «مىڭ باش ئاتام» نامىدا «ئاتام» ئاتىقى بېرىلىپ ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇشى، بۇ ۋەقەنىڭ كۇچا رايونىدا يۈز بەرگەن بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن ئىسلام دىنىغا كىرگەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى بىر قېتىملىق ئۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىكلىكىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرىدۇ. چۈنكى كۇچا رايونى تارىختا بۇددا دىنىنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى بولغان مەشھۇر جايلارنىڭ بىرى بولۇپ، بۇددا دىنىغا ۋە بۇددا مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك

[1] «ئاقسۇ قەدىمى ئەسەرلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1986 - يىللىق 1 - سان 79 - بەت

قاچانلاردىن باشلاپ كىشىلەر تەرىپىدىن ئۇلۇغلىنىپ «مىڭ تەن ئاتام» مازىرى دەپ ئاتالغانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك ئېنىق مەلۇمات يوق. ئەمما ئۇيغۇر مازارلىرى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تەتقىقاتچىلارنىڭ قارىشىچە، ھەر خىل قەبرىلەرگە ھەر خىل ناملارنى بېرىپ، ئۇلۇغلاش پائالىيەتلىرى 16 - 17 - ئەسىرلەردە بىر قەدەر ئومۇملاشقان دەپ قارايدۇ. گەرچە بۇ قەبرىلەر ئەسىرلەر بويى سانسىزلىغان تارىخىي ۋەقەلەرگە شاھىت بولۇپ، كۈنىمىزگىچە يىتىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دەپ ئاتالغان ئاتالمىش قارا كۈنلەردە قەبرىلەر، قەبرىلەرنى ئۆز ئىلىكىگە ئالغان گۈمبەزىلەر ۋە قەبرىلەرگە ئەسىرلەر بويى ئەۋلادمۇ - ئەۋلاد قاراپ كەلگەن شەيخلەرنىڭ ئۆيلىرى پۈتۈنلەي بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. كېيىنچە توپلىرى ئېتىزلارغا ئوغۇت قىلىنىش ئۈچۈن توشۇپ كېتىلگەن. بۈگۈن «مىڭ تەن ئاتام» مازىرىنىڭ پەقەت ئىزناسى قالغان بولسىمۇ، ئەمما «مىڭ تەن ئاتام» مازارلىقىدىكى مىڭ شېھىتنىڭ نامى يەنىلا خەلق ئارىسىدا رىۋايەت شەكلىدە تارقىلىپ يۈرمەكتە.

پايدىلانغان مەنبەلەر:

- ئاقسۇ قەدىمكى ئەسەرلەر تەتقىقاتى 1986 - يىلى 1 - سان
«كۈسەن مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 2015 - يىلى 1 - سان
ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تېزىسلىرى، ئەسقەر ھۈسەيىن، ۋاھىتجان غوپۇر،
1987 - يىلى 1 - نەشرى
ئۇيغۇر تارىخى، لىن زىشاۋ، 2003 - يىلى 1 - نەشرى

2018 - يىلى 1 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، سىتوكھولم

قانلىق ئۇرۇشلار يۈز بەرگەن ۋاقىتلار يەنىلا قاراخانىيلار ۋە ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ۋاقىتلارغا توغرا كېلىدۇ. يۇقىرىدىكى رىۋايەتتە تىلغا ئېلىنغان قەشقەردىن كەلگەن ئىسلام لەشكەرلىرى ۋە تۇرپانلىق بۇددىست ئۇيغۇرلار كەلمىسىمۇ پەقەت مۇشۇ دەۋرگە خاس ئوقۇمدۇر. رىۋايەتتە بۇددىست ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرپاندىن كۇچاغا كېلىپ مۇداپىئەدە تۇرغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ. ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە غەربتىكى چېگراسى كۇچا بولغان. پەقەت كۇچانىڭ غەربىدىن قەشقەر ئەتراپىغىچە بولغان جايلارلا قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئىلىكىدە تۇراتتى.^[1] قاراخانىيلارنىڭ خانلىق تەختىگە سۇلتان سۇتۇق بۇغرا خان چىققاندىن كېيىن قىلغان ئەڭ مۇھىم ئىشى ئالدى بىلەن خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارغا، ئاندىن تۇرپاننى مەركەز قىلغان بۇددىست ئۇيغۇرلارغا يۈرۈش قىلىش بولغان. گەرچە ئۇ ھايات ۋاقتىدا بۇ ئىككى رايوندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلاملىشىشىنى تۇلۇق ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ رايونلاردا بىر قانچە ئەسىر داۋاملاشقان بىر مىللەتكە تەۋە ئىككى دىن ساھىبلىرىنىڭ ئارىسىدىكى قانلىق ئۇرۇشلارنىڭ مۇقەددىمىسىنى باشلاپ بەرگەن ھەمدە بۇ رايونلاردا ئىسلام دىنىنىڭ يىلتىز تارتىشىغا ئاساس سالغان. يۇقىرىدىكى رىۋايەتتە تىلغا ئېلىنغان «مىڭ تەن ئاتام» ھەققىدىكى ۋەقەلىك دەل مۇشۇ مەزگىلدە يۈز بەرگەن قانلىق ئۇرۇشلارنىڭ بىرىگە تەۋە بولۇپ، 10 - ئەسىرلەردە يۈز بەرگەن ۋەقە دېيىشكە بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن كۇچادا شېھىت بولغان ئەسكەرلەرنىڭ بېشىنى قەشقەر تەرەپكە قايتۇرۇپ كېتىشى بۇ نۇقتىنى دەلىللەيدىغان يەنە بىر مۇھىم ئامىلدۇر.

«مىڭ تەن» شېھىتلىرىغا تەۋە بۇ قەبرىستانلىقنىڭ

[1] ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تېزىلىرى، ئەسكەر ھۈسەين، ۋاھىتجان غوپۇر، 140 - بەت

بېرىلمىگەنلىكى ئۈچۈن نەسەبنامىنى 1865 - يىللاردىن 1875 - يىلارغىچە بولغان ئارىلىقتا يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن دېگەن قىياسقا كېلىمىز. چۈنكى بۇ دەۋر ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ تازا گۈللەنگەن دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ياقۇپ بەگ قەلەم ئىگىلىرىنى يىغىپ ئۆزىنىڭ نەسەبنامىسىنى يازدۇرغانلىقى رېئاللىققا ئۇيغۇن. ياقۇپ بەگ ۋاپاتىدىن كېيىنكى تارىخى رېئاللىق بۇنداق بىر نەسەبنامىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىنى چەتكە قاقىدۇ. شۇنداق بولغاندا بۇ نەسەبنامە ئاز دېگەندە 125 يىلدىن 130 يىلغىچە تارىخقا ئىگە.

2007 - يىلى، ستوكھولم

ياقۇببەگنىڭ نەسەپنامىسى

شېۋېتسىيە خرىستىئان دىنىي جەمئىيىتىنىڭ سىتوكھولمىدىكى ئارخىپخانسىدا مۇكەممەل ساقلانغان ۋە رەڭلىك نەقىشلەر بىلەن ناھايىتى كۆركەم ئىشلەنگەن بىر پارچە نەسەبنامە بار ئىدى. بۇ نەسەبنامە شېۋېت مىسسىيونىرلىرى قەشقەردە تۇرغان مەزگىللىرىدە يىغىپ ساقلىغان ماتېرىياللارنىڭ بىرى بولۇپ، ئارخىپخاننىڭ قىممەتلىك ماتېرىيالى سۈپىتىدە ئەتىۋارلاپ ساقلىغان. نەسەبنامە پۈتۈنلەي ئەرەب تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، تۈركولوگ گۇننار ياررىڭ نەسەبنامىنىڭ ئاخىرغا «بۇ ياقۇپ بەگنىڭ نەسەبنامىسىدۇر، 1982 - يىلى» دەپ ئىزاھات يېزىپ قويغان. ئۆزۈمنىڭ تەخمىنەن ئوقۇپ كۆرۈشۈمچە نەسەبنامە ئادەم ئاتامدىن باشلىنىپ ياقۇپ بەگ بىلەن ئاخىرلاشقان. 2007 - يىلى 13 - ئۆكتەبىر كۈنى گۇننار ياررىڭ تۇغۇلغان - لىقىنىڭ 100 يىللىقى مۇراسىمى سىتوكھولمدا ئۆتكۈزۈلگەندە، بۇ نەسەبنامىنى خرىستىئان دىنىي جەمئىيىتىنىڭ ئارخىپخانسىدىكى كاتىپىنا خانىم لۇند ئۈنۈپرىستېتتا گۇننار ياررىڭ يىغىپ ساقلىغان ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك قول يازمىلار تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان گۈنپىلا تورىنۋالغا تەقدىم قىلغان ئىدى. ھازىر بۇ نەسەبنامە لۇند ئۈنۈپرىستېتتىنىڭ ئۇيغۇرلارغا دائىر ماتېرىياللار كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا. نەسەبنامىنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن 50 سانتىمېتىر ئەتىراپىدا بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 9 مېتىر ئەتىراپىدا كېلىدۇ. نەسەبنامىنىڭ قايسى يىللاردا يېزىلغانلىقىغا دائىر مەلۇمات

نساخان ئابدۇۋەلىيلا بۇ قوشاقنى رەسمىي ئاھاڭغا سېلىپ، سەھنىگە ئېلىپ چىققان. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، «مىراجىخان» ناملىق بۇ ناخشا 500 يىللىق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى ئىسپاتلانماقتا.

نساخان ئابدۇۋەلىي كۇچا خەلق ناخشىلىرىنىڭ بۇگۈنكى زامانغا يېتىپ كېلىشىدە تۆھپىسى زور سەنئەتكار بولۇپ قالماستىن يەنە، بىر قولىدا داپ، يەنە بىر قولىدا دۇتار چېلىپ، ناخشىنى ئۆزى ئورۇنداشتەك ماھارەتنى ئىجات قىلغان ماھىر سازەندىدۇر. نساخان ئابدۇۋەلىي 1902 - يىلى كۇچا كونا شەھەردە بىر خەلق سەنئەتكارى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. نامراتلىق ۋە تەڭسىزلىك سەۋەبىدىن يۇرتىدىن ئايرىلىپ پاناھلىنىشقا مەجبۇر بولغان نساخان ئائىلىسى يۇرت ئارىلاپ يۈرۈپ، ناخشا - مۇزىكا بىلەن جان باققان. سەرسانلىق داۋامىدا ئانىسى دەرد يۇتۇپ ئۆلۈپ كەتكەن، دادىسى ئېغىر كېسەل بولۇپ يېتىپ قالغاچقا ناخشا ئېيتىپ، تۇرمۇشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىش ئىشى ئەمدىلا 10 ياشقا كىرگەن نساخاننىڭ زىممىسىگە يۈكلەنگەن. نساخان كىچىكىدىنلا تەڭسىز جەمئىيەتنىڭ زۇلۇملىرىنى كۆرۈپ چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن ناخشىلىرىدا تەڭسىزلىككە بولغان ئۆچمەنلىكىنى ئىپادىلەپ «كارىز ناخشىسى» قاتارلىق ناخشىلارنى ئىجاد قىلىپ، ئەينى چاغدىكى مەۋجۇت ھاكىمىيەتنىڭ قول - چوماقچىلىرى بولغان بەگ - خوجىلارنى تەنقىد قىلغان. 1945 - يىلى مىللىي ئارمىيەنىڭ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىش قىسىملىرىنىڭ بايغا قاراپ يۈرۈش قىلغانلىقى خەۋىرى كۇچاغا يېتىپ كەلگەندە، نساخان كىشىلەرنى كۈرەشكە ئىلھاملاندۇرىدىغان ناخشىلارنى ئېيتىپ، گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنىڭ سىياسەتلىرىنى تەنقىد قىلىدۇ. گومىنداڭنىڭ كۇچادا تۇرۇشلۇق ساقچى، ھەربىيلىرى بىر تەرەپتىن نساخاننىڭ ئۈستىدىن پىتتە - پاساتلارنى تارقىتىپ، ئۇنى

كۇچا خەلق ناخشىلىرىنىڭ پېشۋاسى نىساخان ئابدۇۋەلىي ۋە

«مىراجىخان»

قەدىمكى كۈسەن دىيارى ئاتالغان كۇچادا «نىساخان جىلدىر» نامى بىلەن تونۇلغان بىر خەلق سەنئەتكارى ياشاپ ئۆتكەن ئىدى، ئۇ كۇچا خەلق ناخشىلىرىنىڭ بۈگۈنگىچە يىتىپ كېلىشىگە ئۆچمەس تۆھپە قوشقان، ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ جەۋھەرلىرىدىن بىرى بولغان «مىراجىخان» ناخشىسىنى ئاھاڭغا سالغان نىساخان ئابدۇۋەلىيىدۇر.

«مىراجىخان 16 - ئەسىردە كۇچاننىڭ شەرقىدىكى ياقا يېزىسىدا تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان رىئال شەخس بولۇپ، بىر دېھقان ئائىلىسىنىڭ ئەقىللىق ۋە نومۇسچان قىزى ئىدى. مىراجىخان بويىغا يېتىپ، رەسىدە بولغاندا كۇچاننىڭ جەنۇبىدىكى چىمەن يېزىسىدىكى بىر باي كىشىگە ياتلىق قىلىنىپتۇ. بىراق ئارىدىن شۇنچە كۆپ يىللار ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەمما مىراجىخاننىڭ ھېچبىر دېرىكى ياكى خەت - ئۇچۇرى بولماپتۇ. قىزىنىڭ دېرىكىنى ياكى خەت - ئۇچۇرىنى ئالالمىغان ئانا قىزنىڭ دەردىدە كۈن بويى چىمەن يېزىسى تەرەپكە قاراپ ياش تۆكۈپ ھەسرەت بىلەن ياشاپتۇ. كۆڭلىدىكى سېغىنىشلىرىنى قوشاقلارغا قېتىپتۇ. قىزىنىڭ دەردىدە يۈرىكى پۇچىلانغان ئانا ئاخىرى دەرد - ئەلەم ئىچىدە بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشىپتۇ. ئانىنىڭ قىزى مىراجىخانغا بېغىشلاپ ئوقۇغان بۇ قوشىقى كېيىنچە «مىراجىخان» نامىدا ئەل ئارىسىغا تارقىلىپ، كۇچا خەلق قوشاقلرى ۋە كۇچا خەلق ناخشىلىرىنىڭ قاتارىدا مەشرەپ ۋە توي - تۆكۈنلەردە ئېيتىلىپ يۈرگەن. پەقەت

كۇچادىكى بىر قىسىم تارىخىي مەسچىتلەر

تەكلىماكان قىرغاقلىرىدىكى گۆھەر زېمىن ھېسابلانغان كۇچا بوستانلىقىدا 10 - ئەسىرلەردىن كېيىن ئىسلام دىنى يىلتىز تارتىشقا باشلىغان بولسىمۇ، ئەمما تاكى 14 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگۈچە ئىسلام دىنى بۇ زېمىندا تەلتۆكۈس ئومۇملىشىپ بولالمىدى. گەرچە بۇ ئۇزۇن تارىخىي مۇساپىدە كۇچاننىڭ بەزى يېزا، قىشلاقلىرىدا بىر قىسىم مەسچىت، مەدرىسىلەر سېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ سەلتەنتى كىشىلەرنىڭ ئېڭىدىن تولمۇ يىراققا ئىدى. شۇڭا ھازىرغىچە، بىزگىچە يېتىپ كەلگەن كۇچا ھەققىدىكى تارىخىي ماتېرىياللاردا ئىسلام دىنىنىڭ بىكارلىق سەنئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان مەسچىت - جامىي، مەدرىس قۇرۇشلىرىنىڭ قاچاندىن باشلاپ سېلىنىشقا باشلىغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق ئۇچۇر ئۇچۇرمايدۇ.

يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيەسىدىكى مۇھىم شەھەر ھېسابلانغان كۇچا 10 - ئەسىردىن ئىلگىرى بۇددا دىنى مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزى بولۇش سۈپىتى بىلەن دۇنياغا تونۇلغان بولسا، 14 - ئەسىردىن باشلاپ چاغاتاي ئەۋلادلىرىنى ئىسلام دىنىغا دەۋەت قىلغان مەۋلانە ئەرشىدىنىنىڭ نامى بىلەن پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا ئىقلىمىغا تونۇلدى ۋە بارا - بارا ئىسلام دىنى مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندى. ئەرشىدىن خوجىنىڭ ئىسلام دىنى تەرغىباتچىلىقى ئەينى دەۋردە تۇغلۇق تۆمۈرخان تەرىپىدىن قاتتىق قوللاشقا ئېرىشكەنلىكتىن پۈتۈن كۇچا

جەمئىيەتتە سېستىماقچى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن نىساخانغا يوشۇرۇن زىيانكەشلىك قىلماقچى بولىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان كىشىلەر ئۇنى باي ناھىيەسىگە قاچۇرۇۋېتىدۇ. گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئورنىنى كوممۇنىست ھاكىمىيىتى ئالغاندىن كېيىن كۇچاغا قايتىپ كېلىپ قايتىدىن سەنئەت ھاياتىنى باشلايدۇ. ئەل ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن 300 دىن ئارتۇق كۇچا خەلق ناخشىلىرىنى توپلاپ، كۇچا خەلق ناخشىلىرىنىڭ سىستېمىلىشىشى ۋە كېيىنكى ئەۋلاد ئىزباسارلارنىڭ كۇچا خەلق ناخشىلىرى بويىچە تەربىيەلىنىشىگە ئاساس يارىتىدۇ. رسالەت ھاپىز، تۇرىنسا مۇھەممەد، ئايتىللا ئەلا، رابىيە مۇھەممەد، تۇرسۇنگۈل سامساق قاتارلىق 10 دىن ئارتۇق ناخشىچىلار ئۇنىڭ باسقان ئېزىدىن مېڭىپ ۋە تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا تونۇلغان ناخشىچىلاردىن بولۇپ يېتىشىپ چىقىدۇ. بالىلىق چاغلىرىدىن تارتىپ خەلق سەنئەتكارى ئاتالغان نىساخان ئابدۇۋەلىي پۈتۈن ئۆمرىنى كۇچا خەلق ناخشىلىرىغا بېغىشلايدۇ. تاكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە قولىدىن دۇتار بىلەن داپنى، ئېغىزىدىن كۇچا خەلق ناخشىلىرىنى چۈشۈرمىگەن بۇ ناخشىچى 1987 - يىلى 2 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. گەرچە تونۇلغان خەلق سەنئەتكارى نىساخان ئابدۇۋەلىي ئارىمىزدىن ئايرىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىزىنى باسقان، ئۇنىڭدىن تەلىم ئالغان ياشلار تۈركۈملەپ يېتىشىپ چىققاقتا.

بۇ تونۇلغان سەنئەتكارنىڭ ھاياتى ھەققىدە كىتاب نەشر قىلىنغاندىن سىرت ھەيكىلى كۇچانىڭ مەركىزى مەيدانىغا تىكلەندى. ھازىر ئۇنىڭ سەنئەت ھاياتىغا بېغىشلانغان فىلىم سۈرەتكەن ئېلىندى.

2012 - يېزىلدى، 2014 - يىلى 20 - ئۆكتەبىردە تۈزىتىلدى، ستوكھولم

بىرى بولۇپ، ئۇ كۇچا كونا شەھەر پاختا بازاردىكى ۋە ئىشخالا يېزىسىنىڭ تۆۋەن بىجاق كەنتىدىكى نەچچە يۈز گېكتارلىق زېمىننىڭ ئىگىسى ئىدى. چوڭ دادام ئابىت ھاجىمنىڭ ئاتىسى شەمشى ھاجىم، شەمشى ھاجىمنىڭ ئاتىسى ئىسمائىل ھاجىم، ئىسمائىل ھاجىمنىڭ ئاتىسى رەخىم ھاجىم بولۇپ، ئۇلار ئەۋلادمۇ - ئەۋلاد تىجارەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى بىرلەشتۈرۈپ، جاھان تۇتقان تەقۋادار ئىنسانلار ئىكەن. شۇڭا ئۇلار ئاللاھنىڭ بەش پەرىزىنى تۇلۇق ئورۇنداپ، بالىلىرىنى ھەج قىلدۇرۇشنى ئادەتكە ئايلاندۇرغان ئىكەن.

چوڭ دادام ئابىت ھاجىم 1880 - يىلى كۇچا كونا شەھەردە تۇغۇلۇپ، 1953 - يىلى ۋاپات بولغان بولۇپ، 1920 - يىللىرى ئەتراپىدا ئابىت ھاجىم نامىدىكى مەسچىتنى سالدۇرغان ئىكەن.

ئابىت ھاجىم مەسچىتنىڭ ئورنى كۇچا كونا شەھەردىكى 5 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوڭ تەرەپ قىيپاش ئۇدۇلىدىكى دوقمۇشقا توغرا كېلىدىغان بولۇپ، بۇ يەردە تاكى 2000 - يىلغىچە بىر تۆمۈرچىلىك دۇكىنى بار ئىدى. ئاتام ماڭا دائىم مۇشۇ دوقمۇشتىن تاكى ئابلا قارى ھاجىم (مەرپەت ژۇرنىلى 2017 - يىلى 4 - ساندىكى «ئۇنتۇلغان ئۆلىما ئابلا قارى ھاجىم» دېگەن ماقالىغا قارالسۇن) نىڭ ئۆيىنىڭ ئارقىسىغىچە بولغان يەرنى كۆرسىتىپ: «بۇ يەر ئاتام ئابىت ھاجىم سالدۇرغان مەسچىتنىڭ ئورنى ئىدى، ھازىر باشقىلار ئېگىلىۋالدى»، دەيتتى. ئاتامنىڭ دېيىشىچە، ئابىت ھاجىم مەسچىتى 350 كىشى سىغىدىغان، چوڭ ھويلىلىق مەسچىت بولۇپ، بىر كېچىدىلا چىقىپ تاشلانغان.

مەدەنىيەت ئىنقىلابى ئاخىرلىشىپ، 1978 - يىلى ئېلىنغان ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا پۈتۈن كۇچا مىقياسىدا مەدەنىيەت ئىنقىلابىدىن ساق قالغان مەسچىتلەرنىڭ ئومۇمىي سانى پەقەت

مىقياسىدا مەسچىت ۋە مەدرىسىلەر كۆپلەپ قۇرۇلۇشقا باشلىغان . ئۇنىڭ ئۈستىگە مەسچىت سېلىش ئىسلام دىنىدىكى ئەڭ ساۋابلىق ئىشلارنىڭ بىرى ، دەپ قارالغانلىقى ئۈچۈن ، كىشىلەردە مەسچىت سېلىش قىزغىنلىقىمۇ بولغان . ئەمما پۈتۈن كۇچا مىقياسىدا قانچىلىك مەسچىتنىڭ بارلىقى ھەققىدە ھەرقايسى دەۋرلەردە ئېلىپ بېرىلغان ئىستاتىستىكىلىق ماتېرىيال بولمىغانلىقى ئۈچۈن ، كۇچادا زادى قانچىلىك مەسچىتنىڭ بارلىقى ھەققىدە تاكى 1953 - يىلغىچە ھېچقانداق تارىخى ھۆججەت قالدۇرۇلمىغان .

كۇچا ناھىيەلىك ھۆكۈمەتنىڭ 1953 - يىلىدىكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا پۈتۈن كۇچادا چوڭ - كىچىك بولۇپ ، جەمئىي 635 مەسچىت[1] بولغانلىقى مەلۇم . ئەمما مەدەنىيەت ئىنقىلابى باشلىنىشتىن ئىلگىرى ئېلىپ بېرىلغان ھەر خىل كۈرەشلەر جەريانىدا بۇ مەسچىتلەرنىڭ بىر قىسمى چىقىۋېتىلىپ ، 533 مەسچىت[2] قېلىپ قالغان . 1967 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نامىدا باشلانغان زۇلمەتلىك ، قارا كۈنلەردە يالغۇز ئىنسانلارنىڭ جىسمانىي ، مەنىۋى ۋە ئېتىقادى مەۋجۇد بولمىشى تەھدىت ۋە زىيانكەشلىككە ئۇچراپلا قالماستىن ، بەلكى ئۇلار تەۋە بولغان مەدەنىيەتنىڭ ئۈلگىلىك مىراسلىرى بولغان مىمارلىرىمۇ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى . شەھەر ، يېزا ۋە مەھەللىلەردىكى ئوخشىمىغان دەۋرلەرنىڭ شاھىتلىرى بولغان ، يۈز يىللارچە تارىخى باشتىن كەچۈرگەن ، سېلىنىشى نەچچە ئون يىللارغا سوزۇلغان چوڭ - كىچىك مەسچىتلەر ئەقلى كور ئىنسانلار تەرىپىدىن بىر كېچىدە ياكى بىر كۈن ئىچىدە كېرەكسىز خارابىلىككە ئايلاندۇرۇلۇپ قويۇلدى . مەھەللىمىزدىكى چوڭ دادام ئابىت ھاجىم نامىدىكى مەسچىتمۇ 1967 - يىلىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى ئاشۇ ئەقلى كور ئىنسانلار تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغانىدى .

چوڭ دادام ئابىت ھاجىم كۇچادىكى نامى بار كاتتا بايلارنىڭ

كۇچا يېڭى شەھەرگە ئەڭ يېقىن يېزا ھېسابلانغان ئۇچا كەنتىدە «بەلەخانا» نامىدا ئاتالغان بىر مەشھۇر مازارلىق بولۇپ، مازارلىقنىڭ يېنىدا «بەلەخانا مەسچىتى» ۋە «بەلەخانا» مەدرىسىسى بولغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ مەسچىتنى ئافغانىستاننىڭ بەلەخ شەھىرىدىن كەلگەن بىر كىشى بىنا قىلغان بولۇپ، ئۇ ئادەم شۇ يەردە مەدرىسە ئېچىپ، ئىسلام دىنىنى تەرغىب قىلغانىكەن. ئۇ كىشى ۋاپات بولغاندىن كېيىن كىشىلەر ئۇ ئادەمنى ئاشۇ مەسچىتنىڭ يېنىغا دەپنە قىلغان. كېيىن كىشىلەر ئۇ ئادەمنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن بۇ يەردىكى مازارلىق، مەسچىت ۋە مەدرىسىنى «بەلەخانا» نامىدا ئاتىغان. ئېچىنىشلىقى يېرى شۇكى مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا «بەلەخانا» نامىدا ئاتالغان مازارلىق مەسچىت ۋە مەدرىسى پۈتۈنلەي چىقىپ تاشلىنىپ، ئېتىزلىققا ئايلاندۇرۇۋېتىلگەن.

قوللىمىزدا بۇ مەسچىتنىڭ قايسى زامانلاردا سېلىنغانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك ھېچقانداق تارىخى مەنبە يوق. ئەمما بەزى تارىخىي رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، مەۋلانە ئەرشىدىن كۇچاغا كەلگەندە «بەلەخانا» مەسچىتىدە جۈمە نامىزى ئوقۇغانىكەن. مەۋلانە ئەرشىدىننىڭ كۇچاغا كېلىشى تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىنكى ئىش بولۇپ، تارىخىي مەنبەلەردە تۇغلۇق تۆمۈرخان مىلادىيە 1354 - يىلى ئىسلام دىنىغا كىرگەن، دەپ قەيت قىلىنىدۇ. بۇ ئۇچۇرغا ئاساسلانغاندا «بەلەخانا» مەسچىتىنى كېچىككەندىمۇ 1350 - يىللاردىن بۇرۇن سېلىنغان بولۇشى مۇمكىن دېگەن خۇلاسىگە كېلىمىز.

102^[3] بولغان. مەدەنىيەت ئىنقىلابى جەريانىدا 533 مەسچىت چېقىپ تاشلانغان ياكى باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىپ ۋەيران قىلىنغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، گەرچە ۋەزىيەتتە بىر مەزگىل ياخشىلىنىش بولۇپ، مەسچىت سېلىش قايتىدىن ئەۋجىگە چىققان بولسىمۇ، ئەمما مەدەنىيەت ئىنقىلابى باشلىنىشتىن ئىلگىرىكى سانغا ھەرگىز يەتمىگەن. شۇنداقتىمۇ كۇچادىكى تۆۋەندىكى مەسچىتلەرنى تونۇشتۇرۇش كۇچانىڭ ئىسلام تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىشتە مەلۇم رولى بار، دەپ قارايمەن.

ئىشخالا مەسچىتى

ئىشخالا مەسچىتى مىلادىيە 1267 - يىلى ئەتراپىدا كۇچا كونا شەھەر بازىرىغا ئەڭ يېقىن يېزا ھېسابلانغان ئىشخالا يېزىغا سېلىنغان مەسچىت بولۇپ، تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا بۇ مەسچىت كۇچادا سېلىنغان تۇنجى مەسچىت ھېسابلىنىدۇ. «شىنجاڭدا ئۆتكەن ئىسلام خانلىقلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابتىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ھىجرىيە 66 - يىلى، يەنى مىلادىيە 1267 - يىللىرى ئەتراپىدا شەيخ نىزامىدىن دېھلىۋى ئىسىملىك ھىندىستانلىق بىر كىشى كۇچاغا كېلىپ، ئىسلام دىنى تەرغىبات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغانىكەن. ئۇ كىشى كۇچانىڭ ئىشخالا دېگەن جايىدا تۇنجى خانىقا قۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنى كۆپەيتكەن. خانىقا ئىچىدە مەدرىسە ئېچىپ، تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بارغان ۋە ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرىنى ئۆگەتكەن. بۇ مەدرىسە تاكى 1950 - يىلىغىچە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرغان. ئەمما بۇ خانىقا ۋە مەدرىسىنىڭ قاچانلاردا چېقىپ تاشلانغانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك ھېچقانداق يازما ماتېرىيال قالدۇرۇلمىغان.

مەسچىتنىڭ سېلىنغان ۋاقتىنىڭ 1364 - يىلىدىن كېيىن ۋە 1410 - يىللاردىن بۇرۇن سېلىنغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز.

ساقساق مەسچىتى

بۇ مەسچىت كۇچا كونا شەھەر ساقساق مەھەللىسىدىكى ساقساق ئۆستىگىنىڭ شەرقى تەرىپىگە جايلاشقانلىقى ئۈچۈن «ساقساق مەسچىتى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان.

«ساقساق» دېگەن سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيەسى ھەققىدە تېخى بىرلىككە كەلگەن ئېنىق مەلۇمات يوق. كۇچادىكى يەر ناملىرى ھەققىدە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار «ساقساق» دېگەن بۇ نام ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى ئاھالىلىرىنىڭ بىرى بولغان ساكلاردىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە «ساقساق» دېگەن سۆز «ساق ساك» دېگەن سۆزنىڭ تاۋۇش ئۆزگىرىشىدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

ساقساق مەسچىتى 1447 - يىلى سېلىنغان بولۇپ، بىر قېتىمدا تەخمىنەن 700 ئادەم بىرگە ناماز ئوقۇيالايدۇ. ئېگەلىگەن ئومۇمىي كۆلىمى 1665 كىۋادرات مېتىر كېلىدۇ.

قىغدۆك مەسچىتى (كۇچا خانىقا مەسچىتى)

تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا قىغدۆك مەسچىتى مىلادىيە 1560 - يىلى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانى سۇلتان ئابدۇكېرىم خاننىڭ نامىغا ئاتاپ سېلىنغان مەسچىت بولۇپ، خەلق ئارىسىدا «خانىقا» دېگەن نام بىلەن مەشھۇردۇر. كۇچا خانىقاسى كۇچا كونا شەھەر بازىرىنىڭ غەربى تەرىپىدىكى قىغدۆك مەھەللىسىگە جايلاشقان بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى 21 مو كېلىدۇ. تارىخىي

مەۋلانە ئەرشىدىن كۇچا رايونىنىڭ ئىسلاملىشىشىدا تۈرتكىلىك رول ئوينىغان مۇھىم شەخس بولۇپ، تۇغلۇق تۆمۈر خان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، كۇچاغا كەلگەن ۋە كۇچادا ئىسلام دىنى تەرغىبات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ھازىر كۇچا يېڭى شەھەرگە تەۋە ئۈچ سېپىنىڭ شەرقى تەرىپىدە مەۋلانە ئەرشىدىننىڭ نامىغا ئاتالغان «مەۋلانە مەسچىتى» نامىدا قەدىمىي بىر مەسچىت بار. مەسچىت مۇنارى خېلىلا ئېگىز ياسالغان بولۇپ، چاقچۇق خىش بىلەن بېزەلگەن. مەسچىتنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلۇش ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا قويۇق مىللىي بىناكارلىق تۈسىگە ئىگە. مەۋلانە ئەرشىدىن مەسچىتى يەنە مەۋلانە ئەرشىدىن مەدرىسىسى ۋە مەۋلانە ئەرشىدىن مازارلىقى بىلەن بىر گەۋدە ھاسىل قىلىنغان بولۇپ، بۇ قەدىمىي قۇرۇلۇشلار 1964 - يىلىدىن باشلاپ ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئورنى قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن.

مەۋلانە ئەرشىدىن مەسچىتىنىڭ قاچان سېلىنغانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك ھېچقانداق تارىخى ماتېرىيال يوق ھەم كۆز قاراشلارمۇ بىردەك ئەمەس. بىر قىسىم تارىخچىلار مەۋلانە ئەرشىدىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ مۇرىتلىرى تەرىپىدىن ئۇنىڭ قەبرىسىگە يانداشتۇرۇپ مەسچىت سالغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدۇ. يەنە بىر قىسىم تارىخچىلار مەۋلانە ئەرشىدىن كۇچاغا كەلگەن دەسلەپكى مەزگىللەردە مەسچىت ۋە مەدرىس سېلىپ ۋە شۇ يەرنى مەركەز قىلىپ، ئىسلام دىنى تەرغىبات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان، دەپ قارايدۇ. بىز مەيلى قايسى خىل تارىخىي ئەھۋالنى نەزەرگە ئالمايلى، ئومۇمەن بۇ

پۇل توپلاش ۋە ئىقتىسادنى سەرپ قىلىش ئىشلىرىغا مېنىڭ ئاتام مۇھەممەت ھاجىم مەسئۇل بولغانىدى. 2002 - يىلى كۇچا ناھىيەلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەبلەغ سېلىشى بىلەن مەسچىت يەنە بىر قېتىم ناھايىتى چوڭ رېمونت قىلىنغان. مەسچىتنىڭ رېمونت لايىھىسىنى سانات ئىنستىتۇتى بېكىتكەن، رېمونت خىزمىتىنى قەشقەر 6 - بىناكارلىق قۇرۇلۇش ھەسسدارلىق شىركىتىنىڭ 5 - شۆبىسى ئۈستىگە ئالغان.

ھازىر كۇچا قىغدۇك مەسچىتى ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھېسابلىنىدۇ.

پىلاڭ مەسچىتى

پىلاڭ مەسچىتى 1756 - يىلى سېلىنغان بولۇپ، ئېگەلىگەن يەر مەيدانى 666 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. بىر قېتىمدا 300 ئادەم تەڭ ناماز ئوقۇيالايدۇ. مەسچىتنىڭ ئورنى كۇچا يېڭى شەھەر بازىرىغا يېقىن پىلاڭ مەھەللىسىگە جايلاشقان بولۇپ، بىز كىچىك ۋاقىتىمىزدا كۇچا ناھىيەلىك 4 - ئوتتۇر مەكتەپنىڭ كونا ئورنى مۇشۇ مەسچىتتىن تەخمىنەن 200 مېتىر نېرىسىدا ئىدى.

شاۋفاڭ تۇڭگان مەسچىتى

شاۋفاڭ تۇڭگان مەسچىتى كۇچا كونا شەھەردىكى تۆگەدەڭ مەھەللىسىدە بولۇپ، 1888 - يىلى سېلىنغان. بۇ مەسچىت رەستە بازىرىدىن سۇقۇۋۇق مەھەللىسىگە بارىدىغان يولنىڭ ئۈستىگە جايلاشقان بولۇپ، مەن كىچىكىمدىن بۇ مەسچىتنىڭ ئالدىدىن سانسىزلىغان قېتىم ئۆتكەن بولساممۇ ئەمما بۇ مەسچىتكە پەقەت كىرىپ باقمىغانىكەنمەن. مەسچىتنىڭ چوڭلۇقى ۋە قانچە ئادەم سىغىدىغانلىقىغا دائىر ھېچقانداق ئۇچۇر يوق.

ماتېرىياللاردا قەيت قىلىنىشىچە خوجا - ئىشانلارنىڭ مەزھەپ كۆرۈشىدىن يېڭىلگەن مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى خوجا ئىسھاق يەركەن ۋە قەشقەرلەرنى تاشلاپ بىر مەزگىل ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ ۋە كۇچارلاردا ئۆز سۈلۈكىنىڭ تەرىقەتچىلىك ئەقىدىلىرىنى تارقاتقان. ئۇ كۇچادا تۇرغان مەزگىللىرىدە قىغدۇك مەسچىتىگە چۈشۈپ، ئۇ يەردە بىر مەزگىل تۇرغان ۋە ئەتراپىغا مۇرت توپلىغان. ئۇ خەلققە ئۆزىنى «ئەۋلىيا» دەپ تونۇشتۇرۇپ، قىغدۇك مەسچىتىنىڭ نامىنى «خانقا» غا ئۆزگەرتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر بۇ مەسچىتنى خانقا دېگەن نام بىلەن ئاتاشقا ئادەتلەنگەن. ھازىرمۇ كىشىلەر بۇ مەسچىتنى خانقا دەپ ئاتايدۇ.

قىغدۇك مەسچىتى 1668 - يىلى كۇچالىق باي ئابلاخاننىڭ پۇل چىقىرىشى بىلەن بىر قېتىم كېڭەيتىلىپ ياسالغان. 1726 - يىلى كۇچالىق مەشھۇر تېۋىپ مۇھەممەت بىننى شىرىپ ھاجىنىڭ مال - مۈلۈكلىرىنى سەرپ قىلىشى بىلەن يەنە بىر قېتىم دائىرىسى كېڭەيتىلىپ ياسالغان. 1926 - يىلى 6 - ئايلار ئەتراپىدا مەسچىتكە ئوت كېتىپ، ناماز ئوقۇغۇسىز ھالغا كېلىپ قالغان. 1928 - يىلى جامائەتنىڭ تەشەببۇسى ۋە شۇ چاغدىكى كۇچاننىڭ بېگى مەھپۇز ۋاڭنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا مەسچىتنىڭ ئورنىغا قايتىدىن مەسچىت سېلىش ئىشى باشلانغان. مەسچىت قۇرۇلۇشى 1932 - يىلى تاماملانغان. 1955 - يىلى خەلق ئۆزلۈكىدىن تەشكىللىنىپ پۇل يىغىپ مەسچىتنى رېمونت قىلدۇرغان. 1966 - يىلى باشلانغان مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىدا مەسچىت ناھايىتى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. 1982 - يىلى كۇچا ناھىيەلىك ھۆكۈمەت پۇل چىقىرىپ، مەسچىتنى دەسلەپكى قەدەمدە رېمونت قىلدۇرغان. 1988 - 1989 يىللىرى ئارىلىقىدا جامائەت ئۆزلۈكىدىن تەشكىللىنىپ، پۇل توپلاپ، مەسچىتنى ناھايىتى چوڭ رېمونت قىلدۇرغان. بۇ قېتىمقى رېمونت ئىشلىرىدا

ئومۇمىي يەر كۆلىمى 3330 كۋادرات مېتىر بولۇپ، بىرلا قېتىمدا 1500 ئادەم تەڭ ناماز ئوقۇيالايدۇ.

ساقساق ئاق مەسچىتى

ساقساق ئاق مەسچىتى 1927 - يىلى سېلىنغان بولۇپ، كۇچا كونا شەھەر ساقساق مەھەللىسىگە جايلاشقان. ئېگەلىگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمى 1465 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، بىرلا قېتىمدا مىڭغا يېقىن ئادەم بىرلىكتە ناماز ئوقۇيالايدۇ.

قوناس مەسچىتى

قوناس مەسچىتى 1980 - يىلى سېلىنغان بولۇپ، ئالاقاغا يېزىسىنىڭ قوناس كەنتىگە جايلاشقان. ئېگەلىگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمى 1332 كۋادرات مېتىر بولۇپ، بىرلا قېتىمدا 800 ئەتراپىدا ئادەم بىرلىكتە ناماز ئوقۇيالايدۇ.

پايدىلانغان مەنبەلەر:

- كۇچا ناھىيەسى تەزكىرىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1997 - يىلى نەشرى
- قەدىمكى كۇسەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2008 - يىلى نەشرى
- كۇچا تارىخ ماتېرىياللىرى(6)، سىياسىي كېڭەش كۇچا ناھىيەلىك كومىتېتى، 2004 - يىلى نەشرى
- كۇچا تارىخ ماتېرىياللىرى(5)، سىياسىي كېڭەش كۇچا ناھىيەلىك كومىتېتى، 1999 - يىلى نەشرى
- كۇچادا ئۆتكەن تارىخىي شەخسلەر، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى، 2012 - يىلى نەشرى

2018 - يىلى، سىتوكھولم

داخاللا مەسچىتى

داخاللا مەسچىتى 1890 - يىلى سېلىنغان بولۇپ، ئۇچا يېزىسىنىڭ داخاللا كەنتىگە جايلاشقان. مەسچىتنىڭ ئېگەلىگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمى 532 كۋادرات مېتىر بولۇپ، بىرلا قېتىمدا 200 ئادەم بىرلىكتە ناماز ئوقۇيالايدۇ.

داخاللا سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشى مەنبەسى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. بىر قىسىم تارىخچىلار بۇ سۆز بەلكىم داخانلار سۆزىدىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدۇ. چۈنكى بۇ مەھەلىدە بۇرۇندىن تارتىپ پىر ئوينىيدىغان باخشى، داخانلار كۆپ بولغانىكەن.

پاختا بازار مەسچىتى

پاختا بازار مەسچىتى 1898 - يىلى سېلىنغان بولۇپ، ئورنى رەستە مەسچىتىنىڭ ئارقىسىغا توغرا كېلەتتى. ئېگەلىگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمى 1198 كۋادرات مېتىر بولۇپ، بىرلا قېتىمدا مىڭغا يېقىن ئادەم ناماز ئوقۇيالايدۇ. گەرچە بۇ مەسچىتنىڭ ئورنى رەستە مەسچىتى بىلەن ئارىلىقى ناھايىتى يېقىن بولسىمۇ، يەنىلا بۇ مەسچىتتە ناھايىتى كۆپ ئادەم ناماز ئوقۇيتتى. جۈمە كۈنلىرى مەسچىتكە ئادەم پاتماي قالاتتى. ئېسىمدە قېلىشچە تاكى مەن چەتئەلگە چىققۇچە بولغان ئارىلىقتا بۇ مەسچىتكە مۆھسىن قارى ھاجىم ئىمامەتچىلىك قىلاتتى.

رەستە مەسچىت

رەستە مەسچىتى 1908 - يىلى سېلىنغان بولۇپ، كۇچا كونا شەھەر بازىرىنىڭ دەل مەركىزىگە جايلاشقان. ئېگەلىگەن

ئاسماننىڭ گۈمبىزى بارىگاھسىمان ،
تۇرىدۇ پايانسىز ئاسماننى قايلاپ .
شۇنچە كۆك ، غۇبارسىز ، ساماۋى ئاسمان ،
دالالار بىپايان كۆرۈنمەيدۇ قاش .
كۆرۈنۈپ قالىدۇ سانسىز چارۋا - مال ،
ئەسكەندە شاماللار ئوتلار ئەگسە باش .

شائىرنىڭ قەلىمىدە گۈزەللىككە تويۇنغان يايلاقنىڭ كۆرۈنۈشى
چوڭاي تاغلىرىنى ماكان قىلغان تۇرالارنىڭ چارۋىچىلىق ھاياتىنىڭ
گۈزەل كارتىنىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ .

تۇرغۇن ئالماسنىڭ قارىشىچە ، تۇرالار ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاسىتە
ئەجدادى بولۇپ ، بۇ شېئىرنى «تۇرا قوشىقى» دېگەندىن كۆرە
«ئۇيغۇر قوشىقى» دېگەن ياخشى ئىكەن .

چوڭاي تېغى ، ئىچكى موڭغۇل بىلەن موڭغۇلىيەنىڭ ئارىسىغا
جايلاشقان ، ھازىر «يېنىشەن تېغى» دەپ ئاتىلىۋاتقان تاغنىڭ
قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاتىلىشى بولۇپ ، بۇ يەر بۇرۇن
ئۇيغۇرلار ياشىغان كەڭ زېمىنلارنىڭ بىر بۆلىكى ئىدى .

تۇرغۇن ئالماسنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» ، ئەركىن
ئابدۇقادىرنىڭ «غورورنامە» دېگەن كىتابلىرىدىكى بايانلارغا
ئاساسلانغاندا «تۇرا قوشىقى» ناملىق بۇ شېئىر «چى
سۇلالىسىنىڭ تارىخى ، خوغورسۇر ئالتۇن ھەققىدە قىسسە» ، «چى
سۇلالىسى نەزمىلىرى» دېگەن كىتابلارغا كىرگۈزۈلگەن بولۇپ ،
خەنزۇچە خاتىرىلەنگەن . تارىخى مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا ،
خوغورسۇر ئالتۇن چى ۋە شەرقىي ۋىي سۇلالىلىرىدە ھەربىي ،
سىياسىي ۋە دىپلوماتىيە ئەمەلدارى بولۇپ ئىشلىگەن بولۇپ ،
ئۇنىڭ «تۇرا قوشىقى» ناملىق بۇ شېئىرى بۇ سۇلالىلەرنىڭ

تۇرا قوشىقى

تۇرا قوشىقى» قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان ۋەكىللىك ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ ئەسەرنى ئەڭ دەسلەپ شائىر ۋە تارىخچى تۇرغۇن ئالماس 80 - يىللارنىڭ بېشىدا «تارىم» ژۇرنىلىدا تونۇشتۇرغان ئىدى. كېيىن ئۆزىنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» دېگەن كىتابىدا تېخىمۇ مۇپەسسەل شەرھلىدى.

تۇرغۇن ئالماسنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» دېگەن كىتابىدا بايان قىلىنىشىچە «تۇرا قوشىقى» بۇندىن 1500 يىل بۇرۇن شائىر خوغۇرسۇر ئالتۇن تەرىپىدىن يېزىلغان. خوغۇرسۇر ئالتۇن شەرقىي تۇرالارنىڭ خوغۇرسۇر قەبىلىسىدىن بولۇپ، مىلادىيەنىڭ 487 - يىلىدىن 567 - يىلىغىچە ياشىغان.

خوغۇرسۇر ئالتۇن «تۇرا قوشىقى» دا چوغاي تاغلىرىنىڭ باغرىدىكى كۆز يەتكۈسىز چەكسىز يايلاقلارنى، ئوت - چۆپلەرنىڭ ئارىسىغا سىڭىپ كەتكەن سان - ساناقسىز چارۋىلارنى، كۆك ئاسماننىڭ غۇبارسىز گۈزەللىكىنى، تۇرالار دەرياسىنىڭ تىنىمىسىز دولقۇنلىرىنى ئوبرازلىق تىللار بىلەن تەسۋىرلەيدۇ.

تۇرا قوشىقى

چوغاينىڭ تاغلىرى باغرىدىن ئاقار،
تۇرالار دەرياسى ئويناپ، دولقۇنلاپ.

تۇرغۇن ئالماس ۋە باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ سىزما رەسىمى

تۇرغۇن ئالماس ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھۆرمەتكە سازاۋەر مەشھۇر تارىخچى بولۇش سۈپىتى بىلەن ھونلار ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان ۋە ھونلار ھەققىدە مەخسۇس تارىخىي كىتاب يازغان تۇنجى شەخستۇر. ئۇ ئۆزىنىڭ 1986 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ھونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن كىتابىدا ئۇيغۇرلار بىلەن ھونلارنىڭ قانداشلىق ۋە قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئىلمىي پاكىتلار ئارقىلىق ئىسپاتلاپ، ئۇيغۇرلار بىلەن ھونلارنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىزچىل گۇمانىي قاراشتا بولۇپ كېلىۋاتقان بىر قىسىم تارىخچىلارغا رەددىيە بېرىدۇ.

تارىخچى تۇرغۇن ئالماسنىڭ قارىشىچە، «ھونلار ناھايىتى ئېگىز بويلۇق، قاۋۇل، ئۈستىخانلىق، قاڭشارلىق، يۈزلىرى ئاق سۈزۈك بولۇپ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ قىياپەتلىرى بىلەن ئىرقىي جەھەتتە ئوخشاش.» شۇڭا تۇرغۇن ئالماس 1987 - يىلى قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىدا بەرگەن بىر قېتىملىق لېكسىيەسىدە ئېنىق قىلىپ: «قەدىمكى چاغدىكى ھونلار بىلەن ئۇيغۇرلار، تۈركلەرنىڭ تىلى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، چىراي شەكلى دېگۈدەك ئوخشاش ئىدى.» «ھونلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغدىكى ئەجدادى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھازىرقى چاغدىكى تۈركى خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدىمۇ ئاساسلىق رول ئوينىغان، شۇڭا مېنىڭ «ھونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن كىتابىمغا كىرگۈزۈلگەن ھون ئىمپېرىيەسىنىڭ تەڭرىقۇتى باتۇر

ئەسكەرلىرى ھەربىي يۈرۈشلەردە ئېيتىدىغان جەڭ مارشلىرى بولغانلىقى مەلۇم.

«تۇرا قوشىقى» 80 - يىللاردىن باشلاپ ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئەدەبىيات كەسپىدە ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇھىم دەرسلىرىنىڭ بىرى بولغان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات دەرسلىكىگە كىرگۈزۈلگەن بولسا، 90 - يىللاردىن كېيىن ئۇيغۇر ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئەدەبىيات دەرسلىكىگە كىرگۈزۈلگەن.

«تۇرا قوشىقى» خەنزۇچە خاتىرىلەنگەن «چى نەزىملىرى» ئاساسىدا ئوخشىمىغان ئاپتورلار تەرىپىدىن ئوخشىمىغان ئۇسلۇبتا ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانلىقى ئۈچۈن شېئىرنى گەۋدىلەندۈرگەن بەدىئىيلىكىمۇ ئوخشىمىغان سەۋىيەدە بولغان. ئەمما دەرسلىكلەرگە تۇرغۇن ئالماسنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى نۇسخىسى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ ئەڭ ياخشى تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى ھېسابلىنىدۇ.

2010 - يىلى، ستوكھولم

شاتگۈل ئۇيغۇر ۋە شائېر ياسىن ئىمىن

مەن بەش يىل ئىلگىرى شاتگۈل ئۇيغۇر ھەققىدە قىسقا بىر يازما يېزىپ، ئۆزۈمنىڭ شۇ چاغدىكى بلوگۇمغا چاپلاپ قويغانىدىم. بىراق ھازىرغىچە مەيلى چەتئەلدە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلاردا بولسۇن، مەيلى ۋەتەندىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بولسۇن شاتگۈل ئۇيغۇر ھەققىدە بىرەر يازما يازغان كىشىنى كۆرمىدىم. ئەلۋەتتە ۋەتەندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ شاتگۈل ھەققىدە بىرەر نەرسە يازالشى مۇمكىن ئەمەس، چۈنكى ۋەتەندە شاتگۈل چەكلەنمىگەن بىلەن «شاتگۈل» ناملىق كىتاب چەكلەنگەنىدى. بۇ كىتابنىڭ چەكلىنىشى ئۇيغۇرلارغا شاتگۈلنىڭ چەكلەنگەنلىكىدەك بىر ئۇچۇرنى بېرىشى تەبىئىي ئىدى. راست، شاتگۈل ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئۈنچىلىك مۇھىم ۋە داڭدار شەخسىمۇ ئەمەس، ئۇ پەقەت 80 - يىللاردا ئۇيغۇرچە كىنولاردا رول ئېلىپ، يېڭىدىن كۆزگە كۆرۈنۈۋاتقان ياراملىق ئاكتىيور ئىدى. بىراق ئۇ ياش ھاياتىنى بەدەل قىلىپ، بىر كىتابنىڭ يېزىلىشىغا، ئەجدادلىرىنىڭ قىسمەتلىرىنى يورۇتۇشقا، بىر يازغۇچىنىڭ يېزىقچىلىق ھوقۇقىنىڭ مەڭگۈلۈك چەكلىنىشىگە سەۋەب بولدى. ئۇ ئۆلۈمى ئارقىلىق خەلق قەلبىدىن ئورۇن ئالدى ھەم خەلق قەلبىدىن ئۆچتى. ئۇ 80 - يىللاردا يۈز بەرگەن تۇنجى قېتىملىق تېررور ھۇجۇمنىڭ قۇربانى بولدى. ئۇنىڭ سىرى تېخى ئاشكارا بولمىدى.

شاتگۈل ئۇيغۇر 1988 - يىلى 3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئىشكىنىڭ ئالدىغا توختىتىپ قويۇلغان سۇ نازارىتىنىڭ ماشىنىسى پارتلاپ

تەڭرىقۇتنىڭ سىزما رەسمى ئەمەلىيەتتە مېنىڭ رەسىمىدۇر، مېنىڭ چىرايىم قەدىمكى ھونلارنىڭ چىرايى بىلەن ئوخشاش بولغانلىقى ئۈچۈن باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ رەسىمىنى سىزنىڭ مېنى ئۈلگە قىلىپ سىزغان ئىدى، ئەگەر باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ بېشىدىكى دۇبۇلغىنى ئېلىۋەتسە ئاستىدىن مەن چىقىمەن» دېگەن ئىدى.

باتۇر تەڭرىقۇت ھون ئىمپېرىيەسىنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى 210 - يىلىدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 174 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن تەڭرىقۇتى بولۇپ، ھون ئىمپېرىيەسىنى ئەڭ قۇدرەت تاپتۇرغان ئىمپېراتوردۇر. باتۇر تەڭرىقۇت تۇرغۇن ئالماسنىڭ قەلىمىدە ئەقىل - پاراسەت ۋە باتۇرلۇقتا تەڭداشسىز شەخس بولۇپ، «ھونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن كىتابتا مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: «باتۇر تەڭرىقۇت ھونلار تارىخىدا ئۆتكەن ھەربىي ئىستراتېگىيە، تاكتىكا سەنئىتى جەھەتتە ئۆز زامانىسىدە تەڭدىشى يوق، سىياسىي دىپلوماتىيەدە ئاجايىپ تۇيغۇن، دۆلەت تەشكىلىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشتە مىسلىسىز تالانت ئىگىسى، جەڭگىۋارلىقتا كارامەت قەھرىماندۇر.» تۇرغۇن ئالماس باتۇر تەڭرىقۇتنى ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمانلىق داستانى بولغان «ئوغۇزخان» داستانىدىكى ئۆزىنى ئۇيغۇرلارنىڭ بۈيۈك خاقانى، دەپ ئاتىغان ئوغۇزخاننىڭ ئۆزى شۇ دەپ قارايدۇ. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ رەسمى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن سىزىلغان ھون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ بىرىدىن - بىر رەسىمىدۇر.

2010 - يىلى، ستوكھولم

چوڭ دادىسى منوفئاخۇن 1947 - يىلى - 2 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئۈرۈمچىدە يۈز بەرگەن خىتاي گومىنداڭچىلىرىنىڭ ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى رەھبەرلەرگە قارشى قوزغىغان 25 - فېۋرال ۋەقەسىدە پۇقراچە كېيىنگەن گومىنداڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئۈرۈپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. منوفئاخۇن شۇ يىللىرى بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەركىبىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ بىرى بولغان بۇرھان شەھىدىنىڭ شوپۇرى ھەم قوغدىغۇچىسى بولغان.

مەن ھەر قېتىم شاتگۈل ئۇيغۇر ھەققىدە ئەسلىمىدە بولغىنىمدا كۆپرەك شاتگۈلنى ئەمەس بەلكى، «شاتگۈل» كىتابىنىڭ ئاپتورى ياسىن ئىمىن ئاكىمىزنى ئەسلەيمەن. ياسىن ئىمىن ئاكىمىز ئەينى چاغلاردا، گەرچە داڭدار شائىرلار قاتارىدا بولمىسىمۇ، ئەمما يېڭىدىن كۆزگە كۆرۈنۈۋاتقان مول ھوسۇللۇق شائىرلارنىڭ بىرى ئىدى. ياسىن ئىمىن ئاكىمىز ئۇ چاغلاردا ياش - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتىنىڭ غوللۇق تەھرىرى ئىدى. تۆگەدەڭ (بېيىمىن) دىكى نەشرىياتىنىڭ ئائىلىلىكلەر قورۇسىدا ئولتۇراتتى. مېنىڭ تاغام ئىبراھىم مۆمىن شائىر ياسىن ئىمىننىڭ خىزمەتتىشى بولۇپ، شۇ قورۇدا ئولتۇراتتى. شۇڭا مەن ياش - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتىدىكى شائىر يازغۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى بىلەتتىم. بولۇپمۇ «شاتگۈل» ناملىق كىتاب نەشر قىلىنغان 1988 - يىلىنىڭ ئاخىرى ۋە 1989 - يىلىنىڭ بېشىدىكى بىر قانچە ئايدا مەن تاغامنىڭ ئۆيىدە بولدۇم. چۈنكى تاغام بۇ مەزگىللەردە راك كېسىلىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىدىكى ئازابلىق كۈنلىرىنى ئۆتكۈزۈۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما خىزمەتتىن قالمىغانىدى. ئاغرىق ئازابىنى ئۇنتۇش ئۈچۈن كېچىلىرى بېرىلىپ ئىشلەتتى. تاغامنىڭ قولىدا نەشر قىلىنىشى كۈتۈپ تۇرغان يازغۇچى ئەختەم ئۆمەرنىڭ «قىيامەتتە قالغان سەھرا» ناملىق پوۋېست - ھېكايىلەر توپلىمىنىڭ بىر مىڭ

كېتىپ قازا قىلغان ئىدى.

مەرھۇم شاتگۈل ئۇيغۇر 80 - يىللاردا كۆزگە كۆرۈنگەن تالانتلىق كىنو ئارتىسلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ، 1980 - يىلى چاڭچۈن كىنو ستۇدىيەسى ئىشلىگەن «قالدۇق قار» ناملىق ھېكايە فىلىمدا رول ئېلىپ، ئۆزىنىڭ تۇنجى ئېكران ھاياتىنى باشلىغان بولسا، ئۇنىڭدىن كېيىن «رەنانىڭ تويى»، «ئارتىس بولمايدىغان قىز»، «سىرلىق كارۋان» قاتارلىق فىلىملاردا ئارقا - ئارقىدىن رول ئېلىپ، ئۆزىنىڭ ئاكتيورلۇق ساھەسىدىكى تالانتىنى نامايان قىلغان ئىدى.

شاتگۈل ئۇيغۇر 1960 - يىلى، 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى تۇغۇلغان بولۇپ، ۋەقەگە يولۇققان ۋاقتىدا ئەمدىلا 28 ياشنىڭ قارىسىنى ئالغان بەرنا قىز ئىدى.

شاتگۈل ئۇيغۇرنىڭ ئۆلۈمى 1980 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يۈز بەرگەن تەسىرى زور بولغان، خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان ۋە قاتتىق غۇلغۇلا قوزغىغان ۋەقەلەرنىڭ بىرى بولغان ئىدى. شۇڭا شائىر ياسىن ئىمىن «شاتگۈل» نامىدا كىتاب يېزىپ، ياش - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1988 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا نەشر قىلدۇرغان ئىدى. كىتابتا شاتگۈل، دادىسى ئۇيغۇر مىنوف ۋە چوڭ دادىسى مىنوفئاخۇن قاتارلىق 3 ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنغان بولۇپ، كىتابقا يەنە شاتگۈلنىڭ ھاياتى ۋە ئۆلۈمىگە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن سۈرەتلەر كىرگۈزۈلگەن. كىتاب نەشر قىلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەي ھۆكۈمەت تەرەپتىن چەكلەنگەن كىتابلار تىزىملىكىگە كىرگۈزۈلۈپ، كىتابخانلاردا سېتىلىشى مەنئى قىلىندى ۋە ئاپتورى ياسىن ئىمىننىڭ يېزىقچىلىق ھوقۇقى چەكلىمىگە ئۇچرىدى. «شاتگۈل» ناملىق كىتابتا بايان قىلىنىشىچە، شاتگۈل ئۇيغۇرنىڭ

گوستاۋ راکېت ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى

شۋېتسىيە مىسسىئونېرلىرىنىڭ 1894 - يىلدىن 1938 - يىلغىچە بولغان 40 نەچچە يىللىق دىن تارقىتىشنى مەقسەت قىلغان شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرى بىر تەرەپتىن شۋېتسىيەدىكى بىر تۈركۈم دۇنياغا تونۇلغان ئۇيغۇرشۇناسلارنى يېتىشتۈرۈپ چىقسا، يەنە بىر تەرەپتىن شىنجاڭنىڭ 20 ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى مۇرەككەپ تارىخى رېئاللىقىنى ۋە شۇ دەۋردە ياشىغان خەلقلەرنىڭ ئەھۋالىنى، ياشاش شەكلى، تىل ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان غايەت زور مەنەۋى بايلىقنىڭ زامانىمىزغا يېتىپ كېلىشىگە سەۋەب بولغان.

ئەينى چاغدا شىنجاڭغا بارغان مىسسىئونېرلارنىڭ كۆپىنچىسى ئوخشىمىغان كەسىپلەردە تەربىيەلەنگەن كەسپى خادىملار بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار دىنىي تەرغىبات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش بىلەن بىرلىكتە، ئۇيغۇر تىلىنى پۇختا ئىگىلەپ، ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى نەمۇنىلەر بولغان قول يازمىلارنى يىغىش ئىشلىرىنىمۇ ئېلىپ بارغان.

شۋېتسىيەدىكى ئاتاقلىق تۈركولوگ گۇننار يارىڭ (Gunnar Jarring) نىڭ ئۇستازى بولغان گوستاۋ راکېت (Gustaf Raquette) ئەينى زاماندا ئۇيغۇر ئىلىغا بارغان شۋېد مىسسىئونېرلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ 1896 - يىلى قەشقەرگە كەلگەن بولۇپ، شۋېد مىسسىيونىرلىرى ئاچقان دوختۇرخانىدا تاشقى كېسەللىكلەر دوختۇرى بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇ بۇ جەرياندا ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر دىئالېكتىكىسىنى پۇختا ئىگىلىگەن. ئەسلىدە ئۇ دوختۇرلۇق ساھەسىدە كۆزگە كۆرۈنگەن بىر شەخس بولسىمۇ قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن

ئىككى يۈز بەتلىك ئورگىنالى بار ئىدى. تاغام بۇ كىتابنى بىر ئايدىن ئارتۇق ۋاقىتتا يۈتتۈردى. مەن بۇ بىر ئاي جەريانىدا تاغامنىڭ يېنىدىن بىر كۈنمۇ ئايرىلمىدىم. توپلىمىنىڭ ھەر بىر ۋارىقىنى ھەر بىر سۆزىنى قايتا - قايتا ئوقۇپ بېرىپ، ياردەمدە بولدۇم. دەل مۇشۇ مەزگىللەر شائىر ياسىن ئىمىننىڭ «شاتگۈل» ناملىق كىتابى نەشر قىلىنىپ، تازا غۇلغۇلا بولۇۋاتقان مەزگىلى ئىدى. قوشنىلار ھويلىدا ئۇچۇرۇشۇپ قالسا، كىتاب ھەققىدە گەپ سۆزلەر بولاتتى. مەنمۇ كىتابتىن بىرنى سېتىۋېلىپ، ناھايىتى قىزىقىش بىلەن تەپسىلىي ئوقۇپ چىقتىم. ھازىر بۇ كىتابىم يۇرتۇمدا قالغان ئىككى مىڭ پارچە كىتابىمنىڭ ئارىسىدا بار. مەن بۇ مەزگىللەردە ياسىن ئىمىن ئاكىمىزنى ناھايىتى كۆپ كۆرگەن ۋە پاراڭلاشقان ئىدىم.

شائىر ياسىن ئىمىن بويى پاكارراق كەلگەن، خۇشچاقچاق، ئەمما چىرايىدىن كەسكىنلىكى چىقىپ تۇرىدىغان ئادەم ئىدى. قولىدا ھەمىشە بىر سومكا كۆتۈرۈۋالاتتى. شائىرنىڭ «شاتگۈل» ناملىق كىتابى بىلەن بىرلىكتە ئىجادىيەت ھوقۇقىمۇ چەكلەندى. شۇنىڭدىن كېيىن شائىر ياسىن ئىمىننىڭ ئەسەرلىرىمۇ پۈتۈن نەشر ئەپكارلىرىدىن يوقالدى. شۇنىڭدىن كېيىن تاكى ھازىرغىچە ئۇنىڭ بىرەر پارچە ئەسىرىنى كۆرۈپ باقمىدىم. ئۆزۈم ئوقۇرمەنلەرنىڭ قەلبىدىن ئۆچۈپ كەتتى. بۈگۈنكى كۈندە «شاتگۈل» ناملىق كىتابىنى ۋە ئاپتورى ياسىن ئىمىننى بىلىدىغانلار ئانچە كۆپ بولمىسا كېرەك. ھازىر شائىر ياسىن ئىمىننىڭ ھايات ياكى ئەمەسلىكىنى بىلمەيمەن. ئەمما بۇ شائىرىمىزنى مەڭگۈ ھۆرمەت بىلەن ئەسلەيمەن.

2012 - يىلى 3 - ئاينىڭ 6 - كۈنى يېزىلدى، 2017 - يىلى 11 -

ئاينىڭ 3 - كۈنى تۈزىتىلدى، ستوكھولم

گوستاق راکېت بۇ جەرياندا ئۇيغۇر تىلى، ئەدەبىياتى، فولكلورىغا دائىر يازما ئەسەرلەرنى يىغىش، توپلاش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشلىرى بىلەنمۇ ئاكتىپ شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ يازغان ماقالىلىرى شىۋېتسىيە ۋە ياۋروپادىكى ھەر خىل گېزىت ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنىپ تۇرغان. گوستاق راکېت 1921 - يىلى ئۇيغۇر ئېلىدىكى 25 يىللىق ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ شىۋېتسىيەگە قايتىپ كەلگەن. 1924 - شىۋېتسىيەنىڭ جەنۇبىدىكى داڭلىق ئۇنىۋېرسىتېت بولغان لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ياردەمچى پروفېسسورلۇقىغا تەكلىپ قىلىنغان. ئۇ شۇندىن باشلاپ لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىدا تۈركىيە تۈركچىسى بىلەن شەرقىي تۈرك تىلى دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىشقا باشلىغان.

1926 - يىلى گۇننار يارنىڭ لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا كىرىدۇ ۋە گوستاق راکېتنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئۇيغۇر تىلى كەسپىنى تاللاپ ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىشنى باشلايدۇ. بۇ گۇننار يارنىڭ كېيىنكى چاغلاردا دۇنياغا تونۇلغان تۈركولوگ بولۇپ يېتىشىپ چىقىشىنىڭ دەسلەپكى ئاساسى بولىدۇ. 1927 - يىلى گوستاق راکېت تۇنجى «ئىنگلىزچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت» نى تۈزۈپ چىقىپ، نەشر قىلدۇرىدۇ. گەرچە ئۇ ھاياتىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ئۇيغۇرشۇناسلىق ساھەسىدە گۇننار يارنىڭدەك ئانچە كۆپ شۆھرەت قازىنالمىغان بولسىمۇ تاكى ھاياتىنىڭ ئاخىرغىچە ئۇيغۇرشۇناسلىق ساھەسىدە خىزمەت قىلىشتىن توختىمىغان. ئۇ 1945 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. گەرچە گوستاق راکېت شىۋېتسىيەدىكى تۇنجى ئەۋلاد ئۇيغۇرشۇناس بولسىمۇ لېكىن شىۋېتسىيە ماتېرىياللىرىدا ۋە تور بەتلەردە بۇ ئۇيغۇرشۇناس ھەققىدىكى ئۇچۇرلار يوق دېيەرلىك. پەقەت گۇننار يارنىڭ «قەشقەرگە قايتا سەپەر»، گوستاق راکېت ۋە قاسىم ئاخۇننىڭ كامىل ئەپەندىگە يازغان خېتى» دېگەن ئەسەرلىرىدە قىسمەن ئۇچۇرلار مەۋجۇت.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا بولغان قىزغىنلىقى سەۋەبىدىن ئۇيغۇر شۇناسلىق ساھەسىگە قەدەم بېسىشقا نىيەت قىلغان.

گوستاف راکېت 1907 - يىلى ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر ئىلىغا كەلگەندىن كېيىن يېزىپ تاماملىغان تۇنجى ئەسىرى بولغان «شەرقى تۈركىستاننىڭ شەھەر - بازارلىرى، دەريالىرى ۋە ئۇ يەردە ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋاللىرى ھەمدە مىسسىئونېرلار مۇلازىمەت ئورۇنلىرىنىڭ مەمۇرى رايونلارغا جايلىشىشى» دېگەن چوڭ ھەجىملىك ئىلمى دوكلاتىنى شىۋېتسىيە دىنىي باش جەمئىيىتىگە يوللىغان. ئاپتونىڭ بۇ ماقالىسى ئەينى چاغدا تاش مەتبەئەدە بېسىپ تارقىتىلغان بولۇپ، شىۋېتسىيە خەلقىنىڭ ئۇيغۇرلارنى چۈشىنىشىدىكى تۇنجى ماتېرىيال بولۇپ قالغان. بۇ كىتابنىڭ بىر نۇسخىسى ھازىر ستوكھولم ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا.

گوستاف راکېت قەشقەردە ياشىغان 25 يىل جەريانىدا بىر تەرەپتىن دوختۇرخانىدا ئىشلەپ، ئەينى چاغدىكى نامرات ئۇيغۇرلارنىڭ داۋالىنىشقا كۈچ چىقارغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن شىۋېتسىيە مىسسىيونىرلىرى قەشقەردە قۇرغان باسمىخاننىڭ باشقۇرغۇچىسى سۈپىتىدە ئۆزى بىۋاسىتە قول تىقىپ ئىشلەپ، بىر قىسىم ئۇيغۇر تىلىدىكى كىتابلارنىڭ نەشر قىلىنىشىغا تۈرتكە بولغان. ئۇ 1907 - يىلىدىن باشلاپ ئۆزىنىڭ لايىھىلىشى ۋە تۈزۈشى بىلەن «شەرقى تۈركىستان تەقۋىم كالىندارى» يەنى يىل، ئاي، كۈننىڭ ھېسابى» دېگەن كالىندارنى نەشر قىلىپ تارقاتقان. 1912 - يىلى «شەرقىي تۈرك تىلى گرامماتىكىسى» نامىدا ئۇيغۇرچە ۋە ئىنگلىزچە تىلدا سېلىشتۇرۇپ شەرھلەنگەن كىتابنى نەشر قىلدۇرغان. 1914 - يىلى گوستاف راکېت ئۆزى بىۋاسىتە رىياسەتچىلىك قىلىپ «ئالتە شەھەر ئايلىق گېزىتى» نىڭ سىناق نۇسخىسىنى يولغا قويغان. ئەمما بۇ گېزىتنىڭ سىناق نۇسخىسى نەشر قىلىنىپلا تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن نەشر قىلىنىشتىن توختاپ قالغان. بۇ سىناق نۇسخىسى ھازىر لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا.

تۈركىستاننىڭ تارىخى، جۇغراپىيەسى، سىياسىي ۋەزىيىتى ۋە ئەينى دەۋردىكى بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرگە بېغىشلانغان بولۇپ، 20 - ئەسىرنىڭ 20 ۋە 30 - يىللىرى شەرقى تۈركىستاندا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ھەققىدە مەلۇم ئۇچۇرلارغا ئىگە بولغىلى بولىدۇ. كىتابقا ئاتاقلىق تۈركولوگ ۋە ئۇيغۇرشۇناس گۈننار يارىڭ كىرىش سۆز ئورنىدا بېغىشلىما يېزىپ بەرگەن بولۇپ، ئاپتور جون خوتۋاللىنىڭ بۇ ئىلمى ئەمگىكىگە يۇقىرى باھا بەرگەن. ئاپتور ئۆزىمۇ كىتابنىڭ باشلانمىسى سۈپىتىدە باھا سۆزى يازغان بولۇپ، باھا سۆزىنىڭ باشلانمىسىدىكى مۇنۇ قۇرلار ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ: «شەرقى تۈركىستان ياكى شىنجاڭ رايونى بۈگۈنكى كۈندە شەرقتىكى گىگانىت دەپ ئاتىلىۋاتقان رۇسلار بىلەن خىتاينىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۆيۈۋاتقان بىر نوختا بولۇپ، بۇ يەر تارىختىن بۇيان پەقەت سىياسىي توقۇنۇشلارنىڭ مەركىزى بولۇپ قالماستىن، يەنە ھەر خىل دىنلارنىڭمۇ ئۇچرىشىش نوختىسى بولغان ئىدى.» كىتابنىڭ بىرىنچى بابى: شەرقى تۈركىستان - يېگانە تۇپراق، لېكىن يەنىلا ئۇچرىشىش ئورنى، شەرقى تۈركىستاننىڭ جۇغراپىيەسى، خەلقلەر، خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدىن كۆرۈنۈشلەر، تارىخى ھەققىدە، دىنىي ئېتىقادلار قاتارلىق بىرقانچە ماۋزۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇ بايلاردا شەرقى تۈركىستان ۋە ئۇ يەردە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار ھەققىدە مۇپەسسەل بايانلار بېرىلگەن. ئاپتورنىڭ شەرقى تۈركىستاننىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىگە بېغىشلانغان بايانلىرى ۋە نۇقتىئىنەزەر، مۇلاھىزىلىرى كىتابنىڭ 6 - بابىدىن باشلانغان بولۇپ، بۇ بابتا «شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە مەغلۇپ بولۇشى، تۇڭگانلارنىڭ قەشقەردىكى قىرغىنچىلىقى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقى تۈركىستاندىكى ئۆزگىرىشلەرگە تۇتقان مۇئامىلىسى

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىنقىلاب ۋە ۋەزىپە

شۋېتسىيەدە شۋېت تىلىدا نەشر قىلىنغان ئۇيغۇرلارغا دائىر كىتابلارنىڭ ئىچىدە ماتېرىيال مەنبەسى كەڭ، ئىلمىي قىممىتى يۇقىرى، تارىخىي پاكىتلار رېئاللىققا ئۇيغۇن يېزىلغان كىتاب - «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ۋەزىپە ۋە ئىنقىلاب دېگەن كىتاب» تۇر. گەرچە بۇ كىتابنىڭ چوڭ ماۋزۇسى بولسىمۇ، لېكىن كىتابقا قۇيۇلغان قوشۇمچە ماۋزۇغا «شۋېتسىيە مىسسىئونېر 1892 - يىلدىن 1938 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى شەرقى تۈركىستاندىكى ۋەزىپىلىرى» دەپ يېزىلغان. كىتابنى ئاپتور جون خوتۋالل ئون يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتنى سەرپ قىلىپ يېزىپ چىققان بولۇپ، 1981 - يىلى يۈمپىسون كىتاب نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. ئاپتور بۇ كىتابنى يېزىپ چىقىشتا كۆپرەك شۋېتسىيە ئارخىپخانلىرىدا ساقلىنىۋاتقان ماتېرىياللار، قول يازمىلار، خەت - چەكلەر، رەسىم، ئۇنئالغۇ لېنتىلىرى ۋە شەخسلەر بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن زىيارەت خاتىرىلىرىدىن پايدىلانغان بولۇپ، ئەينى دەۋردىكى شەرقى تۈركىستاننىڭ تارىخى رېئاللىقى، سىياسىي ۋەزىيىتى ۋە تۇرمۇش كارتىنىلىرىنى ئەينەن يورۇتۇپ بېرىشكە كۆپ تىرىشقان. گەرچە كىتاب شۋېت مىسسىئونېر شەرقى تۈركىستاندىكى پائالىيەتلىرىگە بېغىشلانغان بولسىمۇ ئەمما كىتابنىڭ ھەربىر ۋاراقلىرىدىن ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىغا، شەرقى تۈركىستاننىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلارنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بولۇپمۇ كىتابنىڭ بېشىدىكى ۋە ئاخىردىكى بىرقانچە بابلىرى مەخسۇس شەرقى

بولسا، تاشقى جەھەتتە سوۋېت ئىتتىپاقىدەك ئىمپېرىئالىستىك دۆلەتلەرنىڭ مەنپەئەت ئويۇنىنىڭ قۇربانى بولغانلىقىدۇر. ئاپتور كىتابىدا ئەينى يىللىرى قەشقەردە تۇرغان ۋە بولغان ۋەقەلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن كىشىلەرنىڭ قالدۇرغان ماتېرىياللىرى ئاساسىدا تۇڭگانلارنىڭ قەشقەردىكى قىرغىنچىلىقىدا 3000 دىن ئارتۇق ئۇيغۇرلارنىڭ قىرغىن قىلىنغانلىقىنى ۋە 1933 - يىلدىن 1934 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا يۈز بەرگەن ھەر خىل ۋەقەلەردە ئاز دېگەندە 200 مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلگەنلىكىنى يازىدۇ. ئاپتورنىڭ قارىشىچە بۇرۇن شەرقى تۈركىستان، دەپ ئاتالغان بۇ ماكان شىڭ شىسەي دەۋرىدىمۇ مەركىزى ھۆكۈمەتكە بېقىنمىغان بولۇپ، پۈتۈنلەي مۇستەقىل ھالەتتە تۇرغان. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھۆكۈمرانى ستالىن ئۆزىنىڭ ئارقا ھويلىسى بولغان شەرقى تۈركىستاننىڭ ئەنگىلىيە ياكى ياپونىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن شىڭ شىسەي ئارقىلىق بۇ رايوننى تۇتۇپ تۇرۇشقا تىرىشقان ھەتتا ئۆزىنىڭ ئىتتىپاقداش بىر جۇمھۇرىيىتى سۈپىتىدە قوشۇۋېلىش غەزىنىدىمۇ بولغان، ئەمما گىتلىپر گېرمانىيەسىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ھۇجۇم قىلىشى ستالىننىڭ بۇ چۈشنى بەربات قىلغان. ئاپتور كىتابىنىڭ كېيىنكى بابلىرىنىڭ كۆپ قىسمىدا بۇ خىلدىكى بايان ۋە مۇلاھىزىلەرگە كۆپ ئورۇن بېرىدۇ. بىر قىسىم ئۇيغۇرشۇناسلارنىڭ بايان قىلىشىچە بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشى ئۇيغۇرلارنىڭ 20 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى سىياسىي تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم بىر ماتېرىيال مەنبەسى بولالايدىكەن.

قاتارلىق بىر قاتار مەزمۇنلار تەھلىللىك بايان قىلىنغان. «ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىنىڭ كۈرەش نىشانى خىتايلارنىڭ باشقۇرۇشىدىن ئايرىلغان ئەركىن ئىسلامى ھاكىمىيەت قۇرۇش ئىدى..... ئۇلارنىڭ بۇ ئارزۇسى 1933 - يىلى كۈزدە ئاخىرى ئەمەلگە ئاشتى. ئۇلار قەشقەرنى مەركەز قىلىپ تۇرۇپ، ئۈرۈمچىدىكى مەركىزى ھاكىمىيەتتىن ئايرىلىپ، ئەركىن شەرقى تۈركىستان ئىسلامى جۇمھۇرىيىتى قۇرغانلىقىنى جاكارلىدى» دەپ يازىدۇ ئاپتور كىتابىدا. ئاپتورنىڭ كىتابىدىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا قەشقەردە قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى خەلقئاراغا ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلدۇرۇش ئۈچۈن بىر قاتار دىپلوماتىك پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغان. ئۇلار ئالدى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى، ئافغانىستان، ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەرگە ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ، يېڭىدىن قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ئېتىراپ قىلىشىنى ۋە دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنىتىشىنى تەلەپ قىلغان. لېكىن سوۋېت ئىتتىپاقى بولسا بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ تەشۋىقاتلىرى ئارقىلىق «شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ياپونىيە ۋە ئەنگىلىيە قاتارلىق ئىمپېرىئالىستىك دۆلەتلەرنىڭ قوللىشى بىلەن بولغان دەپ داۋراڭ سېلىپ، ئەنگىلىيە بىلەن خىتاينىڭ دوستلۇقىنى بۇزۇپ ئەنگىلىيەنىڭ ھىندىستان ئارقىلىق شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىگە ياردەم بېرىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالماقچى بولغان بولسا يەنە بىر تەرەپتىن شىڭ شىسەي بىلەن بولغان ئالاقىسىنى كۈچەيتكەن. ئاپتورنىڭ قارىشىچە شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ شۇنچە قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئاغدۇرۇلۇشى ئىچكى جەھەتتە ھەر قايسى گۇرۇپپىلار ئوتتۇرىسىكى زىددىيەتنىڭ كەسكىن بولۇشى، ئىقتىسادىي جەھەتتە يۆلەنگۈدەك بىر مەنبەنىڭ بولماسلىقى

ياۋروپانى ھەتتا دۇنيانى تىترەتكەن دەھشەتلىك ئۇرۇشلارنىڭ بىرى بولسىمۇ ئەمما جۇڭگودا نەشر قىلىنغان دۇنيا تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي كىتابلارغا ۋە دەرسلىك كىتابلارغا بۇ ھەقتە ھېچقانداق ئۇچۇر كىرگۈزۈلمىگەن. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ئۈچۈن فىنلاندىيە قىشلىق ئۇرۇشى تېخىمۇ ناتونۇش. مەيلى ئۇيغۇر ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ دۇنيا تارىخىي كىتابلىرىدا بولسۇن، مەيلى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ دۇنيا تارىخىي كىتابلىرىدا بولسۇن ياكى ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان دۇنيا تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك كىتابلاردا بولسۇن، بۇ ئۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلارنى تاپقىلى بولمايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟ بۇ ھازىرغىچە ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ئويلىنىشىغا تېڭىشلىك نازۇك مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ كەلمەكتە.

فىنلاندىيە قىشلىق ئۇرۇشى 1939 - يىلى 30 - نويابىر باشلىنىپ 1940 - يىلى مارت ئېيىدا ئاخىرلاشقان بولۇپ، جەمئىي 105 كۈن داۋام قىلغان.

سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇرۇشنىڭ دەسلەپىدە 425 مىڭ ئەسكەرنى ئۇرۇشقا بىراقلا سەپەرۋەر قىلغان بولسا، بىر ئايدىن كېيىن بۇ ساننى بىر ھەسسە ئاشۇرغان. ئەينى چاغدىكى سوۋېت ئارمىيەسىنىڭ ۋە فىنلاندىيە ئارمىيەسىنىڭ ئۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللىرى تۆۋەندىكىچە بولغان.

سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن 998 مىڭ ئەسكەر، 6500 تانكا، 3880 ئۇرۇش ئايروپىلانى ئۇرۇشقا قاتناشقان بولسا، پەقەت ئۈچ ئاي ئىچىدە ئاز دېگەندە 250 مىڭ ئەسكىرى ئۆلگەن. فىنلاندىيە تەرەپتىن پەقەت 180 مىڭ ئەسكەر، 32 تانكا، 114 ئۇرۇش ئايروپىلانى ئۇرۇشقا قاتناشقان، ئۇرۇشتا 26 مىڭ ئەسكىرى ئۇرۇشتا ئۆلگەن.

فىنلاندىيە قىشلىق ئۇرۇشى نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇرچە تارىخى

كىتابلاردا يوق؟

1939 - يىلى 30 - نويابىر كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 425 مىڭ كىشىلىك قىزىل ئارمىيەسى تانكا ۋە ئۇرۇش ئايروپىلانلىرىنىڭ ھىمايىسىدە فىنلاندىيە زېمىنىغا بېسىپ كىردى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ باشلىنىشىدا ئېلىپ بېرىلغان بۇ ئۇرۇش قىسقىغىنا ئۈچ ئاي داۋاملاشقان بولسىمۇ، ئۇرۇشقا قاتناشقان ئادەم سانىنىڭ كۆپلۈكى، ئۆلۈم - يېتىم ئەھۋالىنىڭ ئېغىرلىقى ۋە ئۇرۇشنىڭ دەھشەتلىك ئېلىپ بېرىلىشى بىلەن دۇنياغا تونۇلۇپ، فىنلاندىيە قىشلىق ئۇرۇشى دەپ ئاتالدى. ئەسلىدە فىنلاندىيە شىۋېتسىيە ئىمپېرىيەسىگە قاراشلىق زېمىن بولۇپ، پولاتاۋا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئاجىزلىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەن شىۋېتسىيە ئىمپېرىيەسى 1809 - يىلى فىنلاندىيەنى رۇس ئىمپېرىيەسىگە تارتتۇرۇپ قويغان ئىدى. تاكى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىغىچە رۇسىيەنىڭ قاراملىقىدا ياشىغان فىنلاندىيە، 1918 - يىلى مۇستەقىللىقنى جاكارلىغان ئىدى. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا قولىدىن كەتكەن ئەسلىدىكى چار رۇسىيەگە قاراشلىق زېمىنلارنى قايتۇرۇۋېلىش غەرىزىدە يۈرگەن سوۋېت قىزىل ئارمىيەسى، ستالىننىڭ بۇيرۇقى بىلەن چاقماق تېزلىكىدە فىنلاندىيەگە قارشى ئۇرۇش قوزغاپ، فىنلاندىيەنى بېسىۋېلىش غەرىزىدە بولغان ئىدى. ئەمما ئۇرۇش سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئېغىر بەدەل تۆلىشى بىلەن 1940 - يىلى مارتتا ئاخىرلاشتى. گەرچە بۇ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ باشلانمىسىدىكى پۈتۈن

ئۇ قۇياشتەك روشەن، كۆك ئاسماندەك ئوچۇق ياشىدى

(كۈرەش سۇلتان كۈسەن ۋاپاتىنىڭ 10 يىللىقىغا بېغىشلايمەن)

ئارىدىن بىردەمدىلا 10 يىل ئۆتۈپتۇ، بىر ئويلىسا يۈز بەرگەن ئىشلار خۇددى تۈنۈگۈن بولغاندەكلا ئېسىمىزدە تۇرۇپتۇ. ئەمەلىيەتتە 10 يىل ئانچە قىسقا ۋاقىتمۇ ئەمەس، شۇ مىنۇتلاردا تۇغۇلغان بالىلار 10 ياشقا كىرىپ ئېگەككە تاقاشتى. كۈنلەر ۋاقىتنىڭ بەرىكىتى يوق، دەپ بىكار ئېيتماپتىكەن. ئىنسانغا ھايات ئاتا قىلغان خۇدا ئۆمۈرگە بەرىكەت ئاتا قىلىشنى ئۇنتۇغان بولسا كېرەك. ئارىمىزدىن كەتكەنلەرنىڭ چەكسىز ھەسرەتى بىلەن ھاياتىمىزنىڭ تېرىقتەك دانچىلىرىنى ۋاقىتنىڭ مەنسىز كەڭلىكلىرىگە چاچىدىكەنمىز. ئەقلىمىزگە كەلگەن بىر كۈنلەردە ئارقىمىزغا قاراپ، ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ، پۇشايماندا دەردىمىزنى ئىچىمىزگە يۇتىدىكەنمىز.

مەن بۇ 10 يىل جەريانىدا پارچە - پۇرات بىرقانچە يازمىلارنى يازغاندىن باشقا تۈزۈكرەك بىر ئىش قىلغىنىمنى ئەسلىيەلمەيمەن، ئەمما داۋاملىق تىرىشتىم، ۋىجدانىمغا يۈز كېلىش، پەرزەنتلىرىمگە ئۈلگە بولۇش ئۈچۈن ئىرادەمنى تاشقا ئايلاندۇردۇم، بىراق ئېرىشكەنلىرىم تولىمۇ ئاز بولدى. بۇنداق چاغلاردا كۆپىنچە كۈرەشكەن ئىرادەمنى ئەسلىيەيمەن. كۈرەشكەم تولىمۇ تالانتلىق ئىدى، ئىرادىسى تاشتىنمۇ قاتتىق ئىدى، ئۆز كەسپىگە ئىشتىياقى زور ئىدى. كۈرەشكەم بىر ئىش قىلىشنى

ياۋروپا تارىخچىلىرى يۇقىرىدىكى سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسەن ،
بۇ ئۇرۇش ھازىرقى زامان دۇنيا تارىخىدا ئاز سانلىقلار كۆپ
سانلىقلار ئۈستىدىن ، ئاجىزلار كۈچلۈكلەر ئۈستىدىن غەلبە
قىلىشنىڭ ئۈلگىسىنى ياراتتى ، دەپ باھا بەرمەكتە .

2009 - يىلى ، ستوكھولم

ئەقىل - ئىدراكى 26 ياشقا كىرگەن بۇ يىگىتنى قۇرداشلىرىنىڭ سەركىسىگە ئايلاندۇرغان ئىدى. مەن ئۇنىڭ بىلەن شۇ تونۇشقانچە تاكى ھاياتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى تىنىقلىرىغىچە سەپەرداش بولدۇم، ھاياتىدىكى ئۆزگىرىشلەرگە شاھىت بولدۇم، تالاي يوللارنى بىرلىكتە مېڭىپ تاماملىدۇق. ئۇ ھاياتىنىڭ بارلىق تۈز - تەمىنى تېتىدى، ئاچچىق - چۈچۈكلىرىگە داخىل بولدى، مۆتۈەرلەر سورۇنلىرىدا ئىززەتكە ئېرىشتى، خەلقنىڭ چاۋاكلىرىدا ئالقىشلاندى، ئاخىر بېرىپ، ھاياتىنى خەلقنىڭ ئىشىقىدا مېڭىپ تاماملىدى.

بەلكىم ئۇنىڭ كېيىنكى ھاياتىدا سىرداش بولغانلار ئۇنىڭمۇ بىر چاغلاردا ئاتا - ئانىسىنىڭ قۇچىقىدا مۆلدۈرلەپ ياتقان كىچىك بىر بوۋاق ئىكەنلىكىگە ئىشەنمەس. ئۇ بۇ دۇنياغا كۆز ئاچقاندا ئائىلىسىگە چەكسىز خۇشاللىق بېغىشلىغانىدى. شۇڭا ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسى ئۇنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى تارىخ بېتىگە 1959 - يىلى 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى دەپ خاتىرىلەپ قويغان ئىدى. بۇ ئۈرۈمچىنىڭ ياز كۈنلىرىنىڭ بىر سەھىرى ئىدى. بۇ چاغلاردا دادىسى سۇلتان مەھمۇد قوزىباي ۋە ئاپىسى تىللاخان سەيىد ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق رادىئو ئىستانسىدا ئىشلەيتتى. دادىسى سۇلتان مەھمۇد قوزىباينىڭ ئىنىسى مەھمۇد قوزىباي 1955 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتكەنلىكى سەۋەبىدىن ئۇلار 1960 - يىلدىن باشلاپ نازارەت ئاستىدا ئىشلەشكە مەجبۇر بولىدۇ. كېيىن چەتئەلدە تۇققۇنى بارلار تەشۋىقات ئورنىدا ئىشلىسە بولمايدۇ دېگەن سەۋەب بىلەن 1963 - يىلى كۇچارغا سۈرگۈن قىلىنىدۇ. بۇ چاغدا كۈرەشكام 4 ياشتا ئىدى. شۇندىن باشلاپ ئۇنىڭ بالىلىقى كۇچاردا ئۆتىدۇ. 1966 - يىلى دادىسى سۇلتان مەھمۇد قوزىباي نەزەربەندكە ئېلىنىپ، ئېغىر جىسمانىي ئەمگەكلەرگە سېلىنىدۇ. كۈرەشكام شۇ يىلى

كۆڭلىگە پۈكسە، شۇ ئىشنىڭ ئاخىرى چىقىمغۇچە بولدى قىلمايتتى. ئەگەر ئۇ ھايات بولغان بولسا بۇ 10 يىل جەرياندا نېمە ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقارغان بولار ئىدى - ھە! بەلكىم ئۇ يېزىشقا باشلىغان «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى»، «ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى»، «كۇچا خەلق ناخشىلىرى» نامىدىكى توم - توم كىتابلىرى تاماملىنىپ، كىشىلەرنى ھەيرەتتە قالدۇرغان بولار ئىدى. بىراق ئۇ بۇ دۇنيادىن بالدۇر كەتتى، ئارمان بىلەن كۆزلىرى ئوچۇق كەتتى. ئۇ ئارزۇ - ئارمانلارغا باي بىر ئىنسان ئىدى. ئۇ بۇ دۇنياغا تالاي ئارمانلار بىلەن تۇغۇلۇپ يەنە شۇ ئارمانلار بىلەن كەتتى.

ھەر قېتىم ئۇنىڭ قەبرىسىنى يوقلىغىنىمىزدا ئۇنىڭ خۇشخۇي، كۈلگىن چىرايى كۆز ئالدىمىزدا جىلۋىلىنىدۇ، خۇددى ئۇ يېنىمىزدا تۇرغاندەك قۇلاقلىرىمىز كۈلكىلىرىگە جور بولىدۇ، مەڭزىمىزنى سۆيۈپ ئۆتكەن شاماللاردىن تىنىقنى ھېس قىلىمىز. بۇنداق چاغلاردا ئۇنىڭ غەمسىز بالىلىقى، ئۈمىد ۋە شىجائەتكە تولغان قىران ياشلىقى ئىختىيارسىز ئېسىمىزگە كېلىدۇ. مەن ئۇنىڭ ئادەمگە ئۈمىد بېغىشلايدىغان ياشلىقىغا جور بولسام، ئايالىم ئۇنىڭ بىغۇبار، غەمسىز بالىلىقى بىلەن سىردىشىدۇ.

ئايالىمنىڭ دېيىشىچە، كۈرەشكام بالىلارنىڭ چوڭى بولۇپ، سىڭىللىرىنىڭ ھامىيسى ئىكەن. ئۇلار خۇددى قارلىغاچنىڭ بالىلىرىدەك بىر ئۇۋادا چوڭ بولۇپتۇ.

مەن كۈرەشكام بىلەن تونۇشقاندا ئۇ ئاللىقاچان بالىلىق چۈشلىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ياشلىقنىڭ قىرانلىقىدا كېتىۋاتقان، ئەقىل ۋە جاسارەتكە تولغان ياش چاغلىرى ئىكەنتۇق. ھاياتنىڭ بۇ دەۋرلىرى تولىمۇ گۈزەل بولىدۇ. ئۇنىڭ كېلىشكەن قەددى - قامىتى، بۇدۇرى چاچلىرى، باشقىلاردىن ئالاھىدە بولغان

قالدۇ. 1985 - يىلىغىچە شۇ مەكتەپتە ئىشلەيدۇ. 1985 - يىلى ئۈرۈمچى شەھەرلىك 5 - ئوتتۇرا مەكتەپكە يۆتكىلىپ كېلىدۇ. 1986 - يىلىدىن باشلاپ تېلېۋىزورلاردا كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ. 1987 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە تۇنجى قېتىم ئۆتكۈزۈلگەن ئىشتىن سىرتقى ياش سەنئەتكارلارنىڭ تېلېۋىزوردا ماھارەت كۆرسىتىش مۇسابىقىسىدە بىرىنچى بولۇپ، نام چىقىرىدۇ. 1987 - يىلى 9 - ئايدا ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىغا قاتنىشىپ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ فاكولتېتىغا تاللىنىدۇ، ئەمما كۈرەشكام سەنئەتنى ياخشى كۆرگەنلىكى ئۈچۈن ئاپتونوم رايونلۇق سەنئەت مەكتەپىنىڭ مۇزىكا فاكولتېتىغا ئوقۇشقا كىرىدۇ. 1991 - يىلى 7 - ئايدا مەكتەپ پۈتتۈرۈپ خىزمەت تەقسىماتىنى كۈتىدۇ. 5 - ئوتتۇرا مەكتەپكە قايتىپ بېرىشنى لايىق كۆرمەي، شەخسىي ئىش باشلايدۇ. بۇ جەرياندا «كۆز مونچاق»، «ھەسرەت» «ئېچىنىش»، «ئەركەك سۇ» نامدا ئۇن ئالغۇ لېنتىسى چىقىرىدۇ. 1995 - 10 - 25 - كۈنى چەتئەلگە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. 1996 - قىرغىزىستانغا كېلىدۇ. بۇ جەرياندا ئويغان تۈركىستان نامدا 4 قىسىملىق ئۇن ئالغۇ لېنتىسى ئىشلەيدۇ. 1999 - يىلى 12 - 25 - كۈنى شىۋېتسىيەگە كېلىدۇ. ئۇ شىۋېتسىيەدە ئۇيغۇر سىياسىي دەۋاسىنىڭ قايناملىرىدا تاولانغان، سەنئەتنىڭ يېڭى بىر ئاسمىنىدا قۇشلاردەك پەرۋاز قىلغانىدى. ئۇنىڭ بۇ جەرياندا ئىجاد قىلغان «ئاتلاندىق» ناملىق ناخشىسى يورۇقلۇققا تەلپۈنگەن خەلقنىڭ مىسكىن روھىغا ھاياتى كۈچ بەخش ئەتكەنىدى. بىراق، ئۇ ئارىمىزدىن خۇددى يۇلتۇزدەك ۋاقىتسىز سارقىپ كەتتى. 2006 - يىلى 10 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئۇ ھاياتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر كۈنىنى ياشاپ، كەچكى قۇياش بىلەن تەڭ قارا يەرگە باش قويدى، بۇ چاغدا ئۇ ئەمدىلا 47 ياشقا كىرگەنىدى.

ئۆزىنىڭ ئوقۇش ھاياتىنى باشلايدۇ، ئەمما ئۇ مەكتەپكە كىرىپ 3 يىلغىچە مەكتەپ ئىچىدە باشقىلار تەرىپىدىن چەتكە قېقىلىدۇ ۋە ھەر خىل خورلۇقلارغا دۇچ كېلىدۇ. 1969 - يىلى دادىسى سۇلتان مەھمۇد رەسمىي قولغا ئېلىنىپ تۈرمىگە تاشلىنىدۇ. كۈرەشكەم شۇ يىلى مەكتەپتىن ھەيدىلىدۇ. 1970 - يىلى ئۇ ئائىلىسى بىلەن بىرلىكتە غۇلجىنىڭ جېلىيۈزى ناھىيەسى چولنقاي يېزىسىغا بېرىپ پاناھلىنىدۇ. 1974 - يىلى غۇلجىدىن كۇچارغا قايتىپ كېلىدۇ. كۇچارغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قۇرۇلۇشتا ئىشلەشكە مەجبۇر بولىدۇ. بوش ۋاقىتلىرىدا ئۆيدە سىنگىللىرىدىن دەرس ئۆگىنىدۇ. 1977 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئوپىرا ئۆمىكىدىن ئوقۇغۇچى ئېلىشقا كۇچاغا ئادەم كېلىدۇ. كۈرەشكەم ناخشا ئېيتىشتا بىرىنچى بولۇپ تاللانغان بولسىمۇ ئەمما سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈشى پاك ئەمەس دېگەن سەۋەب بىلەن قايتۇرۇۋېتىلىدۇ. شۇ يىلى يەنە مەركىزى مىللەتلەر تىياتىر ئۆمىكىگە تاللىنىدۇ، ئەمما يەنە شۇ سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈشى سەۋەبى بىلەن قايتۇرۇۋېتىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ناھىيەلىك سەنئەت ئۆمىكىگە قوشۇمچە ھەۋەسكارلار قاتارىدا ئىشلەيدۇ، ئەمما بىر قانچە ئايدىن كېيىن يەنە شۇ سىياسىي سەۋەب بىلەن ئۇ يەردىنمۇ قالدۇرۇلىدۇ. قايتا - قايتا كەلگەن بۇ ئەلەملەردىن كۆڭلى يېرىم بولغان كۈرەشكەم ناخشا ئېيتىشنى توختىتىپ، دەرس ئۆگىنىشكە كىرىشىپ كېتىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن رەسساملىققا شاگىرتلىققا كىرىپ، رەسىم سىزىشىنى ئۆگىنىدۇ. 1978 - يىلدىن باشلاپ كۇچار تاشقى سودا قارمىقىدىكى گىلەم زاۋۇتىغا كىرىپ ئىشلەيدۇ.

1979 - يىلى 9 - ئايدا ئاقسۇ سەنئەت مەكتەپىنىڭ مۇزىكا سىنىپىغا قوبۇل قىلىنىپ، ئوقۇشقا كىرىدۇ. 1982 - يىلى سەنئەت مەكتەپىنى پۈتتۈرىدۇ ۋە شۇ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولۇپ

ئۇنىڭ بىلەن غايىبانە دىدارلىشىۋاتقان مۇشۇ مىنۇتلاردا ئۇنىڭ
روھىغا ئاللادىن جەننەت تىلەيمەن.

2016 - يىلى 10 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، ستوكھولم.

كۆرەشكام سەنئەتخۇمار ئىنسانىدى، ئېزىز خەلقىنى سۆيەتتى. خەلقى بىلەن ئوخشاش تۇپراققا دەسسەپ، ئوخشاش ھاۋادىن نەپەسلىنىشنى ئارزۇ قىلاتتى. يىراقتىكى ۋەتىنىگە تەلپۈنۈپ كۆز يېشى قىلاتتى. يۈرىكىدىكى ھەسرەتلىرىنى سازلىرىغا تۆكەتتى، پىغانى ئۆزلىگەن، قەلبى جاراھەتلەنگەن چاغلاردا دۇتارى بىلەن مۇڭدىشاتتى، خەلق ناخشىلىرىنى ئېيتىپ، سېغىنىشىغا مەلھەم ئىزدەيتتى.

كۆرەشكام شەخسىيەتسىز زات ئىدى. خەلقىنىڭ مەنپەئەتىنى ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىدىن ئۈستۈن كۆرەتتى. خەلقىنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇش ئۇنىڭ ئىستىكى ئىدى.

كۆرەشكام سۆزىدىن يانماس، يولىدىن تايماس ئەر ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىستەكلىرى، كۆزلىگەن مەنزىللىرىگە يېتىش ئۈچۈن ھاياتىنى بەدەل قىلىشقىمۇ رازى ئىدى. ھەرقانداق بىر قارشىلىقلارمۇ ئۇنىڭ ئىرادىسىنى سۈندۈرالمىتى. ئۇ ئاخىر ئۆزىنىڭ ئىستەكلىرى ئۈچۈن ھاياتىنى تەسەددۇق ئەتتى.

ئۇ مۇھەببەتتى، ھاياتىنى قىزغىن سۆيەتتى، ئەمما ئۇنىڭ يۈرىكى چاڭقاشتىن قۇرۇغان ئىدى. ئۇنىڭ ھاياتى پەقەت ئۆزىنىڭ غايىسىگىلا كۆمۈلگەن ئىدى. بەلكىم تالاي ئىنسانلار ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن شانلانغاندۇ، بەلكىم تالاي ئىنسانلار ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن مۇڭلانغاندۇ، بەلكىم تالاي ئىنسانلار ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن گۈللەنگەندۇ.

ئەجدادلىرىمىز «ھايات تېپىشماق، ئۆلۈم ئاشكارا» دېگەن ئىكەن، ئەمما ئۇ قۇياشتەك روشەن، كۆك ئاسماندەك ئوچۇق ياشىدى، پەقەت ئۆلۈمى تېپىشماقتەك سىر بولۇپ قالدى. ئارىدىن 10 يىل ئۆتۈپ، ئۇنىڭ سېيماسى ئەسلىمىمىزدىن خىرەلەشكەن مۇشۇ كۈنلەردىمۇ يەنىلا تېپىشماق دۇنياسىدا كەزمەكتىمىز.

ئۇنداقتا تارىخچىلىرىمىزنىڭ قەلىمىدىن چۈشۈپ قالغان تەۋپىق بەي كىم؟ مەن ئۆزۈم ئېگەلگەن بەزى ئۇچۇرلارغا ئاساسەن ، تەۋپىق بەي ھەققىدە كۆپ ئىزدەندىم . ئىزدىنىشىم تامامەن شىۋېتچە ماتېرىياللار ئاساسىدا بولدى . چۈنكى شىۋېت مىسسىيونىرلىرى قەشقەر رايونىدا تۇرغان مەزگىللىرىدە ئۇيغۇرلار ھەققىدە ۋە ئۇيغۇرلار زېمىنىدا يۈز بېرىۋاتقان ۋەقەلەر ھەققىدە خاتىرە قالدۇرۇشقا ، ماقالە ، ئەسەرلەر يېزىشقا ئادەتلەنگەن بولۇپ ، بۇلارنىڭ بىر قىسمى شۇ دەۋرلەردە كىتاب بولۇپ نەشر قىلىنغان بولسا يەنە بىر قىسمى خەت - چەك ھالىتىدە شىۋېتسىيەدىكى بىر قىسىم ئارخىپخانلاردا ساقلانماقتا .

مەن تەۋپىق بەي ھەققىدە ماتېرىيال ئىزدەشكە كىرىشكەندىن بۇيان ، قەشقەر رايونىدا تۇرغان مىسسىئونېر ئاپتورلار تەرىپىدىن تەييارلىنىپ ، 20 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا شىۋېتسىيەدە نەشر قىلىنغان بىر قىسىم شىۋېتچە كىتابلارنى ئىزدەپ - سوراپ يۈرۈپ ، سېتىۋالدىم . يەنە بىر قىسىم ماتېرىياللارنى ئارخىپخانلاردىن كۆردۈم . ئىزدىنىشىمگە يارىشا ئاخىرى تەۋپىق بەي ھەققىدە بىر قىسىم ئۇچۇرلارغا ئىگە بولدۇم .

تەۋپىق بەينىڭ ئەسلى ئىسمى سايد ئەخمەت تەۋپىق بەي شېرىپ ئەپەندى بولۇپ ، سۈرىيەدە تۇغۇلغان . لېكىن سەئۇدى ئەرەبىستان ھۆكۈمىتىدە مۇھىم ۋەزىپىلەردە بولغان . ئۇ 1933 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىق ئىنقىلابىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن قەشقەرگە كەلگەن . ئۇ قەشقەرگە كەلگەن دەسلەپكى مەزگىلدە خوجا نىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشكەنلىكى ئۈچۈن ، سابىت داموللام تەرىپىدىن قارشى ئېلىشقا ئېرىشەلمەي قوغلىۋېتىلگەن . لېكىن ئۇ قەشقەردىن كەتمەي ، ئۇرۇشقا قاتنىشىپ ، بىر گۇرۇپپا

تەۋپىق بەي كىم؟

30 - يىللاردىكى قەشقەرنىڭ ئەھۋالى ناھايىتى مۇرەككەپ ئىدى. تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى قاپلىغان ئىنقىلابنىڭ كاتىبىلىرىنىڭ ھەممىسى قەشقەرگە توپلانغانىدى. بۇ يەردە خوتەن ئىنقىلابىنىڭ سەردارلىرىمۇ، خوجانىياز ھاجىغا تەۋە قوشۇننىڭ سەركەردىسى مەھمۇد مۇھىدىنىڭ سەرۋازلىرىمۇ، تۆمۈردەك يەككە قوشۇننىڭ باتۇرلىرىمۇ، يەرلىكتىن توپلانغان قوشۇننىڭ ئاتامانلىرىمۇ، قەشقەر يېڭى شەھەرگە قامىلىپ قالغان چىرىك ھاكىمىيەتنىڭ قانخورلىرى، ھەتتا شىڭ شىسەيگە يىگىلگەن تۇڭگان قوشۇنلىرىنىڭ قاۋانلىرىمۇ بار ئىدى. تارىخقا قىزىققۇچى كىشىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا 30 - يىللارنىڭ تارىخ سەھنىسىدە مۇھىم رول ئوينىغان كىشىلەر ئانچە ناتونۇش ئەمەستۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يېقىنقى زامان تارىخىمىزدا يۈز بەرگەن زور ۋەقە بولغاچقا، ئاشۇ تارىخىي ۋەقەلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن ۋە شۇ تارىخىي دەۋرلەردە ياشىغان كىشىلىرىمىز تەرىپىدىن ئەسلىمىلەر ئارقىلىق يورۇتۇلۇپ بېرىلدى. بىر قىسىم مۇرەككەپ ۋەقەلەر تارىخچىلىرىمىز تەرىپىدىن ئاشكارا قىلىندى. لېكىن، نېمە ئۈچۈندۇر ئاشۇ تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ قاتناشقۇچىلىرىنىڭ بىرى بولغان تەۋپىق بەي ھەققىدە ھېچقانداق ئۇچۇر بېرىلمىدى. مەيلى تارىخچىلىرىمىز تەرىپىدىن يېزىلغان تەزكىرە - تارىخ كىتابلاردا بولسۇن، مەيلى يازغۇچىلىرىمىز تەرىپىدىن يېزىلغان تارىخىي رومانلىرىمىزدا بولسۇن تەۋپىق بەي ھەققىدە بىرەر

يۈز بەرگەن ۋە قەلەرنى ئاڭلىغان ۋە ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن. بولۇپمۇ ماجۇگىيىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئۇ يەرلەردە ئېلىپ بارغان قىرغىنچىلىق ۋە بۇلاڭ - تالاڭلىرىغا، خوجا نىياز ھاجىنىڭ ئېلىپ بارغان ئىنقىلابلىرىغا شاھىت بولغان. لوۋىسا بۇ جەرياندا شىۋېتسىيەدىكى سىڭلىسى كىرستىنناغا ئۆزلۈكسىز خەت يېزىپ تۇرغان. ئۇ يازغان بۇ خەتلەردە ئۆزى شاھىت بولغان ۋە ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ۋە قەلەردىن مەلۇماتلار بېرىپ تۇرغان. لوۋىسانىڭ سىڭلىسىغا يازغان خەتلىرى 1900 - يىلى تېرەكداۋاندا يازغان تۇنجى خېتى بىلەن باشلىنىپ، 1935 - يىلى قەشقەردە يازغان ئاخىرقى خېتى بىلەن ئاخىرلاشقان. لوۋىسا ھەر قېتىم سىڭلىسىغا خەت سالغاندا خەت بىلەن بىرگە بىرقانچە پارچە رەسىم سالغان بولۇپ، رەسىملەردە كۇچارغا مۇناسىۋەتلىك كۆرۈنۈشلەرنىڭ ئەكس ئەتكەنلىكى مەلۇم، بىراق بۇ رەسىملەرنىڭ ھازىر قەيەردە ئىكەنلىكى ھەققىدە ئۇچۇر قالدۇرۇلمىغان. لوۋىسا قەشقەردىن سىرت رايونلاردا تۇرغان بىردىن - بىر شىۋېت مىسسىئونېرى بولۇپ، ئۇنىڭ باشقا مىسسىئونېرلارغا قارىغاندا ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى يېقىن بولغان ھەتتا ئۇيغۇر تىلىنىمۇ پۇختا ئۆگەنگەن. ئۇ كۇچاردا تۇرغان مەزگىللىرىدە دوختۇرخانا ئېچىپ كېسەل داۋالىغاندىن سىرت تۇغۇت ئانىسى بولۇپ، كېچە - كۈندۈز دېمەي يېزا - قىشلاقلارغىچە بېرىپ ئانىلارنىڭ تۇغۇتىغا ياردەمدە بولغان. شۇڭا ئۇنىڭ ئۇيغۇرلارنى چۈشىنىشى بىلىشى بىر قەدەر چۇڭقۇر بولغان.

لوۋىسا ۋەزىيەتنىڭ بېسىمى ۋە ئۆزىنىڭ قېرىپ قالغانلىقى سەۋەبىدىن 1935 - يىلى كۈز ئايلىرىدا ئانا ۋەتىنى شىۋېتسىيەگە قايتىپ كېتىش قارارىغا كەلگەن. توختاخۇن لوۋىسا بىلەن چېگراغىچە بىرگە كەلگەن. ئەسلىدە توختاخۇن لوۋىسا بىلەن

لوۋىسانىڭ خەتلىرى - لوۋىسا بىلەن توختاخۇن ھەققىدە

ئاڭلىمىغان ھېكايىلەر

لوۋىسا ئىنگۇال شىۋېتسىيەنىڭ كارىلسكوگ ناھىيەسىدىن بولۇپ، 1900 - يىلى شىۋېتسىيە مىسسىيونىرلىرى تەركىبىدە قەشقەرگە كەلگەن. ئۇ قەشقەرگە كەلگەن ۋاقتىدا 35 ياشتا بولۇپ، تېخى توي قىلمىغان قىز ئىدى. ئۇ 1906 - يىلى شىۋېتسىيەگە بىر قايتىپ كېتىپ، 1908 - يىلى قەشقەرگە قايتا كەلگەن. ئۇنىڭ بۇ قېتىم قەشقەرگە قايتىپ كېلىشى ئۇنىڭ ھاياتىدا زور ئۆزگىرىش پەيدا قىلغان بولۇپ، ئۇ مىسسىئونېرلار ئاچقان دوختۇرخانىدا ئىشلەيدىغان ئۇيغۇر يىگىتى توختاخۇننى ياخشى كۆرۈپ قالغان. لوۋىسانىڭ بۇ ھەرىكىتى شىۋېت مىسسىئونېر تەرىپىدىن قاتتىق تەنقىدكە ئۇچراپ ئۇنى مەجبۇرىي شىۋېتسىيەگە كەتكۈزۈۋەتمەكچى بولغان. ئەمما لوۋىسا 1912 - يىلى توختاخۇن بىلەن چېگرادىن ئوغرىلىقچە ئۆتۈپ، ھازىرقى قىرغىزىستاننىڭ ئوش شەھىرىگە قېچىپ بارغان ۋە شۇ يەردە توختاخۇن بىلەن توي قىلغان. ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي ئۇلار ئوشتىن قەشقەرگە بىرلىكتە قايتىپ كەلگەن، ئەمما ئۇلار قەشقەردە ئۇزاق تۇرماي، ئۇدۇل كۇچارغا كەتكەن. ئۇلار كۇچاردا تاكى 1935 - يىلى سېنتەبىر ئايلىرىغىچە تۇرغان. لوۋىسا ئۇيغۇر يىگىتى توختاخۇن بىلەن كۇچاردا تۇرغان بۇ 23 يىل جەريانىدا كۇچا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ناھىيەلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە پىششىق مەلۇماتلارغا ئىگە بولغان، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىنى چۈشەنگەن، ئۇ يەرلەردە

- 20 ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش رېئاللىقى
ئەكس ئەتتۈرۈلگەن قىممەتلىك ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

2010 - يىلى، ستوكھولم

برگە شىۋېتسىيەگە برگە كېتىش نىيىتىدە بولسىمۇ ئەمما قولدا قانۇنلۇق پاسپورت بولمىغانلىقى ئۈچۈن لوۋىسا بىلەن چېگرادا خوشلىشىشقا مەجبۇر بولغان. ئۇلار بىر - بىرىگە قىيىنغان ھالدا كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ، چېگرا سىزىقىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئاخىرقى قېتىم بىر - بىرى بىلەن ۋىدالاشقان. لوۋىسا مۇشۇ قېتىملىق سەپىرىدە موسكۋاغا يېقىن قالغان بىر يېزىدا 70 ياشقا تولدىغانغا ئىككى كۈن قالغاندا ۋاپات بولغان. ئەمما توختاخۇننىڭ كېيىنكى ھاياتى ھەققىدە باشقا مىسسىئونېرلارنىڭ ماتېرىياللىرىدىمۇ ھېچبىر ئۇچۇر قالدۇرۇلمىغان.

لوۋىسا 1900 - يىلدىن 1935 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا قەشقەر ۋە كۇچاردىن شىۋېتسىيەدىكى سىنگىلىسىغا 200 پارچە خەت يازغان بولۇپ، كېيىن يازغۇچى ماريئا گوستاۋ بۇ خەتلەر ئاساسىدا «لوۋىسانىڭ خەتلىرى» نامىدا بىر كىتاب يېزىپ چىققان. كىتابتا لوۋىسانىڭ قەشقەر ۋە كۇچاردا ياشىغان 35 يىللىق ھايات سەرگۈزەشتىلىرى، قەشقەر ۋە كۇچارلاردا يۈز بەرگەن تارىخى ۋە قەلەر ھەققىدە كۆرگەن ۋە ئاڭلىغانلىرى، ئۇيغۇر يىگىتى توختاخۇن بىلەن بولغان مۇھەببەت ۋە توي ھېكايىلىرى تەسۋىرلەنگەن. بىراق كىتاب لوۋىسانىڭ يازغان خەتلىرى ئارقىلىق باشقىلار تەرىپىدىن يېزىلغانلىقى ئۈچۈن كىتابتىكى ئۇيغۇرلارغا ۋە كۇچارغا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار لوۋىسانىڭ كۆرگەن ۋە بىلگەنلىرىدىن كۆپ ئاز بولغان. لوۋىسا شاھىت بولغان تارىخى ۋە قەلەرگە قارىغاندا ئۇششاق تۇرمۇش تەسۋىرلىرى كۆپ بولغان. كىتابقا ماتېرىيال بولغان بۇ خەتلەر ھازىر لوۋىسانىڭ سىنگىلىسى كىرىستىياننىڭ نەۋرىلىرىنىڭ قولىدا ساقلىنىۋاتقان بولۇپ، بۇ خەتلەرنىڭ كۆچۈرۈلمە نۇسخىسى شىۋېتسىيە دۆلەتلىك ئارخىپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقاندا. گەرچە بۇ لوۋىسانىڭ خەتلىرى ئاساسىدا باشقىلار تەرىپىدىن يېزىلغان ئەسەر بولسىمۇ يەنىلا

1- لۇند ئۇنۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسى

لۇند ئۇنۋېرسىتېتى شۋېتسىيەنىڭ جەنۇبىدىكى ئوتتۇراھال شەھەر لۇندقا جايلاشقان بولۇپ، گوستاۋ راکېت، گۇننار ياررىڭ قاتارلىق ئۇيغۇرشۇناسلار بۇ يەردە ئوقۇغان ۋە خىزمەت قىلغانلىقى بىلەن مەشھۇردۇر. ھازىر بۇ ئۇنۋېرسىتېتنىڭ يەر ئاستى كۈتۈپخانىسىدا «گۇننار ياررىڭ ساقلانمىلىرى» نامىدا 560 پارچە قول يازما ماتېرىيال ساقلانماقتا. بۇ ماتېرىياللارنى گۇننار ياررىڭ قەشقەردە تۇرغان مەزگىلدە ئۇيغۇرلارنىڭ قوللىرىدىن ناھايىتى ئەرزان باھادا سېتىۋالغان ۋە كېرەكسىز گېزىت پارچىلىرىغا تېگىشىۋالغان. بۇ ماتېرىياللار ئۇيغۇر، ئەرەب، پارس تىللىرىدا يېزىلغان بولۇپ، ئەڭ بالدۇرى 16 ئەسىرگە ئائىت بولسا كېيىنكىسى 19 - ئەسىرلەرگە ئائىتتۇر.

بۇ قول يازمىلارنى مەزمۇن جەھەتتىن ئىنچىكە تارماق تۈرلەر بويىچە ئىپادىلەش قىيىن بولسىمۇ، ئەمما چوڭ جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. 1- رسالە تىپىدىكى قول يازمىلار، 2- تەزكىرىلەر، 3- ھېكايەتلەر، 4- دىنىي تۈس ئالغان ھەر خىل پۈتۈك، دۇئا، قىسسە ۋە قوللانمىلار، 5- تارىخى ئەسەرلەر، 6- شېئىر، غەزەللەر، 7- ئەدەبىي ئەسەرلەر، 8- باشقا ھەر خىل تىپىدىكى ئەسەرلەر. بۇ قول يازمىلارنىڭ تەپسىلىي تىزىملىكى لۇند ئۇنۋېرسىتېتى تور بېكىتىنىڭ «گۇننار ياررىڭ ساقلانمىلىرى» نامىدىكى تور بېتىگە تەپسىلىي قۇيۇلغان بولۇپ، ھەممە قول يازمىلارنىڭ مۇقاۋىسى ۋە بىرىنچى بېتىنىڭ فوتوكوپىيىسىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

شۋېتسىيەدە ساقلىنىۋاتقان ئۇيغۇرلارغا دائىر ماتېرىياللار ۋە

ئۇلارنىڭ بۈگۈنكى ئەھۋالى

تارىخى بايانلارغا ئاساسلانغاندا شۋېتسىيە ياۋروپادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمى ئەڭ بالدۇر يەتكەن زېمىنلارنىڭ بىرى ھېسابلىنسا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا ۋەتىنى بولغان تارىم بوستانلىقى، جۇڭغار ۋادىلىرىمۇ شۋېتلار ئۈچۈن ئۈچ يۈز يىللار ئىلگىرى قەدەم باسقان سىرلىق زېمىنلارنىڭ بىرىدۇر. گەرچە بۈگۈنكى شۋېت خەلقى ئۆزلىرىنىڭ يىلتىزىنىڭ قەشقەر بوستانلىقىغا باغلىنىدىغانلىقىدىن بىر رىۋايەتنىڭ بارلىقىغا ئىشەنمىسەمۇ ئەمما ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بىر تۈركۈم شۋېتسىيەلىكلەرنىڭ قەشقەر بوستانلىقىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىدەك بىر تارىخنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلىدۇ. ئۆزلىرىنىڭ باسقان ئىزلىرىدىن، ياشىغان ئۆمرىدىن، ئېلىپ بارغان ئىش - پائالىيەتلىرىدىن تارىخ قالدۇرۇشقا ئادەتلەنگەن شۋېت خەلقى بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرلارغا ۋاكالىتەن قىممەتلىك ماتېرىياللارنى ئۆز قوينىدا ساقلىماقتا. تارىخ يارىتىشنى بىلىپ، ئۇنى ساقلاشنى بىلمىگەن خەلق ئۇنىڭ ئىز - دېرىكىنى قىلىشىنىمۇ ئانچە خالاپ كەتمەسلىكى مۇمكىن. شۋېتلار ئۈچۈن قىممەتلىك، ئەمما بۈگۈن بىز ئۈچۈن ئانچە قىممەتلىك تۇيۇلمىغان بۇ ماتېرىياللار كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى تارىخىمىزنى يورۇتۇپ بېرىشتىكى بىر مەنبە بولۇپ قېلىشى مۇمكىن.

شۋېتسىيەدىكى ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار ئاساسەن تۆۋەندىكى 6 ئورۇنغا مەركەزلەشكەن.

6- شۋېتسىيە مۇزىكا ئارخىپخانىسى

شۋېتسىيە مۇزىكا ئارخىپخانىسى شۋېتسىيەدىكى ئەڭ ئاساسلىق مۇزىكا ئارخىپخانىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ يەرگە ئۇيغۇر سەنئەتكارى كۈرەش سۇلتان كۈسەننىڭ يىغىپ ساقلىغان ماتېرىياللىرى، قول يازمىلىرى، شەخسىي خەت - چەكلىرى، مۇزىكا ئەسەرلىرى، سەنئەت بۇيۇملىرى ۋە مۇزىكا ئەسۋابلىرى قۇيۇلغان. كۈرەش كۈسەنگە مۇناسىۋەتلىك بارلىق ئۇچۇرلار ئارخىپخانىنىڭ كومپيۇتېرىغا كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، كۈرەش كۈسەن توغرىلىق ئۇچۇر ئىزدىگۈچىلەر ئۇ يەردىن بىمالال تاپالايدۇ. كۈرەش سۇلتاننىڭ «ئەرەك سۇ» نامىدىكى ناخشا لېنتىسى شۋېتسىيەدىكى خەلق مۇزىكىلىرىنى باھالاشتا 2011 - يىلدىكى ئەڭ نادىر ئون ئون لېنتىسىنىڭ ئىككىنچىسى بولۇپ باھالاندى.

شۋېتسىيەنىڭ ئارخىپخانا ۋە مۇزىيلىرىدا ساقلىنىۋاتقان ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك بۇ ماتېرىياللار ئۇزۇن يىللاردىن بىرى ئۇيغۇرلاردىن باشقىلارغا ئانچە مۇھىم ھېسابلىنىپ باقمىغان ئىدى. ئەمما ھازىر جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى، ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ۋە ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىيى بىرلىشىپ مۇشۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن باشلاپ ئۈرۈمچىدە شۋېتسىيە مىسسىئونېر ئارخىپخانىسىدىكى ماتېرىياللار كۆرگەزمىسى ئاچىدىغانلىقى ئاشكارىلانماقتا. ئەسلىدە ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئۆتكەن يىلى 10 - ئايدا ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ۋە مۇزىيىدىن بىر تۈركۈم خىتاي مۇتەخەسسسلەرنى تەشكىللەپ گېرمانىيە، ئەنگىلىيە ۋە شۋېتسىيەلەردە ساقلىنىۋاتقان ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى تەكشۈرۈشكە ئەۋەتكەن بولۇپ، بۇ

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ياسىغان ساپال قاچىلارنى، توغراقتىن ياسىغان ياغاچ ئويمىلارنى ۋە قەدىمىي رەخت پارچىلىرىنى ئۇچۇرتۇشقا بولىدۇ.

5- شۋېتسىيە مىسسىئونېرلار ئارخىپخانىسى

شۋېتسىيە مىسسىئونېر ئارخىپخانىسى ئۇيغۇرلارغا مۇنا- سىۋەتلىك زور مىقداردىكى ماتېرىياللار ساقلىنىۋاتقان يەنە بىر ئارخىپخانا بولۇپ، بۇ يەردىكى ماتېرىياللار ئۇزاق يىللاردىن بېرى رەتلەنمەي تاشلىنىپ قالغانلىقى ئۈچۈن كىشىلەرنىڭ بىلىش دائىرىسىدىن چەتتە قالغان. دوكتور ئەسەت سۇلايمان 2004- يىلى بۇ يەرنى زىيارەت قىلغان تۇنجى ئۇيغۇر زىيالىيسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر جامائىتىگە ئاشكارىلىغاندىن كېيىن، بۇ يەرنى زىيارەت قىلىدىغان ۋە بۇ يەرگە قىزىقىدىغانلارنىڭ سانى بارغانچە كۆپەيمەكتە. بۇ يەردە ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان بىر قىسىم قول يازمىلار، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەر باسمىخانىسىدا بېسىلغان ھەر خىل كىتابلار ۋە باشقا بۇيۇملار بولغاندىن سىرت ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر تۈركۈم رەسىملەر ساقلىنىۋاتقا. ئارخىپخانا ئۇچۇرلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئارخىپخانا بۇ يىل 1- ئايدىن باشلاپ بۇ ماتېرىياللارنى رەتلەش، تىزىملاش ۋە كومپيۇتېرغا ئېلىش خىزمىتىنى باشلىغان بولۇپ، ئارخىپخانا ئامبىرىدا سۇلياۋ لېنتىدا ساقلىنىۋاتقان يەنە بىر تۈركۈم ئاشكارىلانمىغان يېڭى رەسىملەر كومپيۇتېرغا ئېلىنغان ۋە قەغەز يۈزىگە چۈشۈرۈلگەن. ئەمما ئارخىپخانىنى كۆچۈرۈش سەۋەبىدىن ئارخىپخانىدىكى بىر قىسىم ماتېرىياللارنى ھۆكۈمەت ئارخىپخانىسىغا تاپشۇرۇۋەتكەن.

شۋېتسىيەلىكلەر تەرىپىدىن 1720 - يىللاردا سىزىلغان

جۇڭغارىيە خەرتىسى

يوھان گوستاۋ رېنات 1682 - يىلدىن 1744 - يىلغىچە ياشىغان شۋېتسىيە پادىشاھلىق ئارمىيەسىنىڭ ئوفتسىپىرى ۋە خەرتە سىزغۇچىسى بولۇپ، 1709 - يىلى بولغان پولاتاۋ ئۇرۇشىدا رۇس ئارمىيەسىگە ئەسەرگە چۈشكەن. چار پادىشاھ ئەسەرگە چۈشكەن شۋېت ئەسكەرلىرىدىن بىر گۇرۇپپا كىشىلەرنى 1716 - يىلى جۇڭغارىيەگە ئالتۇن تېپىشقا ئەۋەتكەن. يوهان گوستاۋ رېناتمۇ شۇلارنىڭ ئارىسىدا بولۇپ، بۇلار ئەينى چاغدا جۇڭغارىيەنى كونتروللۇقىدا تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان قالماقلارغا تۇتقۇن بولۇپ قالغان. يوهان گوستاۋ رېنات جۇڭغارىيەدە 17 يىل قالماقلارنىڭ تۇتقۇنى بولۇپ ياشىغان. ئۇ بۇ جەرياندا قالماقلارغا شۋېتسىيەنىڭ ئىلغار زەمبىرەك ياساش تېخنىكىلىرىنى ئۆگەتكەندىن سىرت جۇڭغارىيەنىڭ يەر شەكلىنى تەپسىلىي خەرتىگە ئالغان. ئۇ بۇ خەرتىنى ئۆزى بىلەن بىرگە 1734 - يىلى شۋېتسىيەگە ئېلىپ كەلگەن بولۇپ، بۇ خەرتە ئەينى چاغدا شۋېتسىيە خانلىق كۈتۈپخانىسىغا تەقدىم قىلىنغان. بۇ خەرتە كېيىن كىشىلەر نەزىرىدىن ساقىت بولۇپ تاكى 1878 - يىلغىچە كۈتۈپخانا ئامبىرىنىڭ بىر بۆلۈكىدا تاشلىنىپ قالغان. ھازىر بۇ خەرتە شۋېتسىيە خانلىق كۈتۈپخانىسىنىڭ ۋە ئۇپسال ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىنىڭ ئەتىۋارلىق ماتېرىيالى سۈپىتىدە ساقلىنىۋاتقاندا. خەرتىگە جۇڭغار ئويمانلىقى، تارىم ئويمانلىقى ۋە لوپنۇر كۆلى

ئۆمەك گېرمانىيەدىكى ئۇيغۇر زىيالىيسى ئابدۇرېشىت ياقۇپنىڭ ھەمراھلىقىدا شىۋېتسىيەگە كەلگەن. ئۇلار شىۋېتسىيەدىكى ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ بولغاندىن كېيىن مىسسۇنېرلار ئارخىپخانىسىدىكى ماتېرىياللار ۋە رەسىملەرنى ئۈرۈمچىگە ئاپىرىپ كۆرگەزمە ئېچىشقا پۈتۈشكەن. ئۇنداقتا بۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى نېمە؟ دېگەن بىر سوئال كاللىمىزدا تۇغۇلماي قالمايدۇ. ئەلۋەتتە، سەل چوڭقۇر ئويلىساقلا «شىنجاڭ ئومۇمىي تارىخى» نى يېزىش نىشانىنىڭ بىرى بولغان «شىنجاڭدا ئەزەلدىن كۆپ خىل دىن بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان» دېگەن كۆز قارشىغا ئىلمىي ئىسپات كۆرسىتىشكە تىرىشىۋاتقانلىقىنى بىلىۋالالايمىز. ئەگەر ئۇنداق بولمىغان بولسا جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى ۋە ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى بىرلىكتە باش قاتۇرۇپ، بۇندىن 80 يىللار ئىلگىرى كۇچار ۋە شايار ئەتراپلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان شىۋېتسىيەلىك دىن تارقاتقۇچى ئايال لوئىسا ئىنگۋال ئۈچۈن شايارنىڭ چىمەن يېزىسىغا ھەيكەل قاتۇرۇشنى پىلانلىمىغان بولار ئىدى.

2012 - يىلى، ستوكھولوم

ياقوپ ئىستېفان

ياقوپ ئىستېفان يەكەنلىك يېتىم بالا، بولۇپ كىچىكىدە يەكەندىكى شىۋېتسىيە مىسسىئونېرلىرىنىڭ ئىلىكىدىكى «دارئىلتام» دا چوڭ بولغان. ئۇ ئۆزىنىڭ «ئېتىقاد ئۈچۈن كۆچمەن بولۇش» دېگەن كىتابىدا بايان قىلىشىچە، ئۇ تۇغۇلغان ۋاقتىدا دادىسى ئۆلۈپ كەتكەن بولۇپ، ئاپىسى قايتا ياتلىق بولۇش ئۈچۈن ئەمدىلا 2 ياشقا كىرگەن ياقۇپنى يەكەندىكى شىۋېت مىسسىئونېر ئاچقان «دارئىلتام» غا تاشلاپ كەتكەن. ئۇ شۇ يەردە ياقوپ ئىستېفان دېگەن نام بىلەن چوڭ بولغان.

1933 - يىلى 20 - ئاپرېل كۈنى «خوتەن ئىسلام ھۆكۈمىتى» نىڭ ئەمىرى يەنى مەتتىمىن بۇغرانىڭ ئىنىسى شاھ مەنسۇر يەكەندىكى شىۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ تۇرالغۇسىغا بېسىپ كىرىپ، شىۋېت مىسسىئونېرلىرىنى ۋە «دارئىلتام» دىكى بارلىق كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلىپ تۇرمىگە تاشلىغان. تۇرمىگە تاشلانغانلارنىڭ ئارىسىدا ياقوپ ئىستېفان ۋە ئۇنىڭ يېقىن دوستى ھابىلمۇ بار ئىدى. ياقوپ ئىستېفان دوستى ھابىلنىڭ ياردىمى بىلەن تۇرمىدىن قېچىپ چىقىشقا مۇيەسسەر بولغان. ئەتىسى شاھ مەنسۇر ھابىلنى باشقىلارغا ئىبرەت قىلىش ئۈچۈن باشقىلارنىڭ ئالدىدا ئېتىپ تاشلىغان. ياقوپ ئىستېفان تۇرمىدىن قېچىپ چىققاندىن كېيىن كارۋانلارغا ئەگىشىپ، ھىندىستانغا يېتىپ كەلگەن. ئۇ ھىندىستاندا 14 يىل ياشاپ 1947 - يىلى شىۋېتسىيەگە كېلىپ ماكانلاشقان. ئۇ شىۋېتسىيەدە ماكانلاشقاندىن

تەپسىلىي چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، بىر قىسىم شىۋېتسىيەلىك تارىخ
تەتقىقاتچىلىرى لوپنۇر كۆلىنىڭ دەسلەپ بايقىغۇچى سۋېن
ھېدېن بولماستىن بەلكى يوهان گوستاۋ رېنات بولۇپ، سۋېن
ھىدىننىڭ لوپنۇر كۆلىنى بايقىغانلىق نەزەرىيەسى بىر تارىخى
خاتالىقتۇر دەپ قارايدۇ.

2009 - يىلى، ستوكھولم

«ئاجراشماڭلار ئاتا - ئانىلار» ناخشىسىنى كىم ئىجاد قىلغان

مەرھۇم ناخشىچى مىرزات ئالىم ئىجراسىدىكى «ئاجراشماڭلار ئاتا - ئانىلار» ناخشىسى ئاتا - ئانىسىدىن تىرىك تۇرۇپ ئايرىلغان يېتىم بالىلارنىڭ يۈرەك ساداسى، بەختلىك ئائىلىسى بۇزۇلغان ئەر - ئاياللارنىڭ قەلب نىداسى سۈپىتىدە 20 يىللاردىن بىرى سەھنىدىن سەھنىگە، ئېكراندىن ئېكرانغا كۆچۈپ، تالاي ناخشىچىلارنىڭ ئېغىزىدا ۋايىغا يېتىپ ئورۇندىلىپ كەلمەكتە. ئەمما بۇ ناخشىنى كىم قانداق شەكىلدە ئېيتىمىسۇن بۇ ناخشا ناخشىنى سەھنىگە تۇنجى قېتىم ئېلىپ چىققان ناخشىچى مىرزات ئالىمنىڭ نامى بىلەن باغلىنىپ، «مىرزات ئالىمنىڭ ناخشىسى» دېگەن نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە. بۈگۈنكى كۈندە خەلق ناخشىسى، دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان نۇرغۇن ناخشىلار ئەمەلىيەتتە مەلۇم شەخسلەر تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما كىم تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغانلىقى ئانچە ئېتىبارغا ئېلىنمىغانلىقى سەۋەبىدىن زاماننىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ ناخشىلار خەلقنىڭ ناخشىسى بولۇپ، تارقىلىپ يۈرمەكتە. بۇ بىر تەرەپتىن بۇ ناخشىنىڭ خەلق ئارىسىدىكى تەسىرىنىڭ، خەلقنىڭ ياخشى كۆرۈپ ئاڭلىغانلىقىنىڭ ئىپادىسى بولسىمۇ، ئەمما ئاپتونومىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلگەن ئەھۋالدا ئىجادچىسىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى خەلقنىڭ بىلىپ قويۇشى يەنىلا خەلقنىڭ ئىجادچىغا بولغان بىر خىل ھۆرمىتىنى بىلدۈرگەنلىك بولىدۇ. «ئاجراشماڭلار ئاتا - ئانىلار» دېگەن بۇ ناخشىنى كۆرەش كۈسەن 1988 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى سەنئەت ئىنستىتۇتىدا

كېيىن تېخنىكا كەسپىدە ئۇقۇپ ئۆلچەش ئەسۋابلىرىنى ياسايدىغان تېخنىك خادىمى بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇنىڭ باشقىلارغا دەپ بېرىشىچە، بىر قېتىم ئۇنىڭ ئالدىغا باشقا دۆلەتتىن كەلگەن بىر ئۆلچەش ئەسۋابىنى ياسايدىغان بىر ئىش كېلىپ قالغان. ئۇ ئۆلچەش ئەسۋابىنى ئېچىپ قارىسا ئاشۇ يىراقتا قالغان ۋەتىنى شىنجاڭدىن كەلگەنلىكى مەلۇم بولغان. ئۇ ئۆلچەش ئەسۋابىنى ياساۋېتىپ شۇنچىلىك ھاياجانلانغان، ئەمما ھېچكىمگە تىنمىغان پەقەت بىر قانچە يىللاردىن كېيىن ئۇ بۇ خۇشاللىقنى يېقىن دوستى گۇننار ياررىڭغا سۆزلەپ بەرگەن. ئۇ شىۋېتسىيەگە كەلگەندىن كېيىن شىۋېتسىيەلىك بىر قىز بىلەن توي قىلغان، ئۇنىڭ ھازىر گۇنىللا ئىستېپان ئىسىملىك بىر قىزى بار. بۇ شىۋېتسىيەدىكى تونۇلغان ئوپېرا ناخشىچىسى. ياكوپ ئىستېپان 1991 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ بىر ئۆمۈر ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ «ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكلىرى» دېگەن بىر كىتابمۇ يېزىپ قالدۇرغان. گۇننار يارىڭ ئۇنىڭ ئەڭ ياخشى دوستى بولغان. ئۇلار بىر يەرگە كەلسلا ئاشۇ يىراقتىكى ئالتۇندەك قۇملۇق زېمىن، ئۇ يەردە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار ۋە تىلى بولغان ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە توختاشماي سۆزلەشكەن. ئۇ كۆپ قېتىم يىراقتا قالغان ۋەتىنىگە بېرىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئارزۇسىغا يېتەلمەي ئالەمدىن ئۆتكەن.

2009 - يىلى، ستوكھولم

مۇشەققەتلىك قەدەم - شەرقى تۈركىستاندىكى 25 يىل

«مۇشەققەتلىك قەدەم - شەرقى تۈركىستاندىكى 25 - يىل» ناملىق بۇ كىتاب شىۋېتسىيەدە 1917 - يىلى نەشر قىلىنغان ئۇيغۇرلارغا دائىر چوڭ ھەجىملىك ماقالىلەر توپلىمى بولۇپ، كىتابقا 1892 - يىلىدىن 1917 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا شەرقى تۈركىستاندا تۇرغان مىسسىئونېر يازغۇچىلار تەرىپىدىن يېزىلغان ئەسەرلەر كىرگۈزۈلگەن. 555 بەتلىك بۇ كىتاب جەمئىي 70 پارچە ماقالىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ماقالىلەرنىڭ مەزمۇنلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى، كۈندىلىك تۇرمۇشى، دىنىنى ئېتىقادى، ھۈنەر - سەنئەت ۋە مازار - چىلتەنلىرىگىچە چېتىلغان. ماقالىلەرگە يەنە شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى رېئاللىقىنىڭ ئەينەن كارتىنىسى بولغان نۇرغۇن رەسىملەرمۇ قىستۇرما قىلىنغان. گەرچە كىتاب ھەر خىل ئاپتورلار تەرىپىدىن يېزىلغان ھەر خىل ماقالىلەردىن تەركىب تاپقان بولسىمۇ ئەمما مەزمۇنى شەرقى تۈركىستان ۋە ئۇيغۇرلارغا بېغىشلانغان مەخسۇس ئەسەر سۈپىتىدە بىر سىستېما ھاسىل قىلغان. مەسىلەن كىتابتىكى «شەرقى تۈركىستاننىڭ جۇغراپىيەلىك ئەھۋالى»، «تەبىئىي مەنزىرىلىرى»، «كىلىماتى»، «يېزا - شەھەرلىرى»، «شەرقى تۈركىستاننىڭ تارىخى»، «مەدەنىيەت پۇرسەتلىرى»، «ئۇيغۇر تىلى»، «ئۇيغۇرلارنىڭ خاراكتېرى»، «ئۇيغۇر تىلىدىكى ماقال - تەمسىللەر»، «ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىي ھاياتىدىن كۆرۈنۈشلەر»، «شەرقى تۈركىستاندىكى ئاياللار»، «شەرقى تۈركىستاندىكى ئىسلام»، «شەرقى تۈركىستاندىكى مازار ۋە چىلتەنلەر»،

ئوقۇۋاتقان مەزگىلىدە ئىجاد قىلغان نادىر ناخشىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ بۇ ناخشىنى مەلۇم ئىجتىمائىي مەسىلىنى ۋە ھايات كەچۈرمىشىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىپ تۇرۇپ ئىشلەپ چىققان. كۈرەش كۈسەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئارىسىدا تونۇلغان، ھۆرمەتكە سازاۋەر ناخشىچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ «كۆز مونچاق»، «ئەركەك سۇ»، قاتارلىق ناخشا لېنتىلىرىنىڭ ئېيتقۇچىسى، «ھەسرەت»، «ئېچىنىش» قاتارلىق ناخشا لېنتىلىرىنىڭ ئىجادچىسىدۇر. ئۇ ئۆمرىدە نۇرغۇن ناخشا - مۇزىكىلارنى ئىجاد قىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى بۈگۈنكى كۈندە ئەل ئارىسىدا خەلق ناخشىسى سۈپىتىدە نام - نشانسىز ئېيتىلىپ كەلمەكتە، بەزى ناخشىلىرىنىڭ تېكىستى باشقا ئاھاڭلارغا سېلىنسا، بەزى ئاھاڭلىرىغا باشقا تېكىست سېلىنىپ ئورۇندالماقتا. مەسىلەن: «ئاداش»، «سۆيىمەن»، «ئانامغا خەت»، «ياشسام دەيمەن»، «سۆزۈم بار»، «ئاجراشماڭلار ئاتا - ئانىلار» ۋە باشقىلار.

كۈرەش كۈسەن ۋە مىززات ئالىم ھايات ۋاقتلىرىدا خىزمەتداش ھەم ياخشى دوست سەنئەتكارلاردىن ئىدى. ئۇلارنىڭ ناخشا ئورۇنداش ماھارىتىدە ۋە ئاھاڭلارنىڭ مېلودىيەسىدىكى پۇراقلىرىنى چىقىرىشىدىمۇ زور ئوخشاشلىقلار بار ئىدى. شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ھاياتى ۋە ئۆلۈمىمۇ ئوخشاشلىقلارغا ئىگە بولدى. ئۇلارنىڭ ئۆلۈملىرى يېشىلمەس سىرلار ئىچىدە قالدى.

2010 - يىلى 1 - ئاي، ستوكھولم

بولالايدۇ. گەرچە ماقالىدا ئۇيغۇرلارنىڭ خاراكتېرىدىكى سەلبىي تەرەپلەر كۆپرەك بايان قىلىنسىمۇ يۈز يىلنىڭ ئالدىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ خاراكتېرىدە قانچىلىك ئوخشاشلىق ۋە قانچىلىك ئوخشاماسلىقلارنىڭ بارلىقىنى تېپىپ چىقىشتا ئاساس بولىدىغان قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن ماقالىدا مۇنداق بايانلار بار: «ئۇيغۇرلار نىڭ ئاسان ئاچچىقى كېلىپ ئاسان ئاچچىقى يانىدۇ. ئۇلارنىڭ ھالى چوڭ، قىزىققان، تەرسا، سەۋرى - تاقىتى كەمچىل كېلىدۇ...» «ئۇيغۇرلار قورقۇنچاق، يۈرەكسىز، دادىل ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئۇيۇشۇش ئىقتىدارى ناھايىتى ئاجىز. ئەگەر ئۇلارنىڭ بىرىگە ھوقۇق تېگىدىغان بولسا ئۇ دەرھال باشقىلارغا كۆيۈنمەيدىغان رەھىم - شەپقەتسىز زالىم ئادەمگە ئايلىنىدۇ.» دېمەك بۇ كىتاب ئۇيغۇر تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئۈچۈن پايدىلىنىش قىممىتى بار ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

2006 - يىلى شىۋېتسىيە

«شەرقى تۈركىستاندىكى خىتايلار» ۋە مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان باشقا ماقالىلەر بۇ نوختىنى ئېنىق ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. ئاپتورلار ماقالىلىرىدە ئەينى چاغدىكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ رېئالى ئەھۋالىنى ئويىپكىتىپ يورۇتۇپ بېرىشكە تىرىشقان بولۇپ، شەرقىي تۈركىستاندەك گۈزەل ۋە باي زېمىندا نامرات، بىخۇد، نادان ۋە ئاجىز ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ بەختسىز تەقدىرىنى بۇ زېمىنغا بايلىق ۋە بەخت ئىزدەپ كېلىۋاتقان خىتايلارنىڭ ئاچكۆز خاراكتېرى بىلەن روشەن سېلىشتۇرما قىلغان. مەسىلەن كىتابتىكى «شەرقى تۈركىستاندىكى خىتايلار» دېگەن ماقالىدا «شەرقى تۈركىستان خىتايلار ئۈچۈن خۇددى شىۋېتسىيەلىكلەر 19- ئەسىردە بايلىق ۋە بەخت ئىزدەپ ئامېرىكىغا بارغىنىدەك ئالتۇن ۋە بەخت ئىزدەپ كېلىدىغان ماكاندۇر، ئۇلار بۇ يەردە بىرقانچە يىل ئىچىدە يانچۇقلىرىنى ئالتۇن بىلەن تولدۇرغاندىن كېيىن ئىچكىرىدىكى يۇرتلىرىغا كېتىدۇ ۋە بىرقانچە ۋاقىتتىن كېيىن يەنە قايتىپ كېلىدۇ. مەن بۇنداق شەرقى تۈركىستانغا قايتا كەلگەن بىرقانچە خىتايلار بىلەن سۆزلەشكەن ئىدىم، ئۇلارنىڭ دېيىشىچە ئۇلار خىتايدىكى يۇرتلىرىدا ئۈنچىلىك خۇشال ياشىيالمىدىغان بولۇپ قايتىمىش.» كىتابتىكى ماقالىلەر 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىنى ۋە تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىشقا بولىدىغان قىممەتلىك ماتېرىياللار بولۇپ، تارىخچىلارنىڭ ئىزدىنىپ بېقىشقا ئەرزىيدۇ. بولۇپمۇ كىتابتىكى «ئۇيغۇرلارنىڭ خاراكتېرى» دېگەن ماقالە باشقا بىر مىللەتنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي خاراكتېرى ھەققىدە پىكىر بايان قىلغان كەمدىن كەم ئۇچرايدىغان ماتېرىيال بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ خاراكتېرى ھەققىدە تۈزۈك ئىزدىنىپ باقمىغان بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي خاراكتېرى ھەققىدە قايتا ئويلىنىپ بېقىشقا تۈرتكە

تارىخقا ئېنىق يېزىلغان. يەنە بىرى، سەئىدىيە دائىرىسىگە بېسىپ كىرگەن موڭغۇللار كۈچلۈك قوشۇنغا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردا ھېچقانداق دۆلەت ئاپپاراتى، دۆلەت تۈزۈلمىسى ياكى مۇكەممەل باشقۇرۇش سىستېمىسى ھاسىل قىلغان زېمىن تەۋەلىكى بولمىغان ياكى ئۇلار بىر دۆلەت نامى ئاستىغا توپلانغان دۆلەت ئارمىيەسى بولغان ئەمەس.. ئۇلار ئەينى چاغدا پەقەت كۈچلۈك قوراللىق كۈچ سۈپىتىدىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. ئۇلار سەئىدىيە زېمىنىغا بېسىپ كىرگەن چاغدىمۇ ئۇلار زېمىن بېسىۋېلىش ياكى سەئىدىيە دۆلىتى دائىرىسىدە ھاكىمىيەت تىكلەش غەرىزىدە ئەمەس، بەلكى بايلىققا ئىگە بولۇش مەقسىتىدە كىرگەن. شۇڭا ئۇلار سەئىدىيە خانلىقىغا قارىتا گۇمران قىلىش پوزىتسىيەسىدە ئەمەس، بەلكى ئاپئاق غوجىنى قوللىغۇچى كۈچ سۈپىتىدە ئۇنىڭ تەخقە چىقىشىغا ياردەملىشىپ، داۋاملىق بايلىققا ئېرىشىش غەرىزىدە بولغان. شۇڭا ئۇلار سەئىدىيە زېمىنىدا كۆپ مىقداردا ئەسكەر تۇرغۇزىمىغان، پەقەت ۋەكىل سۈپىتىدە مەلۇم موڭغۇل ئەمەلدارىنى قالدۇرۇپ كەتكەن. ئاپئاق غوجا سەئىدىيە دۆلىتىگە پادىشاھ بولغاندىن كېيىن موڭغۇللارغا ھەر يىلى ناھايىتى زور مىقداردا ئولپاڭ تاپشۇرغان. ئەگەر ئاپئاق غوجا پادىشاھلىق قىلغان سەئىدىيە دۆلىتىنى موڭغۇللارغا ئولپاڭ تاپشۇرغانلىق سەۋەبىدىن گۇمران بولدى دېيىشكە توغرا كەلسە، ئورقۇن ئۇيغۇر دۆلىتىگە ئولپاڭ تاپشۇرغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئوخشاشلا ئېتىراپ قىلماسلىققا ۋە تاڭ سۇلالىسى زېمىنىنى ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنى دېيىشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە سەئىدىيە مەلىكىلىرىدىن بولغان ئاپئاق غوجىنىڭ خانىشلىرى ئىچىدىكى مۆھتىرەم خېنىم ئاپئاق غوجىدىن كېيىن تەخقە ۋارىسلىق قىلغان مەزگىللەردە ئۆزىنىڭ سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ پادىشاھى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن. دېمەك، سەئىدىيە خانلىقى ھۆكۈم سۈرگەن 245 يىللىق

تارىختىن ئىككى كەلىمە

سەئىدىيە خانلىقى ئۇيغۇر تارىخىدىكى مۇكەممەل دۆلەت تۈزۈلمىسىگە، كەڭ زېمىنغا، گۈللەنگەن مەدەنىيەت ئاساسىغا ئىگە بولغان بىر خانلىق. ئۇ 1514 - يىلدىن تاكى 1759 - يىلى مانجۇ خانلىقى سەئىدىيە زېمىنىنى تولۇق ئىشغال قىلغۇچە بولغان ئارىلىقتا ھۆكۈم سۈرگەن. نۇرغۇن تارىخىي كىتابلاردا سەئىدىيە خانلىقىنى 1679 - يىلى ئىسمائىل خان موڭغۇللارغا ئەسرگە چۈشكەن ۋاقىتتىن باشلاپ ئاخىرلاشقان دەپ قارايدۇ. تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا بۇ ئانچە ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. چۈنكى، ئەينى چاغدا موڭغۇللارنىڭ ياردىمى بىلەن تەخقە چىققان ئاپئاق غوجا يېڭى بىر ھاكىمىيەت قۇرغان ياكى يېڭى بىر پادىشاھلىق تەشكىل قىلغان بولماستىن بەلكى، سەئىدىيە پادىشاھلىقىنىڭ باشقا جەمەتتىن بولغان پادىشاھى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان. ئۇ سەئىدىيە پادىشاھلىقىنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ بارلىق زېمىنلىرىغا ۋارىسلىق قىلغاندىن سىرت سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ دۆلەت تۈزۈلمىسىگەمۇ ھېچقانداق ئۆزگەرتىش كىرگۈزمىگەن. بىر پادىشاھلىقتا باشقا جەمەتتىن بولغانلارنىڭ پادىشاھ بولۇشى تارىختىن بۇيان ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ تارىخىدا كۆپ كۆرۈلگەن ئەھۋالدۇر. مەسىلەن: بۇرۇنقى مىسىر پادىشاھلىقىدا پادىشاھ جەمەتىگە مەنسۇپ بولمىغان، تۈرك قان سىستېمىسىغا تەۋە ئۈچ كىشىنىڭ پادىشاھ بولغانلىقى مەلۇم. بۇنىڭدىن سىرت، ھازىرقى شىۋېتسىيە پادىشاھلىقىدا ئەسلىدىكى خان جەمەتىگە مەنسۇپ بولمىغان فىرانسىيەلىك بىرىنىڭ پادىشاھ بولغانلىقى

ئاساس قىلغان يايلاق مەدەنىيەتنىڭ ئىزناسى بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى قارچۇغا ئۇيغۇرلارنىڭ ياخشى كۆرىدىغان قۇشى. ئۇيغۇرلار قارچىغىنى چەبدەس، چاققان، سەزگۈر دەپ قارايدۇ ۋە ئەتمۇرالايدۇ. ھازىرمۇ يېزىلاردا ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ قارچۇغا باقىدىن ئادىتىنى ناھايىتى كۆپ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بەزى تارىخى بايانلاردا قەيت قىلىنىشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ قۇت قۇشى قارچۇغا ئىكەنلىكى ھەققىدىكى قىسمەن مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ. گەرچە بۇ ھەقتە تۇلۇق مەلۇماتلار بولمىسىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتى، تارىخى يىلتىزى ۋە مەدەنىيەت ئاساسىدىن قارىغاندا بۇ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن. ياش - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ قۇت ھايۋانلىرى» دېگەن كىتابتا ئۇيغۇرلارنىڭ قۇت ھايۋىنى «بۇلبۇل» دەپ يېزىلغان. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ياخشى كۆرۈشى، خاراكتېرى، مەدەنىيەت ئاساسى، ياشام شەكلىدىن قارىغاندا بۇلبۇل ئۇيغۇرلارنىڭ قۇت قۇشى بولالشى ئادەمدە گۇمان تۇغدۇرىدۇ. چۈنكى بۇلبۇل بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى مەنىۋى باغلىنىشىنى ئىزدەسەك مەلۇم بىر باغلىنىشنىڭ بارلىقىنى بايقىمايمىز. «بۇلبۇل» نىڭ ئۇيغۇرلارغا پارس ئەدەبىياتىدىن كىرگەن غايىۋى بىر ئوبراز ئىكەنلىكىدە شەك يوق. دېمەك بۇ نۇقتىلاردىن تەھلىل قىلغاندا سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ بايرىقىنىڭ قارچىغىنىڭ رەسىمى چۈشۈرۈلگەن يېشىل بايراق ئىكەنلىكى بىرقەدەر ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن. ئەمما بۇ بىر قىياس، تارىخچىلارنىڭ ئىزدىنىپ بېقىشىغا ئەرزىيدىغان بىر تېما. مەن قولۇمدا ماتېرىياللارنىڭ كەم بولۇشى سەۋەبىدىن پەقەت ئۆزۈمنىڭ يۈزەكى قىياسىنى ئوتتۇرىغا قويدۇم. ئىزدەنگۈچلەر ئۈچۈن بىر يىپ ئۇچى بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس.

تارىخدا تاكى سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ 8 - پادىشاھى بولغان ئابدۇللا خاننىڭ ھاكىمىيىتى 1667 - يىلى ئاخىرلاشقۇچە بولغان ئارىلىقتا ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ناھايىتى گۈللەنگەن بىر تارىخى دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەن. بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى بۇ شانلىق دەۋرىنى ياراتقان سەئىدىيە تارىخىغا دائىر كىتابلار خېلى كۆپ بولسىمۇ، ئەمما سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ ئىشلەتكەن دۆلەت بايرىقىغا مۇناسىۋەتلىك ھېچقانداق بىر ئۇچۇر ماتېرىيالنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. تارىختىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى ئىشلەتكەن ئۇيغۇر بايراقلىرى قاتارىدا سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ بايرىقى كۆزگە چېلىقمايدۇ. يازغۇچىلارنىڭ رومانلىرىدىكى بەزى تەسۋىرلەرگە ئاساسلانغاندا سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ بايرىقى ھەققىدە بەزى ئۇچۇرلاردىن خەۋەردار بولغىلى بولىدۇ. ئەمما بۇلارنىڭ قايسىسى تارىخى چىنلىققا ئۇيغۇن، بۇ ھەققىدە بىر نېمە دېمەك تەس، ئەمما بۇ ھەققىكى تەتقىقاتنى مەلۇم ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. مىنىڭ قارىشىمچە ئابدۇۋەلىي ئېلىنىڭ «مەخدۇم ئەزەم ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى» دېگەن رومانىدىكى بەزى تەسۋىرلەر تارىخى رېئاللىققا ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت ئېڭىغا بىر قەدەر ئۇيغۇن كېلىدۇ. روماندا قازاقلار زېمىندىن زەپەر قۇچۇپ قايتقان سۇلتان ئابدۇرىشىتخان قوشۇنىنىڭ تېگى يېشىل قارچىغىنىڭ رەسمى چۈشۈرۈلگەن بايراق كۆتۈرۈۋالغانلىقىنى تەسۋىرلەنگەن. يېشىل رەڭ ئىسلامىي رەڭ سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. سەئىدىيە پادىشاھلىقى ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى قويۇق ئىسلامىي تۈسكە ئىگە بىر پادىشاھلىق، شۇنداقلا بۇ پۈتۈن سەئىدىيە زېمىنىدا ئىسلام دىنى ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان بىر دەۋر بولغاچقا، بايرىقىغا يېشىل رەڭنى ئىشلىتىشى تەبىئىي بىر ئەھۋال ھەم ئېھتىماللىقى بەك چوڭ رېئاللىق. بايراقنىڭ ئوتتۇرىسىغا قارچىغىنىڭ رەسمىنىڭ چۈشۈرۈلۈشى ئۇيغۇرلارنىڭ چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىقىنى

ئاشقان تۇرۇقلۇق كىتابتا بالىلىق چاغلىرىدىكى كەچۈرمىشلىرىنى خۇددى تۈنۈگۈن يۈز بەرگەن ۋەقەلەردەك ئېنىق ۋە تەپسىلىي بايان قىلغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كلاسسىك شائىرلىرىمىزدىن ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىقلارنىڭ نۇرغۇن شېئىرلىرىنى يادقا بىلىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان بولۇپ، تۇتۇۋېلىش قابىلىيىتىنىڭ نەقەدەر ياخشىلىقىنى نامايان قىلغانىدى. ئاپتور كىتابىدا «شىكايەت» ناملىق ساتىرىك شېئىرنى نەقىل قىلغان بولۇپ، شېئىرنىڭ پىشقان تىلى، مۇكەممەل ۋەزىن، تۇراقلىرىدىن ئۇنىڭ ئارزۇ ۋەزىندە شېئىر يېزىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى. ئاپتورنىڭ يەنە ھاياتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى «ئارزۇ» ناملىق شېئىرلار توپلىمى نەشر قىلىنغان بولۇپ، غازى ئەھمەتنىڭ شېئىرىيەت جەھەتتىكى تالانتىنىمۇ تۇلۇق نامايان قىلىپ بەرگەن. مەن بۇ نۇقتىلاردىن ئەگەر غازى ئەھمەت ئاكىمىز رەسىم سىزماي ئەسەر يازغان بولسا زامانىمىزدىكى مەشھۇر يازغۇچىلىرىمىزدىن ياكى شائىرلىرىمىزدىن بىرى بولۇپ قالار ئىكەن، دېگەن چۈشەنچىگە كېلىپ قالدۇم.

بىراق غازى ئەھمەت ئاكىمىز يازغۇچىلىق يولىنى تاللىماي، رەسساملق يولىنى تاللىغان. ئۇ ئۆزىنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى تالانتى بىلەن ئۇيغۇر بۈگۈنكى زامان رەسساملقىدا يۈكسەك ئورۇنغا ئىگە بولدى، رەسساملار ئارىسىدا ئۇستاز ئاتالدى. بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر گۈزەل - سەنئەت مائارىپىغا ئاساس سالغۇچى مائارىپ يېتەكچىسى بولدى. بولۇپمۇ «ئادەم رەسىمىنى سىزسا گۇناھ بولىدۇ» دېگەن قاراشقا بىرەر مىڭ يىللاردىن بىرى كۆنۈپ قالغان بىر خەلقنىڭ پەرزەنتى»^[1] ۋە ئىمامنىڭ بالىسى بولغان غازى ئەھمەتنىڭ سەنئەت ئېكولوگىيەسى زاۋال تاپقان بىر زاماندا رەسساملققا ھەۋەس قىلىشى ھەقىقەتەن بىر

[1] «ھاياتىدىكى ئۆچمەس سۈرەتلەر» 2 - بەت

رەسسام غازى ئەھمەتنىڭ ھاياتى ۋە ئەسەرلىرى ھەققىدە

2017 - يىللىق يازلىق دەم ئېلىشىمنىڭ ئاخىرقى ئون كۈنىنى ئىستانبۇلدا ئۆتكۈزدۈم. ئىستانبۇلغا مېڭىشتىن ئىلگىرىلا رەسسام غازى ئەھمەت ئاكىمىزنىڭ «ھاياتىمىدىكى ئۆچمەس سۈرەتلەر» ناملىق ئەسلىمىسىنى ئوقۇشنى پىلان قىلغانلىقىم ئۈچۈن، ئىستانبۇلدىكى ۋاقىتلىرىمنىڭ كۆپىنچىسىنى دېڭىز ساھىللىرىدا، كىچىك باغچە ۋە چايخانىلاردا كىتاب ئوقۇش بىلەن ئۆتكۈزدۈم. بەزىدە پىكىرداش قەلەمكەش دوستلىرىم بىلەن سۆھبەتتە بولدۇم.

رەسسام غازى ئەھمەت ئاكىمىزنىڭ كىتابىنى ئوقۇشنى باشلاشتىن ئىلگىرى 548 - بەتلەك بۇ كىتابنى ئوقۇپ تۈگىتىشكە كۆرۈم يەتمىگەن ئىدى. چۈنكى مېنىڭ نەزىرىمدە بىزنىڭ سەنئەتكارلىرىمىزنىڭ كۆپىنچىسى كەسپىي جەھەتتە ياخشى بولسىمۇ، ئەمما يېزىقچىلىق جەھەتتە كۆپ ئاجىز ئىدى. شۇ ۋەجىدىن بۇ كىتابنىڭ مېنىڭ قىزىقىشىمنى قوزغىشىغا گۇمان قىلاتتىم. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىستانبۇلنىڭ 8 - ئاي مەزگىلى ھاۋانىڭ تازا قىزغان مەزگىلى بولۇپ، راھەتلىنىپ كىتاب ئوقۇشقا تولىمۇ قۇلايسىز ئىدى. بىراق مەن كىتابنى قولۇمغا ئېلىپ، ئىككى بەت ئوقۇپلا كىتابقا كىرىشىپ قالدىم. ئون كۈندىمۇ ئوقۇپ بولۇشقا كۆرۈم يەتمىگەن كىتابىنى بىر ھەپتىدە ئوقۇپ تۈگىتىپتىمەن. كىتابتىكى ئىنچىكە تەسۋىرلەر، مول تۇرمۇش بىلىملىرى، خەلق تىلىغا يېقىن بولغان بايان شەكلى مېنى تولىمۇ ھەيران قالدۇردى. غازى ئەھمەت ئاكىمىز 70 ياشتىن

دارىلمۇئەللىمىنگە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشقا كەلگەندە غازى ئەھمەتنىڭ رەسىم سەنئىتىدىكى ئالاھىدە ئىقتىدارىنى ۋە رەسىم سىزىشقا بولغان زور قىزىقىشىنى بايقاپ، شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ سەنئەت فاكۇلتېتىغا ئىمتىھانسىز قوبۇل قىلغان. 1957 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئوقۇشنى غەلبىلىك تاماملاپ، مەكتىپىگە ئوقۇتقۇچىلىققا ئېلىپ قېلىنغان.

رەسىم غازى ئەھمەت ئۆزىنىڭ رەسىملىق كەسپىدە مول نەتىجە قازانغان تەجرىبىلىك رەسىم بولۇپلا قالماي، يەنە ئۇيغۇر بۈگۈنكى زامان گۈزەل سەنئەت مائارىپىدا ئۆچمەس ئىزلارنى قالدۇرغان شەخس ئىدى. غازى ئەھمەتنىڭ رەسىملىرى پۈتۈن ئۇيغۇر خەلقىگە تونۇشلۇق بولۇپ، ئۇنىڭ رەسىملىرى ئۇيغۇر كىشىلىك ئوبرازىنىڭ، خەلق تۇرمۇشىنىڭ، ياشام شەكلىنىڭ، مەدەنىيەت ئەندىزىسىنىڭ، روھى ھالىتىنىڭ يارقىن ئىپادىسى ۋە ئېنىق كۆرۈنۈشى ئىدى.

رەسىم غازى ئەھمەت خىزمەتكە چىققاندىن كېيىن بىر تەرەپتىن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىن بوش قالغان گۈزەل سەنئەت مائارىپىدىكى بوشلۇقلارنى تولدۇرۇش ئۈچۈن بېرىلىپ ئىشلىگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن كىچىكىدىن يېتىلگەن سەنئەت قىزىقىشى ۋە كېيىن مەكتەپتە سىستېمىلىق بىلىم ئالغان سوۋېت ئىتتىپاقىچە سوتسىيالىستىك رېئالزىملىق ئۇسلۇبىغا رەسىم سىزىشقا كىرىشىپ كەتتى. سوتسىيالىستىك رېئالزىم سوۋېت قىزىل ھاكىمىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن پەيدا بولغان يېڭىچە ئەدەبىيات - سەنئەت ئېقىمى بولۇپ، شۇ دەۋردىكى بىر قىسىم ئىجادكارلارنىڭ ئىجادىي تەپەككۈرى ۋە ئىپادىلەش ئۇسلۇبىغا چۇڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن ئىدى. رەسىم غازى ئەھمەت مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان مەزگىللىرى دەل ئاشۇ خىل سوتسىيالىستىك رېئالزىملىق مائارىپ مودېلى ۋە ئىجادىيەت

رەسسام غازى ئەھمەت ئۆزىنىڭ «ھاياتىمدىكى ئۆچمەس سۈرەتلەر» دېگەن كىتابىدا بايان قىلىشىچە، 1933 - يىلى قەشقەرنىڭ شەھىرىنىڭ ئەينى چاغدا «قورغان» دەپ ئاتالغان، ھازىر «نەزەرباغ» دەپ ئاتىلىدىغان يېزىسىدا، ئەھمەت قازى ئاخۇنۇم ئىسىملىك ئوقۇمۇشلۇق دىنىي زات ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. رەسسام غازى ئەھمەتنىڭ يەتتىنچىسى بوۋىسى ئېلىجان ھاجى ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ ھىرات شەھىرىدىن بولۇپ، 1710 - يىلى قەشقەرگە كۆچۈپ كېلىپ، شەھەرنىڭ سىرتىدىكى «قورغان» يېزىسىدا ئولتۇراقلاشقان. رەسسام غازى ئەھمەتنىڭ دادىسى ئوقۇمۇشلۇق دىنىي ئۆلىما بولغانلىقى ئۈچۈن ئوغلى غازى ئەھمەتنى بەش يېشىدىلا مەھەللىسىدىكى مەدرىسكە ئەۋەتكەن. غازى ئەھمەت مەدرىسىدىكى ۋاقتىدىلا خەت ساۋاتىنى چىقىرىپ بولغان بولۇپ، كېيىن باشلانغۇچقا كىرىپ ئوقۇغاندا ئانچە قىينالمىغان. 1945 - يىلى باشلانغۇچ مەكتەپنى تۈگىتىپ، 1946 - يىلى 8 - ئايدىن تاكى 1949 - يىلىغىچە قارىخانىدا ئوقۇغان. 1951 - يىلى 12 - ئايدىن باشلاپ قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنىدە ئوقۇغان. رەسسام غازى ئەھمەتنىڭ 1949 - يىلىدىن 1951 - يىلى 12 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ھاياتى پەيزىۋات، مارالبېشى ۋە ئاقسۇ قاتارلىق يەرلەردە سەرسان - سەرگەردانلىقتا ئۆتكەن بولۇپ، ناھايىتى كۆپ قىيىنچىلىق ۋە مۇشەققەتلەرنى باشتىن كەچۈرگەن. گەرچە غازى ئەھمەت غۇلجىغا چىقىپ ئوقۇش نىيىتى بىلەن سەپەرگە ئاتلانغان بولسىمۇ، لېكىن مەقسىتىگە يەتەلمەي نۇرغۇنلىغان ئەرزىيەتلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئاخىرى قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن.

1954 - يىلى ئەينى چاغدىكى شىنجاڭ ئىنستىتۇتى، ھازىرقى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى قەشقەر

رەسسام غازى ئەھمەتنىڭ رەسىم ئىجادىيىتى ئاساسەن ماي بويىق رەسىمنى ئاساس قىلغان بولۇپ، جۇڭگوچە رەسىم سىزىش ئۇسلۇبى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن. خەتتاتلىق ۋە باشقا سەنئەت ئەسەرلىرى قوشۇمچە ھەۋەسلىرى قاتارىدا ئېلىپ بېرىلغان. رەسسام غازى ئەھمەت ھاياتىنىڭ ئاخىرغىچە ھەر خىل تېما ۋە ھەر خىل ئۇسۇلۇپتىكى رەسىملەردىن تەخمىنەن 150 پارچىغا يېقىن رەسىم سىزغان بولۇپ، بۇ رەسىملەرنىڭ كۆپىنچىسى «ھاياتىدىكى ئۆچمەس سۈرەتلەر» ناملىق كىتابىنىڭ ئاخىرقى قىسمىغا قىستۇرما قىلىنغان.

مەن رەسسام غازى ئەھمەتنىڭ رەسىمى بىلەن تۇنجى قېتىم 1984 - يىلى ئۇچراشقان ئىدىم. بىز 1984 - يىلى 9 - ئاينىڭ 14 - كۈنى قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىغا ئوقۇشقا كەلدۇق. ئارىدىن ئۈچ ھەپتە ئۆتۈپ يەنى 10 - ئاينىڭ بىرىنچى ھەپتىسىدىكى يەكشەنبە كۈنى ئوپالدىكى ھەزرىتى موللام مەقبەرىسىگە زىيارەتكە باردۇق. گەرچە 1983 - يىلى ھەزرىتى موللام مەقبەرىسى دەپ، ئاتىلىۋاتقان قەبرىنىڭ مەھمۇد كاشغەرنىڭ قەبرىسى ئىكەنلىكى ئېنىقلىنىپ بېكىتىلگەن بولسىمۇ، يەنىلا خەلق ئارىسىدا ھەزرىتى موللام مەقبەرىسى دېگەن نام ئومۇملاشقاندى. ئۇ چاغدا مەھمۇد كاشغەرنىڭ قەبرىسى ھازىرقىدەك ياسالمىغان بولۇپ، كاكىل لايدىن قاتۇرۇلغان قەبرە كونا گۈمبەزنىڭ ئىچىدە ئىدى. بىراق نېمە ئۈچۈندۇر كونا گۈمبەزنىڭ بىر تەرىپى چېقىۋېتىلىپ، ياغاچ ۋە خىشلىرى بىر تەرەپكە دۆۋىلەپ قويۇلغانىدى. شۇ چاغدا بىزگە چۈشەندۈرگۈچى بولغان مەھمۇد كاشغەرى قەبرىسىنىڭ باققۇچىسى بىزگە مەھمۇد كاشغەرنىڭ دوپپا كىيىپ يازما ئوقۇۋاتقان رەسىمىنى كۆرسەتكەن ئىدى. بۇ رەسىمنى رەسسام غازى ئەھمەت 1981 - يىلى سىزغان بولۇپ، مەن بۇ رەسىمنى سىزغۇچى رەسسامنىڭ

ئۇسلۇبى بازار تېپىۋاتقان مەزگىل بولۇپ، بۇ غازى ئەھمەتنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردىكى، جۈملىدىن پۈتۈن ھاياتىكى رەسساملىق ئىجادىيەت ئۇسلۇبىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنىدى. سوۋېت سوتسىيالىستىك رېئاللىزمنىڭ ئاتىلىرى ھېسابلانغان گېريازوف، چېسكاكوف ۋە رېپىنلار ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدىكى غايىۋى ئۇستازلىرى ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ رېئاللىزىملىق ئېقىمىدىكى بىر سەنئەتكار ئىكەنلىكىنى ئۆزىنىڭ يازمىلىرىدا ۋە باشقىلار بىلەن ئۆتكۈزگەن سوۋېت خاتىرىلىرىدە ناھايىتى ئېنىق ئېيتقان بولۇپ، ھازىرقى زامان غەرب رەسسامچىلىقىدا قوللىنىلىۋاتقان ھېسسىيات ۋە تەپەككۈرنىڭ بىۋاسىتە ئىپادىلىنىشى بولغان شەكىلسىزلىكنى قوللىمايتتى. ئۇنىڭ ئەسكىچە شەكىلسىز سەنئەت بولمايدۇ، دەپ قارايتتى. رەسسام غازى ئەھمەت رەسساملىق سەنئىتىدە مۇھىم بولغان رەڭ ۋە نۇر ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىنى ئەراپات ھۈسەنجاننىڭ قەلىمى ئاستىدىكى «مۇقام ۋە غازى ئەھمەت» ناملىق زىيارەت خاتىرىسىدە مۇنداق ئىپادىلىگەن. «ئادەتتە رەڭ نۇر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ، ئەتىگەندە سوغۇقراق كۆرۈنسە، كەچتىكى شەپقەتتە ئىسسىق كۆرۈنىدۇ. ھاۋا ئوچۇق، ھاۋا تۇتۇق مەزگىللەردىكى رەڭلەرمۇ يەنە مۇھىتقا قاراپ پەرقلىق بولىدۇ. يەنى رەڭ سىزماقچى بولغان ئوبيېكت ياكى مەزمۇنغا قاراپ پەرقلىق بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا تاللىنىدىغان رەڭ يەنە شۇ رەسسامنىڭ مەجەز - خاراكتېرى ۋە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتىنىڭ مۇھىتى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. ئۆزۈمنى ئېلىپ ئېيتسام، مەن قەشقەردە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان. قەشقەرنىڭ ھاۋارايى قۇرغاق، تۇپرىقى كۆپىنچە سېغىز تۇپراق، يەنە قۇمۇ بار. مەن ئاشۇنداق جايدا چوڭ بولغاچقا، ئاشۇ تۇپراقنىڭ رەڭگى، يەنى ئىسسىق رەڭگە بەكرەك مايىلمەن. ئەمما، «قاناس» قاتارلىق رەسىملىرىمدە سوغۇق رەڭنى كۆپرەك ئىشلەتكەنمەن.»

كۆرگەزمىسىنى ئاچقان .

ھازىرقى غەرب رەسساملىق سەنئىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر بىلەن قارىغاندا گەرچە رەسسام غازى ئەھمەتنىڭ رېئالىستىك ئۇسۇلۇپتىكى رەسىملىرى ئاللىقاچان مودىدىن قالغان سەنئەت ئەسەرلىرى ھېسابلانسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتى، مەدەنىيەتنىڭ خاسلىقى ۋە ئۇيغۇر مەشھۇرلىرىنىڭ پىرۇتۇتپىسى بىلەن يەنىلا ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت ۋە رەسساملىق سەنئەت تارىخىدا يۈكسەك ئورۇن تۇتىدۇ. گەرچە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىي ھاياتىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلانغان رەسسام غازى ئەھمەت 2017 - يىلى 11 - ئاينىڭ 26 - كۈنى 84 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ نامى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەلبىدە ئەسەرلىرى بىلەن بىرلىكتە مەڭگۈ ياشايدۇ.

2018 - يىلى 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، ستوكھولم

غازى ئەھمەت ئىكەنلىكىنى تۇنجى قېتىم بىلگەندىم. بىز بۇ قېتىملىق زىيارىتىمىزدە يەنە مەھمۇد كاشغەرنىڭ ئانىسى بۇۋى رابىيەنىڭ ۋە 19 - ئەسىردىكى كلاسسىك شائىرلىرىمىزدىن بىرى بولغان تۇردۇش ئاخۇن غېرىبىنىڭ قەبرىلىرىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدۇق. بۇ قەبرىلەر مەھمۇد كاشغەرى قەبرىسىنىڭ سەل يۇقىرىسىدىكى تۆپىلىكنىڭ ئۈستىدە ئىدى.

رەسسام غازى ئەھمەتنىڭ ماي بوياق رەسىملىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختا ئۆتكەن مەشھۇرلىرىنىڭ پىررۇتۇپىسى ئاساسى سالماقنى ئېگەلسە، جۇڭگوچە رەسىملىرىدە ئۇيغۇر تۇرمۇشىنىڭ رېئال كارتىنلىرى ۋە سەنئەتكە باي خاراكتېرىنىڭ نازۇك قىياپەتلىرى مۇھىم ئورنىدا تۇردى. «مەھمۇد كاشغەرى»، «يۈسۈپ خاس ھاجىپ»، «ئاماننىساخان»، «مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر»، «مۇقام»، «سەلەي چاققان»، «غېرىپ - سەنەم»، «ناسىركوم»، «مەشرەپ» قاتارلىق ئەسەرلەر رەسسام غازى ئەھمەتنىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسەرلىرى بولۇپ، ئۇيغۇرلاردىن بۇ رەسىملەرنى بىلمەيدىغانلارنى ناھايىتى ئاز بولسا كېرەك.

رەسسام غازى ئەھمەت شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتۇتىنىڭ رەھبەرلىك ئاپپاراتىدا ئۇزۇن يىل باش مۇدىرلىق خىزمىتىنى ئاتقۇرغان بولۇپ، ئۇيغۇر بۈگۈنكى زامان سەنئەت ساھەسىدە يېڭى بىر ئەۋلاد سەنئەتكارلارنىڭ يېتىشىپ چىقىشىدا ئاكتىپ رول ئوينىغان. ئۇ ئۆزىنىڭ رەسساملىق سەنئىتىدىكى تالانتى، ھەر خىل ئىجتىمائىي ۋە تەشكىلىي خىزمەتلەردىكى ئاكتىپچانلىقى بىلەن شەرقى گېرمانىيە، قازاقىستان، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان، بۇلغارىيە، فىرانسىيە، گېرمانىيە، ئەنگىلىيە، ئىتالىيە، تۈركىيە ۋە ئىران قاتارلىق دۆلەتلەردە زىيارەت ۋە ئېكسكۇرسيەدە بولۇش شەرىپىگە ئائىل بولغان. 1994 - يىلى پارىژ، ئەنقەرە، ئىستانبۇلدا، 1998 - يىلى ئىراندا ئۆزىنىڭ شەخسىي رەسىم

ئائىلىدىكى ماددىي ۋە مەنىۋى مەنپەئەتلىرى، باراۋەرلىك ئورنى، مۇھەببەت، نىكاھ ئىززىتى، ئۆگىنىش، خىزمەت، ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ھەرىكەتلەرگە قاتنىشىش ھوقۇقلىرى ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈلگەن. ئۇلار ئائىلىدە ئەرلەرنىڭ ماددىي مۈلكى ياكى قۇلى بولماستىن بەلكى ئىززەت - ئىكرامغا ئىگە ئانا، ھۆرمەتكە سازاۋەر ئايال ئىكەنلىكىنى بايان قىلىنغان.

گەرچە ئىسلام دىنىدا ئاياللارغا شۇنچە كۆپ ھوقۇقلار بېرىلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئىسلام دىنىدىكى ئاياللارنىڭ ئورنى ۋە ھوقۇقىنى تەتقىق قىلغۇچىلارنىڭ كۆپىنچىلىرى دائىم ئاياللارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ھوقۇقلىرىدىن كۆرە ئائىلىدىكى ماددىي ۋە مەنىۋى مەنپەئەتلىرى ۋە ھوقۇقلىرىنى كۆپرەك تەكىتلەپ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە ۋە ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش ھوقۇقىنى نەزەردىن ساقىت قىلىدۇ ياكى يۈزەكى تەسۋىرلەر بىلەن يانداپ ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ ئەھۋال كۆپىنچە چاغلاردا كىشىلەردە بىر خىل خاتا تۇيغۇ پەيدا قىلىپ، ئىسلام دىنى ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە ۋە ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىشنى چەكلەمدۇ - دېگەن گۇمانىي سوئاللارنى پەيدا قىلىدۇ. ئىسلام دىنى ھەقىقەتەن ئاياللارنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىشنى ۋە ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرگە قاتنىشىشنى چەكلەمدۇ؟ بىز بىر ئېغىز گەپ بىلەن كېسىپ ئېيتالايمىزكى ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس. چۈنكى ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى بولغان «قۇرئان كەرىم» ۋە پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇبارەك سۆزلىرى بولغان ھەدىسلەردە ئاياللارنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىشنى ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشنى چەكلەنمەسلىكىگە ئالاقىدار ھېچقانداق ئۇچۇرلار يوق. ئەمەلىيەتتە ئىسلام دىنى ئاياللارنىڭ بىر پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ بىر قىسمى، تۇرمۇشنىڭ باش

ئىسلام دىنىدا ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ھوقۇقلىرىنىڭ ئىپادىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئىزنالىرى

ئىسلام مەدەنىيىتىدىكى ئاياللارنىڭ ھوقۇق مەسىلىسى بۈگۈنكى كۈندە پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا ھەر ساھە ئالىملىرىنىڭ جىددىي دىققىتىنى تارتىۋاتقان مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. ئاياللار مەسىلىسى تارىختىن بۇيان ھەرقايسى مىللەت، ھەرقايسى مەدەنىيەت ۋە ھەرقايسى ئىلمى ئېقىملار ئارىسىدا ئوخشىمىغان كۆز قاراش ۋە ئوخشىمىغان نۇقتىئىنەزەرلەر بىلەن ئوتتۇرىغا چىقتى، ھەتتا بەزىلىرى قارىمۇقارشى ھالەتتە بولدى.

گەرچە ئىسلام دىنىدىكى ئاياللارنىڭ ھوقۇقى ۋە ئورنى مەسىلىسى «قۇرئان كەرىم» ۋە پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قالدۇرغان ھەدىسلەردە ناھايىتى ئېنىق ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولسىمۇ، لېكىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئەرەبلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر خىل مىللەتلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنمۇ ئۆزلىرىنىڭ مىڭ يىللاردىن بۇيان داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتلىرىدىن ۋاز كېچەلمىدى. شۇڭا بۈگۈنكى كۈندە بىر قىسىم كىشىلەر ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدىغان بىر قىسىم مىللەتلەرنىڭ قالاق يەرلىك ئادەتلىرىنى ۋە مەدەنىيىتىدىكى غەلتە قىلىقلىرىنى ئىسلام دىنىنىڭ كەمچىلىكلىرى ۋە جىنايىتى قىلمىشلىرى سۈپىتىدە تەشۋىق قىلماقتا.

«قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسلەردە ئاياللارنىڭ جەمئىيەت ۋە

تەكىتىلىنىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ شەرىئەت قانۇنلىرىغا ئۇيغۇن ھالدا ئورۇندالغان ھەرقانداق ئەمەللەر مەيلى كىم تەرىپىدىن ئورۇندالغان بولسۇن پەقەت ئۇ ياخشى بىر ئەمەل بولسىلا قىلغان ئەمەلى بىكار كەتمەيدۇ، قىلغان ئەجرىگە لايىق ساۋابقا ئېرىشىدۇ. «قۇرئان» دا ئاللاھ تائالا مۇنداق دەيدۇ: «مەن سىلەردىن ئەر بولسۇن، ئايال بولسۇن، ھەرقانداق بىر ياخشى ئىش قىلغۇچىنىڭ قىلغان ئەمەلىنى بىكار قىلىۋەتمەيمەن، سىلەر بىر - بىرىڭلاردىن تۆرەلگەن.» (3:195)

گەرچە ئىسلام دىنىدا ئەر - ئاياللار جەمئىيەت ئىشلىرىغا تۆھپە قوشۇش جەھەتتە ھوقۇقتا باراۋەر بولسىمۇ، لېكىن ئىسلام دېنى ئەرلەر ئىشلەيدىغان ھەممە يەرلەردە ئاياللارنىڭ بولۇشىنى تەشەببۇس قىلمايدۇ. چۈنكى ئىسلام دىنىدا ئاياللار بىلەن ئەرلەرنىڭ فزولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكىدىكى پەرقلەرگە ئاساسەن ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىدا مەلۇم پەرقلەرنىڭ بولۇشىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئەمما ئىسلام دىنى ئەزەلدىن ئاياللارنىڭ سودا، ئىقتىساد، سىياسىي، ھەربىي ۋە ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغا چەك قويغان ئەمەس. ھەتتا ئاياللارنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىدا رەھبەر، ھەربىي ئىشلاردا قوماندان، مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىدا تەتقىقاتچى ۋە يولباشچى بولۇشىغا يول قويغان. ئەگەر بىز ئىسلام تارىخىغا ۋە بۈگۈنكى دەۋرىمىزگە نەزەر سالساق بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك مىساللارنى ناھايىتى كۆپ ئۇچۇرتىمىز. «قۇرئان» دا سەبەئ خەلقىگە پادىشاھلىق قىلىۋاتقان ئايال پادىشاھ بىلقىنىڭ تىلغا ئېلىنىشى، خەلىپە ئۆمەرنىڭ ئەقىللىق ئايال، دەپ قارالغان شىفا بىننى ئابدۇللاھنى بازار باشقۇرۇشقا مەھسۇل قىلىشى، ئايىشە رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ تۈگە ئۇرۇشىغا قوماندانلىق قىلىشى، پەيغەمبىرىمىزنىڭ ھاياتى ۋە پائالىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن ھەدىسلەرنى رىۋايەت قىلىپ،

قوماندانى بولۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئاياللار بىلەن ئەرلەر
فېزولوگىيىلىك جەھەتتە پەرققە ئىگە بولغاندىن سىرت ھەممە
جەھەتلەردە باراۋەردۇر. ئۇلار ئۆزىگە تېگىشلىك ھوقۇقلاردىن
بەھرىمەن بولغاندىن سىرت يەنە تېگىشلىك مەجبۇرىيەتلەرنىمۇ
ئۆتەش كېرەك. قۇرئاندا ئاللاھ تائالا مۇنداق دەيدۇ: «ئاياللار
مۇۋاپىق دەرىجىدە ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولۇشى كېرەك، مۇۋاپىق
دەرىجىدە مەجبۇرىيەتمۇ ئۆتەش كېرەك.» (2:228)

ئاياللارنىڭ ئائىلە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، پەرزەنت تەربىيەلەش،
ئەرلىرىگە ياردەمچى بولۇشتەك ۋەزىپىلىرى بولغاندىن سىرت يەنە
ئۇلار ئىجتىمائىي جەمئىيەتنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىدۇر. شۇڭا
ئۇلار ئۆزلىرىگە ماس كەلگەن مۇئەييەن مىقداردىكى ئىجتىمائىي
ۋە سىياسىي خىزمەتلەرگە قاتنىشىشقا ئېھتىياجلىق. مەسىلەن:
دوختۇرلۇق، ئوقۇتقۇچىلىق، سېستىراللىق، كاسسىرلىق، بانكا،
ئۇچۇر ئالاقە، پارلامېنت خىزمەتلىرى ۋە باشقىلار.

ئىسلام دىنىدا مەيلى ئايال، مەيلى ئەر بولسۇن پەقەت
جەمئىيەتكە پايدىسى بارلا ئىش قىلىدىكەن ئوخشاشلا ئاللا
تەرىپىدىن شەرەپ ۋە ئىلتىپاتلارغا مۇيەسسەر بولىدۇ، چۈنكى
ئۇلارنىڭ قىلىۋاتقان ئەمەللىرى ئىنسانلارغا پايدىلىقتۇر. «قۇرئان»
دا ئاللاھ تائالا مۇنداق دەيدۇ: «ئەر - ئايال مۆمىنلەردىن
كىمكى ياخشى ئەمەل قىلىدىكەن، بىز ئۇنى ئەلۋەتتە (دۇنيادا
قانائەتچانلىق، ھالال رىزىق ۋە ياخشى ئەمەللەرگە مۇۋەپپەق
قىلىپ) ئوبدان ياشىتىمىز، ئۇلارغا ئەلۋەتتە قىلغان ئەمىلىدىنمۇ
ياخشىراق ساۋاب بېرىمىز.» (16:97)

ئىسلام دىنىدا مۇھىمى ئىشنىڭ كىم تەرىپىدىن ئېلىپ
بېرىلغانلىقى ئەمەس، بەلكى قانداق ئېلىپ بېرىلغانلىقى،
جەمئىيەتكە ۋە ئىنسانلارغا قانداق پايدا ئېلىپ كەلگەنلىكى

جەمئىيەت قۇرۇلمىسى ۋە مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىدىكى سە -
ۋەنلىكلەردۇر .

ئۇيغۇر ئاياللىرىنى ئوتتۇرا شەرق ، جەنۇبىي ئاسىيا ۋە شىمالىي
ئافرىقىدىكى مۇسۇلمان ئاياللارغا سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ كۆپ
ھوقۇق ۋە ئەركىنلىكلەرگە ئىگە بولسىمۇ ، ئەمما ئۇنى ستاتىستىكا
قىلىپ سان - سىفىرلار بىلەن كۆرسىتىپ بېرىشكە ھازىرچە
ئىمكانىمىز يوق .

ئۇيغۇر ئاياللىرى مەيلى ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى بولسۇن ،
مەيلى ئىسلامىيەتتىن كېيىن بولسۇن ئائىلە ۋە جەمئىيەتتە
ئائىلىق ۋە ئاياللىق ئوبرازلىرى بىلەن ئۆزلىرىگە تېگىشلىك
ھوقۇق ، قەدىر - قىممەت ، ھۆرمەت ۋە ئىمتىيازلاشقا ئىگە بولۇپ
كەلدى . ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدىكى ئانىلار ۋە ئاياللار بولغان يۈكسەك
ھۆرمەت ئىپادىلىرى ئىسلامىيەتتىن كېيىن تېخىمۇ گەۋدىلەندى .

«ئۇمىي ئانا» ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى
ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان ئايال ئوبراز بولۇپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاياللارغا
بولغان ئەڭ يۈكسەك ھۆرمىتى ئىپادىلەنگەن ئەڭ قەدىمدىكى
رېۋايەتلىرىنىڭ بىرىدۇر . مەھمۇد قەشقىرى «تۈركى تىللار
دىۋانى» دا «ئۇمىي» دېگەن سۆزنى «ئانا» دېگەن مەنىدە ،
دەپ چۈشەندۈرىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ «ئۇمىي ئانا» دىن باشلانغان
ئانىلارنى ۋە ئاياللارنى ھۆرمەتلەش ئەنئەنىسى ئۇيغۇر مەدەنىيەت
تارىخىنىڭ پۈتۈن جەريانىغا سىڭىپ كەتكەن بولۇپ ، بۇنى
ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ھەممە مەنبەلىرىدىن تاپقىلى بولىدۇ .
«ئوغۇزنامە» داستانىدا «... كۈنلەردىن بىر كۈن ئاي قاغاننىڭ
كۆزى يۈرۈپ ، بوشاندى» دېگەن بىر جۈملە بار . قەدىمكى
زاماندا ئۇيغۇرلار ئاي ، قۇياش ۋە ئاسمانلارنى ئۇلۇغلاپ ، ئىلاھ
سۈپىتىدە چوقۇنغان بولۇپ ، بۇ جۈملىدىكى «ئاي» سۆزى

داڭلىق بىر ھەدىسۇناسقا ئايلىنىشى ۋە بۈگۈنكى دۇنيادا بىر قىسىم مۇسۇلمان ئاياللارنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدا ۋەزىپىلەردە بولۇشى بۇنىڭ ئېنىق مىساللىرىدۇر.

ئىسلام دىنىدا كىمنىڭ قانداق ئىشتا بولۇشى ئۇلارنىڭ جىنسىي پەرقىگە قاراپ ئەمەس، بەلكى شۇ ئىشنىڭ ئەھلى، لايىقلىقى ۋە ئىقتىدارىغا قاراپ بېكىتىلىدۇ. ئەلۋەتتە بىر ئىشنىڭ ئەھلى بولۇش ۋە ئىقتىدار ۋە لايىقلىقىنى يېتىلدۈرۈش مائارىپ جەھەتتىكى تەربىيەلىنىشكە مۇناسىۋەتلىكتۇر. گەرچە پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام «ئىلىم ئېلىش ھەر بىر مۇسۇلمانغا پەرز قىلىندى» دېگەن بولسىمۇ، ئەمما ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزى - ئادىتىدىكى ئاياللارغا بولغان چۈشەنچىسىنىڭ توغرا بولماسلىقى سەۋەبىدىن ئاياللارنىڭ تەربىيەلىنىشىگە ئىزچىل سەل قارىلىپ كەلدى. ئۆگىنىش بىر خىل بىلىم ئېلىش ھەرىكىتى ۋە پائالىيىتى بولۇپ، ئۇ پەقەت دىنىي بىلىمنىلا ئەمەس بەلكى ئىقتىدارنى ئۆستۈرىدىغان، تونۇش دائىرىسىنى كېڭەيتىدىغان بارلىق پايدىلىق بىلىملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىلىم ئېلىشتىكى مەقسەت ئادەمنىڭ ئەقلىي قابىلىيىتىنى ئاشۇرۇپ جەمئىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش ۋە باشقىلارغا ياخشىلىق قىلىشتۇر. بىلىم ئېلىشتا ئەر - ئاياللار ھوقۇقتا تەڭ باراۋەر بولۇپ، ئورۇن، ۋاقىت، ياش ۋە جىنس پەرقى يوقتۇر. ئەلۋەتتە بىلىم ئېلىشتىكى يەنە بىر مەقسەت ئاللاھنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى، قۇدرىتىنى بىلىش ۋە ئۇ ياراتقان مەۋجۇداتنىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنىش ئۈچۈندۇر.

گەرچە ئىسلام دىنىدىكى بەزى مەملىكەتلەردە ئاياللارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىدا قىسمەن مەسىلىلەر مەۋجۇت بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئىسلام دىنىنىڭ شەرىئەت قانۇنلىرىدىكى چەكلىمىلىكلەر بولماستىن بەلكى شۇ دۆلەتلەرنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسى،

بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتتىكى ئەۋزەللىكلەر بىلەن ئىسلام مەدەنىيەتتىكى يول قويغان ھوقۇقلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ئۇيغۇر جەمئىيەتنىڭ ھەممە ساھەلىرىدىكى رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلدى.

قاراخانىيلار خانىدانلىقى ئۇيغۇر تارىخىدىكى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلغان تۇنجى پادىشاھلىق بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي ھاياتىدا زور ئۆزگىرىشلەرنى ياسىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇر ئاياللىرى يەنىلا جەمئىيەتتە يۇقىرى ئابىرۇي ۋە تېگىشلىك ھوقۇقلىرىدىن بەھرىمەن بولغان. مەھمۇد قەشقىرى «تۈكى تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە قاراخانىيلار دەۋرىدە مەخسۇس ئاياللار ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بىر قىسىم سۆزلۈكلەرگە تەپسىلىي ئىزاھات يازغان بولۇپ، ئادەتتىكى ئاياللارنى «ئوراغۇت»، يۇقىرى مەرتىۋىلىك ياكى خان جەمەتىگە تەۋە بولغان ئاياللارنى «قاتۇن»، «ئاغچا»، «ئىنال»، «تۈركەن قاتۇن»، «ئالتۇن ئۈزۈك»، «ئەردىنى ئۈزۈك» دەپ ئاتىغان. قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇر ئاياللىرى ناھايىتى يۇقىرى مەرتىۋە ۋە ئاتاقلىرىغا ئىگە بولغان بولۇپ، ئۇلار مەيلى ئوردا ئىچىدە بولسۇن ياكى جەمئىيەتتە بولسۇن يۇقىرى ئىمتىياز ۋە ئابىرۇيلارغا ئىگە ئىگە ئىدى. تارىخ مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا قاراخانىيلار ئوردىسىنىڭ ئىشىكى ئىشلىرى، مالىيە ۋە خەزىنە ئىشلىرىنى ئايال ۋەزىرلەرنىڭ باشقۇرغانلىقى مەلۇم. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئاياللارغا خاس ئاتاق ناملىرى ئۇلارنىڭ ئەمەلدارلىق سالاھىيەتتىكى، مەرتىۋە دەرىجىسىنى، ياكى ئوردىدىكى ھوقۇق - مەنسىپىنى بىلدۈرەتتى.

قاراخانىيلارنىڭ پادىشاھى يۈسۈپ قادىرخان مىلادى 1002 - يىلى خوتەنگە قارشى ئېلىپ بارغان ھەربىي يۈرۈشىدىن كېيىن، خوتەنگە خوتەن خەلقى تەرىپىدىن بىلىملىك، دەپ

ئىلاھ مەنسىنى، «قاغان» سۆزى ئەلبېشى، پادشاھ، دېگەن مەنلەرنى كۆرسىتەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ چاغدىكى مەدەنىيەت ئەنئەنىسىدە ئاي ئايال ئىلاھقا ۋەكىللىك قىلىدىغان بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا يۈكسەك ئابرويغا ئىگە ئىدى. تۇرمۇشتىكى نۇرغۇن ئىشلار، ھەتتا ھەربىي يۈرۈشلەردىكى ھۇجۇم، چېكىنىشلەرمۇ ئاينىڭ چىقىشى، ئاينىڭ تولۇشى ياكى ئاينىڭ تۇتۇلۇشىغا قاراپ ئېلىپ بېرىلاتتى. قۇياش ۋە ئاينى ئىلاھ سۈپىتىدە ئۇلۇغلىغان ھونلار دەۋرىدە ئاياللار ئائىلە ۋە جەمئىيەتتە يۈكسەك ئورۇن، ھۆرمەت ۋە ئىمتىيازغا ئىگە بولغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ جەمئىيەت ئىشلىرىغا بولغان تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولغان.

ئورقۇن ئۇيغۇر خانىدانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر ئاياللىرى ناھايىتى چوڭ ھۆرمەت ۋە ئەركىنلىككە ئىگە بولغاندىن سىرت ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتىكى رولىمۇ ناھايىتى چوڭ بولغان. ئۇلار ئائىلىدىكى ھوقۇقلىرىنى يۈرگۈزۈپلا قالماي يەنە دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، ھەربىي ئىشلارغا قوماندانلىق قىلىش ئىشلىرىغىمۇ ئاكتىپلىق بىلەن قاتناشقان. شۇڭا ئۇيغۇر دۆلىتىدە دۆلەتنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرى داۋاملىق قاغان ۋە خاتۇنلارنىڭ ئىمزالىرى تەڭ قۇبۇلۇپ تارقىتىلغان. ئورقۇن ئۇيغۇر دۆلىتىدە كىچىك شەھەر بولغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىككىسىنىڭ نامى «خاتۇنبالىق» ئىدى. ئۇنىڭدىن سىرت ئورقۇن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تېگى سېرىق دۆلەت بايرىقىغا بىر ئەر بىلەن بىر ئايالنىڭ باش سۆرتى تەڭ چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ ئورقۇن ئۇيغۇر دۆلىتىدە ئاياللار بىلەن ئەرلەرنىڭ ھوقۇقتا تەڭ باراۋەر ئىكەنلىكىنىڭ سىمۋولىق بەلگىسى ئىدى.

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ يايلاق مەدەنىيىتىدىكى ئورنىدا بەزى ئۆزگىرىشلەر

سۈپىتىدە ئۇيغۇر دەۋاسىنىڭ سىياسىي سەھنىسىدە پۈت تىرەپ تۇرماقتا.

دېمەك ئۇيغۇرلار مەيلى مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى جەھەتتىن، مەيلى ئىسلام دىنى جەھەتتىن بولسۇن ئىزچىل تۈردە بىر خىل مۆتىدىل ھالەتنى ساقلاپ كەلگەن بولۇپ، ئاياللار ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي توپلۇقىدا بىر تەرەپتىن ئېتىقادنىڭ شەرمى تەقۋادارلىرى بولالسا، يەنە بىر تەرەپتىن جەمئىيەتنىڭ كاتتا تۆھپىكارلىرىغا ئايلىنغان. شۇڭا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە تارىختىن بۇيان قىزلارنىڭ خەتمىسىنى قىلىش، چالما - كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈش، قۇل - پۇتلىرىنى كېسىپ جازالاشتەك قەبىھ ۋاسىتىلەر زىنھار بولۇپ باقمىغان. ھەتتا ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدىغان نۇرغۇن مىللەتلەردە ئادەتتىكى ئىشقا ئايلىنغان كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش مەسىلىسىمۇ ئۇيغۇر تارىخىدا ناھايىتى كەمدىن - كەم ئۇچرايدۇ. ھەتتا يوق دېيەرلىك.

پايدىلانغان مەنبەلەر:

«قۇرئان كەرىم»

«ئۇيغۇر تارىخى تېزىسلىرى»

«شەرق يۇلتۇزلىرىنى ئىزدەپ»

«تۈركى تىللار دىۋانى»

<http://www.akademiye.org/ug/?p=440>

<http://www.sjrt.org/readpost.php?id=498>

<http://www.mslxx.cn/Art/Html/763.html>

http://www.norislam.com/?viewnews_9707

<http://www.xingbie.org/upfile/200913082634101.pdf>

قارالغان ۋە خوتەن خەلقى ئارىسىدا ئابرويى بار بىر ئايالىنى خوتەننىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا قالدۇرۇپ، قەشقەرگە قايتقان. خوتەننىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەيىنلەنگەن بۇ ئايال خوتەندىكى دانىشمەن، ئاقساقاللارنى يىغىپ كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، ئىسلام دىنىنىڭ خوتەندىكى تەسىرى ۋە ئاۋام پۇقرانىڭ ئامانلىقى ھەققىدە سۆھبەت ئېلىپ بارغان. بۇ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىدىكى رولىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان مۇھىم تارىخى ھۆججەتتۇر.

قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ بۇنداق ھۆرمەت ۋە ئېتىبارغا ئىگە بولۇشىنى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىي ھاياتىدىكى يايلاق مەدەنىيىتىدىن قالغان ئاياللارنى ئۇلۇغلاش ئەنئەنىسى بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ ئاياللارغا بەرگەن ھوقۇق - ئىمتىيازىنىڭ زىچ بىرلىشىشىدىن ھاسىل بولغان مەدەنىيەت ئەندىزىسىنىڭ پارلاق ئىپادىسى دېيىشكە بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىيلاردىن باشلانغان بۇ خىل مەدەنىيەت ئەندىزىسى تاكى بۈگۈنگىچە ئۆزىنىڭ تارىخى ئېقىنىنى ئۈزۈپ قويغىنى يوق. گەرچە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى مەلۇم تارىخى دەۋرلەردە سۈپىزىمنىڭ تەركىدۇنياچىلىق تراگېدىيەسىنىڭ قارا كۆلەڭگىسىدە ئاساسى ئېقىنىدىن چەتنەپ، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى ۋە ئائىلىدىكى رولىدا بەزى ئاجىزلىشىش ئالامەتلىرى كۆرۈنگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇر ئاياللىرىدىن يەنىلا تۇمارىس تۈركەن قاتۇن، ئاماننىساخان، ئىپارخان، نۇرۇگۈم، مايسىخان، راھىلە خانىم، ئايخان ئانا، رىزۋانگۈل قاتارلىق تۈركۈملىگەن مەشھۇر ئۇيغۇر ئاياللىرى يېتىشىپ چىقىپ، جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى يارىتىپ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا بۈيۈك ئىزلارنى قالدۇردى. بۈگۈنكى كۈندە رابىيە قادىر خانىم ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ يەنە بىر پەخىرى

«قۇرئان كەرىم» نىڭ ئەدەبىي جەھەتتىكى سېھرى كۈچى ۋە

ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشچان شەخسلىك بايانلار توغرىسىدا

«قۇرئان كەرىم» چەكسىز مەنىگە ئىگە ئىلاھىي كىتاب، ئۇ ئۆزىگە سىغدۇرغان مەزمۇنىنىڭ كەڭلىكى، موللۇقى بىلەن ئىنسانىيەت تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز ئاجايىپ سىرلىق قىممىتىنى ياراتتى. ئۇنىڭدىكى مۆجىزە شۇكى، ئىنسانىيەت تا ھازىرغىچە ھەرقانداق ئىجادىي تەسەۋۋۇر ئارقىلىق «قۇرئان كەرىم» گە ئوخشاش يەنە بىر كىتابنى بارلىققا كەلتۈرەلمىدى، گەرچە «قۇرئان كەرىم» نىڭ نازىل قىلىنغىنىغا 1400 يىلدىن ئاشقان بولسىمۇ، ئۇنىڭ قىممىتى يەنىلا يۈكسەك، بولۇپمۇ ئەدەبىي ئالاھىدىلىكى ھەرقانداق ئەدەبىي ئەسەردىن پەرقلىنىدۇ، كىشىلەرگە ھەرقاچان سېھرىي كۈچ بېغىشلايدۇ. شۇڭا گېرمانىيەنىڭ داڭلىق شائىرى گىيوتى مۇنداق دېگەن: «<قۇرئان كەرىم> ئوقۇغانچە ئوقۇغۇسى كېلىدىغان، ھەر قېتىم ئوقۇغاندا يىڭدىن - يېڭى مەنە پەيدا قىلىدىغان سېھرىي كۈچكە ئىگە».

«قۇرئان كەرىم» نوقۇل ئەدەبىي ئەسەر ئەمەس، ئۇ دىن، پەلسەپە، تارىخ، ھەربىي ئىشلار، ئىقتىساد، سىياسىي، مائارىپ، ئىلىم - پەن، ئەخلاق، قانۇنچىلىق، مېدىتسىنا... جەھەتلەردىكى مەزمۇنلارنى ئۆزىدە نامايان قىلغۇچى ئىلاھىي قامۇس، ئۇنىڭ ھەربىر مەزمۇنى چەكسىز تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە چوڭ تېمىلاردۇر.

«قۇرئان كەرىم» نىڭ ئەدەبىي ئالاھىدىلىكى ھەققىدە

http://www.islamguiden.com/kvinnan_islam.shtml#.U_00Ov1_vkg

<http://www.islambook.net/xueshu/list.asp?id=820>

http://www.norislam.com/?viewnews_15069

2010 - يلى، ستوكهولم

قىلىپ يېزىپ چىقىش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، ئىپادىلەش جەھەتتە ئازراق بولسىمۇ ئوخشىتىپ تەرجىمە قىلىشنىڭ مۇمكىن بولماسلىقىدىن ئۇنىڭ تىل ئىشلىتىش ۋە بەدىئىي ماھارەت جەھەتتىكى يۈكسەكلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. «قۇرئان كەرىم» نىڭ 17 - سۈرە «بەنى ئىسرائىل»، 88 - ئايىتىدە: «ئەگەر ئىنسانلار، جنلار بۇ قۇرئاننىڭ ئوخشىشىنى مەيدانغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن يىغىلىپ بىر - بىرىگە ياردەملەشكەن تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭ ئوخشىشىنى مەيدانغا كەلتۈرەلمەيدۇ» دەپ ئالدىن بېشارەت بېرىلگەن. بۇمۇ «قۇرئان كەرىم» نىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكىنى نامايان قىلىدىغان مۇھىم بىر تەرەپتۇر.

«قۇرئان كەرىم» نىڭ نازىل قىلىنىشى ئالدى بىلەن ئەرەب تىلى ۋە ئەدەبىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس ئابىدە تىكلىدى. «قۇرئان كەرىم» نازىل قىلىنىشتىن ئىگىلىرى ئەرەب تىلى قەبىلە شېۋىلىرىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئورتاق ئەدەبىي تىل بارلىققا كەلمىگەن ئىدى. ئالاقىدە چۈشىنىش قىيىن بولغان نۇرغۇن سۆزلەر مەۋجۇت ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەرەب يېزىقىمۇ دېگەندەك مۇكەممەل ئەمەس ئىدى، مەنە ئىپادىلەشتە ئىشلىتىلىدىغان ئەرەب - بەلگىلەر تېخى تۇراقلىشىپ كەتمىگەن ئىدى، يېزىققا ئالاھىدە پۇختا بولمىغان كىشىلەر خەت يېزىش ۋە ئوقۇش دېگەندىن سۆز ئاچالمايتتى. گەرچە بۇ دەۋر ئەرەب ئەدەبىياتى تەرەققىي قىلىشقا يۈزلەنگەن دەۋر بولسىمۇ، خاتىرىلەپ قالدۇرۇلغان مۇھىم ئەسەرلەردىن بىرىسىمۇ يوق ئىدى، پەقەت قەبىلە شائىرلىرىنىڭ ساددا، قوپال، شېئىرلىرىلا ئەرەب ئەدەبىياتى زېمىنىنى ئىگىلەپ تۇراتتى. ئەرەبلەر بۇ دەۋردە نامسىز ۋە ئەدەبىياتسىز بىر مىللەت ئىدى. ھالبۇكى، «قۇرئان كەرىم» نازىل قىلىنىشى ئەرەبلەرنىڭ تەقدىردىلا ئەمەس،

توختالغاندا، ئۇنىڭ مەزمۇنىنىڭ موللۇقى، تىلىنىڭ گۈزەللىكى، سۆز - ئىبارىلىرىنىڭ پاساھەتلىكى، ئىپادىلەش ئۇسۇلىنىڭ جانلىق ۋە يۇقىرى ماھارەتلىك قاتارلىقلارنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىش كېرەك. مول بىلىم، بېشارەت ۋە ئەدەبىي سېھرى كۈچكە تولغان «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئەرەب دۇنياسىدىلا ئەمەس، پۈتۈن دۇنيادا ئۇلۇغلىشىدا ئۇنىڭ بەدىئىي جەلپ قىلىش كۈچىمۇ مۇھىم بىر ئامىلدۇر. شەك - شۈبھىسىزكى، «قۇرئان كەرىم» ئۆزىنىڭ چەكسىز مەنە - مەزمۇنلىرى، مىسلىسىز ئەدەبىي سېھرىي كۈچى، بولۇپمۇ ئالاھىدە ئىپادىلەش ئۇسۇلى بىلەن باشقا ساماۋى كىتابلاردىن پەرقلنىدۇ. شۇڭا ئالىملار «قۇرئان كەرىم» نى مەيلى مەزمۇن ياكى ئىپادىلەش جەھەتتىن بولسۇن تەقلىد قىلىپ يېزىپ چىقىش مۇمكىن ئەمەس دەپ قارايدۇ.

ئەينى چاغدا بىر قىسىم كىشىلەر «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئىنسانلارغا چۈشۈرۈلگەن ۋەھىي ئىكەنلىكىگە ئىشەنمەي، ئۇنى تەقلىد قىلىپ يېزىپ چىقماقچى بولغان، لېكىن ئۇنداق قىلالمىغان؛ ئەمەلىيەتتە بۇنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئۆزى ئېنىق دەلىل ئىسپاتلار بىلەن ئىسپاتلايدۇ: «بەندىمىز (مۇھەممەدكە) بىز نازىل قىلغان قۇرئاندىن شەكلەنسەڭلار، قۇرئانغا ئوخشاش بىرەر سۈرنى مەيدانغا چىقىرىپ بېقىڭلار، قۇرئانغا تەئەررۇز قىلىشتا، ئاللادىن باشقا ياردەمچىڭلارنىڭ ھەممىسىنى (ياردەمگە) چاقىرىڭلار، (قۇرئان ئىنساننىڭ سۆزى دېگەن گېپىڭلاردا) راستچىل بولساڭلار. ئەگەر مۇنداق قىلالمىساڭلار، - ھەرگىزغۇ قىلالمايسىلەر - كاپىرلار ئۈچۈن تەييارلانغان، ئىنسان ۋە تاشلار يېقىلغۇ بولغان دوزاختىن ساقلىنىڭلار» (27 - سۈرە «بەقەرە»، 23 - 24 - ئايەتلەر)

بولۇپمۇ ئىنسانلارنىڭ ئەقلىي تەرەققىياتى يۇقىرى باسقۇچقا يەتكەن ھازىرقىدەك دەۋرىدىمۇ «قۇرئان كەرىم» نى تەقلىد

مۇناسىپمۇ ئەمەس» (36 - سۈرە «ياسىن»، 69 - ئايەت). شۇنىسى ئېنىقكى، «قۇرئان كەرىم» نوقۇل شېئىرىي ئەسەر بولمىسىمۇ، لېكى شېئىردىن ھالقىغان گۈزەللىكى، ئاھاڭدارلىقى بىلەن ئەينى چاغنىڭ ئۈزىدىلا كىشىلەرگە كۈچلۈك شېئىرىي تۇيغۇ بەرگەن.

«قۇرئان كەرىم» نىڭ ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغان ۋە تەپسىلىي توختىلىشقا توغرا كېلىدىغان بىر ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭدىكى شەخسلىك بايانلاردۇر. «قۇرئان كەرىم» دىكى شەخسلىك بايانلار ناھايىتى جانلىق، ئۆزگىرىشچان بولۇپ، شەخسلىك بايان تىلى مەزمۇن ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. بۇ ھازىرغىچە يىتىپ كەلگەن قەدىمىي ئەسەرلەردە ئاساسەن كۆرۈلمىگەن بىر ئەھۋال. مىسال: «(بىزگە بارلىق ئاسمانلاردىن) ئەڭ يېقىن ئاسماننى چىراغلار (يەنى يورۇق يۇلتۇزلار) بىلەن بېزىدۇق ۋە ئۇلارنى (پەرىشتىلەرنىڭ سۆزلىرىنى ئوغرىلىقچە تىڭشاشقا ئۇرۇنغان) شەيتانلارنى ئاتىدىغان نەرسە قىلدۇق (يەنى شەيتانلار يۇلتۇزلاردىن چىققان شولا بىلەن ئېتىلىدۇ)، شەيتانلارغا (ئاخىرەتتە) دوزاخ ئازابىنى تەييارلىدۇق.» (67 - سۈرە «مۇلك»، 5 - ئايەت). «(ئى مۇھەممەد!)، سېنىڭ كۆكسۈڭنى (ھىدايەت، ھېكمەت ۋە قۇرئاننىڭ نۇرى بىلەن) كەڭ قىلمىدىقمۇ؟ سېنىڭ بېلىڭنى ئېگىۋەتكەن ئېغىر يۈكنى ئۈستۈڭدىن ئېلىپ تاشلىدۇق، سېنىڭ شوھرىتىڭنى ئۈستۈن قىلدۇق.» (94 - سۈرە «ئىنشىراھ»، 1، 4 - ئايەتلەر).

يۇقىرىقى ئايەتلەرنىڭ بىرىنچىسىدە ئاللاھ تائالا بىرىنچى شەخس (كۆپلۈك) نامىدا، ئىككىنچىسىدە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئىككىنچى شەخس نامىدا كەلگەن. «قۇرئان كەرىم» نى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئاللاھ نامىدا بەندىلەرگە يەتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن، ئاللاھ تائالانىڭ كالامى ئومۇمەن بىرىنچى شەخس

بەلكى مەدەنىيەت ۋە تىل - ئەدەبىياتىنى يورۇتقۇچى نۇرلۇق ماياك بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئەرەب تىل - ئەدەبىياتى يېپيىڭى تۈسكە كىردى، ئەرەب ئەدەبىي تىلى بارلىققا كەلدى ھەم بىرلىككە كەلدى، بۇنىڭ بىلەن ئىسلامىيەت ئۇرۇقى چېچىلغان ھەربىر زېمىنغىچە ئەرەب ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتتى.

ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن ئالغاندا، «قۇرئان كەرىم» ئەرەب ئەدەبىياتىدىلا ئەمەس، دۇنيا ئەدەبىياتىدىمۇ بىردىنبىر بۈيۈك، نادىر ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. ئۇ مەزمۇن مەنە جەھەتتىكى چەكسىز سېھرى كۈچى ۋە ئۇسۇلۇپتىكى ئۈزگۈچىلىكى بىلەن كىشىنى ئىنتايىن جەلپ قىلىدىغان مۇقەددەس كىتابتۇر. ئۇ نوقۇل قاپىيەنى ئاساس قىلغان شېئىر ئەمەس ياكى ھېس تۇيغۇلار بايان قىلىنغان نەسىر ئەمەس ياكى ئادەمنى زېرىكتۈرىدىغان نۇتۇق تېكىستى ئەمەس، بەلكى كىشى قەلبىنى يورۇتىدىغان ھېكمەتلەر، ھېكايەت، قىسسەلەر بىلەن يۇغۇرۇلغان، تىلى ئېغىز تىلىغا يېقىن، ئىچكى رىتىمى كۈچلۈك ھەم ئاھاڭدارلىقى يۇقىرى بولغان يېگانە، يېتۈك ئەسەردۇر. ئۇنىڭ مەزمۇنى شۇنچە مول، رەڭگارەڭ، تىلى شۇنداق گۈزەللىكى، ئۇنى مەزمۇن جەھەتتىن بىرەر ساھەگە تەۋە قىلىپ قۇيۇشقا ياكى ئەدەبىي ژانىر جەھەتتىن بىرەر تۈرگە ئايرىغىلى بولمايدۇ.

«قۇرئان كەرىم» نازىل بولغان چاغلاردا بىر قىسىم كىشىلەر: «(كاپىرلار قۇرئان سېھرىدۇر دەپلا قالماستىن) بەلكى ئۇ (مۇھەممەدنىڭ) قالايمىقان چۈشلىرىدۇر، بەلكى ئۇنى ئۆزى ئويدۇرۇپ چىقارغاندۇر، بەلكى ئۇ شائىردۇر.....» (21 - سۈرە «ئەنبىيا»، 5 - ئايەت) دېگەندەك سۆزلەرنى قىلىشقان. بۇنىڭغا «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق جاۋاب بار: «ئۇنىڭغا (يەنى پەيغەمبەرگە) بىز شېئىر تەلىم بەرمىدۇق، ئۇنىڭغا شېئىر

(ئى مۇھەممەد! ئۇلارغا) ئېيتقىنكى، (بۇ ھەقتىكى) ئىلىم (يەنى قىيامەتنىڭ قاچان بولۇشى) ئاللاھنىڭ دەرگاھىدۇر، مەن پەقەت ئوچۇق ئاگاھلاندىرغۇچىمەن» (67 - سۈرە «مۇللك»، 25 - 26 - ئايەتلەر).

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئاللاھنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە ئىنسانلارغا ئەۋەتىلگەچكە، ئاللاھنىڭ كالامى بولغان «قۇرئان كەرىم» دە ئۇ يەنە نۇقتىلىق بايان ئوبيېكتى سۈپىتىدە ئۈچىنچى شەخس نامىدىمۇ ئېيتىلغان، مەسىلەن: «(يەنى پەيغەمبەرگە) بىز شېئىر تەلىم بەرمىدۇق، ئۇنىڭغا شېئىر مۇناسىپمۇ ئەمەس. ئۇ پەقەت تىرىكلەرنى ئاگاھلاندىرۇش، كاپىرلارغا ئازابنىڭ تېگىشلىك ئىكەنلىكىنى (بىلدۈرۈش ئۈچۈنلا نازىل بولغان) ۋەز - نەسىھەتتۈر ۋە روشەن قۇرئاندۇر» (36 - سۈرە «ياسىن»، 69 - 70 - ئايەتلەر).

«قۇرئان كەرىم» دە بۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ. بىز بۇ يەردە پەقەت ۋەكىل خاراكتېردىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇق.

مەنبە: «جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى ژۇرنىلى» 1999 - يىللىق 1 - سان

(كۆپلۈك) تىلىدا كۆپرەك بايان قىلىنىدۇ.

«(رەببىمىز) ساڭلا ئىبادەت قىلىمىز ۋە سەندىنلا ياردەم تىلەيمىز، بىزنى توغرا يولغا باشلىغىن» (1 سۈرە «فاتىھە»، 5 - 6 - ئايەتلەر). بۇ ئايەتلەردە مۇسۇلمانلارنىڭ ئاللانى سېغىنىش، ئاللاغا ئىبادەت قىلىش، ئاللانى مەدھىيەلەش ۋە ئالادىن مەدەت تىلەش ھېسسىياتى كۈچلۈك ئىپادىلەنگەچكە ئاللاھ تائالا بايان ئويىپكىتى بولغان ھەم ئىككىنچى شەخس نامىدا كەلگەن بۇ خىل شەخس نامىدا مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆز پەرۋەردىگارى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئەڭ يېقىن، ئەڭ سەمىمىي يوسۇندا ئىپادىلەنگەن.

«ئۇ ئىنساننى لەختە قاندىن ياراتتى، ئوقۇغىن، پەرۋەردىگارىڭ ئەڭ كەرملىكتۇر. ئۇ قەلەم بىلەن (خەت يېزىشنى) ئۆگەتتى» (96 - سۈرە «ئەلەق»، 2 - 4 - ئايەتلەر). بۇ ئايەتلەردە ئاللاھ تائالا ئۈچىنچى شەخس نامىدا كەلگەن، بۇ خىل شەخسلىك بايان شەكلىمۇ «قۇرئان كەرىم» دە كۆپ ئۇچرايدۇ.

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام «قۇرئان كەرىم» ئايەتلىرىنى تۇنجى قوبۇل قىلغۇچى شەخس بولغاچقا، «قۇرئان كەرىم» نىڭ نۇرغۇن مەزمۇنلىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا قارىتا بايان قىلىنغان، شۇڭا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئىككىنچى شەخس نامىدا (بايان ئويىپكىتى سۈپىتىدە) كۆپرەك ئېيتىلىدۇ: «بىز ساڭا ھەقىقەتەن نۇرغۇن ياخشىلىقلارنى ئاتا قىلدۇق. پەرۋەردىگارىڭ ئۈچۈن ناماز ئوقۇغىن ۋە قۇربانلىق قىلغىن. ھەقىقەتەن سېنىڭ دۈشمىنىڭنىڭ نام - نىشانى قالمايدۇ» (108 - سۈرە «كەۋسەر» 1 - 3 - ئايەتلەر). پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئاللا نامىدىن سۆزلەرنى بايان قىلىشتا (كۆپىنچە دىئالوگلاردا) يەنە بىرىنچى شەخس نامىدىمۇ كېلىدۇ: «ئۇلارغەگەر سىلەر راستچىل بولساڭلار، بۇ ۋەدە قاچان ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ» دەيدۇ،

ئاتىقى يېزىلىپ، قەبرە بېشىغا ۋاقىتلىق سانجىپ قويۇلدى. تاختايغا «مەرھۇم مۇسايىپ داموللا ھاجىم» دەپ يېزىلغانىدى. مۇسايىپ داموللا ھاجىم كۇچا خەلقىنىڭ روھى تۆرۈكى، ئابدۇقادىر داموللامنىڭ يېتىۋەتكەن شاگىرتى ئىدى. بۇگۈن ھەقىقەتەن كۇچا ئاسمىنىدىن بىر يارقىن يۇلتۇز ساقىغانىدى. ئۇ خەلقنىڭ قەلب تۆرىدىن ئورۇن ئالغان دىنىي ئۆلىما، مەرىپەتپەرۋەر زات، ئىلىم - ئېرىپاننى مول ئۇستاز ئىدى. ئۇ قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدا ئۇستازى ئابدۇقادىر داموللامنىڭ نادانلىققا، خۇراپاتلىققا قارشى تۇرۇپ، خەلقنى ئىلىم - ئېرىپانغا باشلاپ، مىللەتنى قۇتۇلدۇرۇش ھەققىدىكى ئۆگۈتلىرىگە جور بولىدۇ، مۇتەئەسسىپلىككە، قالاچلىققا قارشى ئېلىپ بارغان ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرىگە ئاكتىپ قاتنىشىدۇ. ئۇ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ كۇچاغا قايتقاندىن كېيىن ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ئېزىدىن مېڭىپ، جەمئىيەتتە بىر يۈرۈش ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بارىدۇ. رىياكار موللارنىڭ ئىسلام ئەقىدىسىگە يات قىلىق ئادەتلىرىگە چوڭ يۈرەكلىك بىلەن قارشى تۇرۇپ، نامرات، يېتىم - يېسىر، تۆۋەن تەبىقىدىكى كىشىلەرنىڭ دەردىگە دەرىمان بولىدۇ، خاتا ئەقىدىنىڭ ۋىرۇسلىرى بىلەن يۇقۇملانغان خەلققە ئىماننىڭ شىپالىق مەلھەملىرىنى ئاتا قىلىدۇ. رىياكارلىقنىڭ تۇمانلىرىدا قاراڭغۇلاشقان دىنلارغا يېڭىدىن ئۈمىد ۋە يورۇقلۇق بېغىشلايدۇ.

مۇسايىپ داموللا ھاجىم قەشقەر خانلىق مەدرىسىنى پۈتتۈرۈپ، كۇچاغا قايتىپ كەلگەن چاغلىرى يېشىنىڭ قۇرامىغا يەتكەن قىران چاغلىرى بولۇپ، 35 ياشلاردا ئىدى. ئۇنىڭ جىنازا نامىزىنىڭ بۇنچىلىك ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇشى ئۇنىڭ خەلققە سىڭدۈرگەن ئەجرىنىڭ مېۋىسى ئىدى.

كۇچادا ئۆتكەن مەرىپەتپەرۋەر ئۆلىما مۇسايىپ داموللا ھاجىم

1956 - يىلى 1 - ئاينىڭ 17 - كۈنى كۇچانىڭ بوز رەڭ ئاسمىنى مۇسبەت قاپلىغانىدى. كۇچا كونا شەھەرنىڭ مەركىزىدىكى رەستە مەسچىتنىڭ ئالدىدىكى مەيدان ئادەم دېگىزغا ئايلانغانىدى. ئادەملەر بىر تاۋۇتنى باشلىرىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئالدىغا مېڭىشقا تەمشىلىۋاتتى. ھاۋانىڭ شۇنچە سوغۇق بولۇشىغا قارىماي، كونا شەھەرنىڭ كۈچلىرىغا ئادەملەر پاتماي قالغانىدى. كۈچىغا پاتماي قالغانلىرى كۈچىنىڭ ئىككى ياقىسىدىكى ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىۋېلىشقان ئىدى. كۆزلىرى ياشقا تولغان ئىنسانلارنىڭ يىغا - زارلىرى يۈرەكنى ئېزەتتى. ئۇلار ئالدىلىرىغا ئىنتىلەتتى، قوللىرىنى ئۇزارتىپ تاۋۇتنى تۇتۇشقا تىرىشاتتى. تاۋۇتقا يېقىنلىشالمىغانلار نىڭ تۇنۇپ مېڭىشى ئۈچۈن تاۋۇتقا نەچچە ئون تال خادا ئورنىتىلىپ، ئۇنىڭغا نەچچە يۈز مېتىرلىق ئارقانلار باغلانغانىدى. تاۋۇت رەستە مەسچىتى ئالدىدىن ئانچە يىراقلىقتا بولمىغان دۆڭ مەھەللە قەبرىستانلىقىغا ئېلىپ مېڭىلىۋاتاتتى. بىراق ئادەملەرنىڭ زىيادە زىچلىقىدىن تاۋۇتنى ئېلىپ مېڭىش تولىمۇ قىيىن بولۇۋاتاتتى. ئادەملەر تاۋۇتنىڭ ئارقىسىدىن دۆڭ مەھەلگە قاراپ، سەلەدەك ئاقاتتى. بۇ ئادەملەرنىڭ ئارىسىدا باي توقسۇ، شايار، ئاقسۇ، كورلا قەشقەر، غۇلجا ۋە ئۈرۈمچىلەردىن كەلگەن مىڭلىغان ئادەملەر بار ئىدى. تاۋۇت ئاخىر ھېسابتا دۆڭ مەھەللە قەبرىستانلىقىغا ئېلىپ كېلىندى. ئارقىدىن دەپنە قىلىنىپ، قەبرە توپىسى دۆۋىلەندى. قەبرىنىڭ نىشانىسىز قالماسلىقى ئۈچۈن بىر تاختايغا نام -

قايىنلىپ، زۇلۇم ئىسكەنجىسىدە ئىگراۋاتقان مەزگىل ئىدى. خەلقنىڭ گەجگىسىگە ھاكىمىيەتنىڭ زۇلۇم - سىتەملىرىدىن سىرت رىياكار موللارنىڭ ئاچكۆزلۈكى، ئالدامچىلىقىدىن شەكىللەنگەن قارا كۈنلەرمۇ يۈكلەنگەنىدى. بۇ ئەھۋاللارنى چۈشەنگەن مۇسايىپ داموللا ھاجىم، ھەممە ئىشنى مائارىپ ۋە ئاقتاش ئىشلىرىدىن باشلاشنى نىيەت قىلىدۇ. ئۇ دەسلەپتە ئۆزى ئوقۇغان ھاشىم قازى ھاجىمنىڭ مەدرىسىدە، كېيىن كۈچئېرىق بويى مەدرىسىدە 12 يىل مۇدەررىسلىك قىلىدۇ، ئاخىردا ساقساق مەدرىسىگە يۆتكىلىپ تاكى ھاياتىنىڭ ئاخىرغىچە شۇ مەدرىستە مۇدەررىسلىك قىلىدۇ. ئۇ ئۆزى مۇدەررىسلىك قىلغان مەدرىسىلەردە بۇرۇنقى يالغۇز دىنىي ئوقۇتۇش بىلەنلا مەشغۇل بولىدىغان كونا ئادەتنى ئۆزگەرتىپ، ئوقۇتۇش ئۇسۇلىدا زور ئىسلاھات ئېلىپ بارىدۇ. دەرسلىكلەرگە ئەدەبىيات، تارىخ، جۇغراپىيە، ئىلمى نۇجۇم، تىبابەت قاتارلىق دەرسلەرنى قوشۇپ، ئوقۇتۇش سالىمىنى ئاشۇرىدۇ. ئۇ ئوقۇغۇچىلىرىغا ئىزچىل تۈردە ئۇستازى ئابدۇقادىر داموللامنىڭ مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيەسىنى سىڭدۈرۈپ، جەمئىيەتتىكى خۇراپاتلىقنى، دىنىي بىدئەتچىلىكنى سۆكىدۇ ۋە چەكلەيدۇ. شۇڭا ئابدۇقادىر داموللام قەستكە ئۇچراپ، ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ھەرقايسى جايلاردىكى ئىلىم ئۆگەنگۈچىلەر كۇچاغا كېلىپ، مۇسايىپ داموللامدىن تەلىم ۋە ئىلىم ئالىدۇ.

1933 - يىلى كۇچادا ئابلىمىت مەخسۇم باشچىلىقىدا يېڭىچە مائارىپ ھەرىكىتى باشلىنىپ، پەننىي مەكتەپ قۇرۇلىدۇ. مۇسايىپ داموللا ھاجىم بۇ ھەرىكەتنىڭ ئاكتىپ قوللىغۇچىلىرىنىڭ بىرى بولىدۇ. ئۇ مەدرىسىدىكى تالىپلارنى دىنىي بىلىپ ئۆگىتىشتىن سىرت پەننىي مەكتەپكە بېرىپ، زامانىۋى، يېڭىچە بىلىملەرنى ئۆگىنىشكە رىغبەتلەندۈرىدۇ. ئۇ پەننىي مەكتەپنى

مۇسايىپ داموللا ھاجىم 1884 - يىلى كۇچا ناھىيە بېھىشاغ يېزىسىنىڭ شوركۆل كەنتىدە تۇغۇلغان بولۇپ، دادىسى ئېلاخۇن يېزىنىڭ بېگى ئىدى. مۇسايىپ داموللا ھاجىم ئوقۇش يېشىغا يەتكەن ۋاقتىدا يېزىسىدىكى ئابدۇرېشىت داموللامنىڭ مەدرىسىگە كىرىپ ئوقۇيدۇ. ئۇ بىر تەرەپتىن ئۇستازىدىن دىنىي ئىلىم ئالسا، يەنە بىر تەرەپتىن موزدۇزلۇق كەسپىنى ئۆگىنىدۇ. 1904 - يىلىدىن 1909 - يىلىغىچە شەھەرگە كىرىپ، كۇچا كونا شەھەردىكى ھاشىم قازى ھاجىمنىڭ مەدرىسىدە 5 يىل ئوقۇيدۇ. مۇسايىپ داموللا ھاجىم كىچىكىدىن تىرىشچان، زېھنى ئوچۇق بالا بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇستازى ئۇنى قەشقەر خانلىق مەدرىسىگە بېرىپ، داۋاملىق ئوقۇشقا تەۋسىيە قىلىدۇ. قەشقەر خانلىق مەدرىسىسى ئەينى چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا ئىقلىمدا نامى بار مەدرىسىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ يەردە ئابدۇقادىر داموللام، موللا ئىسلام داموللام، شەمشىدىن داموللام قاتارلىق يېتىلگەن ئۇستازلار بار ئىدى. ئۇ قەشقەر خانلىق مەدرىسىگە بېرىپ 1909 - يىلىدىن 1919 - يىلىغىچە ئون يىل ئىلىم تەھسىل قىلىدۇ. ئۇ بۇ 10 يىل جەريانىدا يۇقىرىدا نامى تىلغا ئېلىنغان ئۇستازلاردىن ئىلىم ئالغاندىن سىرت، قازى ئوبۇل قاسىم ئاخۇنۇم، ئابدۇغۇپۇر ئاخۇن مەخسۇم، ئىمىن ھاجى خەلىپىتىم، ھامۇت مۇپتى خەلىپىتىم، قۇتلۇق شەۋقى، موللا سابىت خەلىپىتىم، ئابدۇللا نەئىم تۇرپانى قاتارلىق ئىلغار پىكىرلىك زاتلار بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولىدۇ. ئۇ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ يۇرتىغا قايتىدىغان ۋاقتىدا ئۇستازى ئابدۇقادىر داموللام ئۇنىڭغا ئىخلاس ۋە ئىشەنچ قىلىپ، ئىلىم - مەرىپەت ئۈچۈن قىلغان خىزمىتىنىڭ كەلگۈسى ئۈمىدىنى يۈكلەيدۇ.

مۇسايىپ داموللا ھاجىم كۇچاغا قايتىپ كەلگەن ۋاقتىدا كۇچا خەلقى نادانلىق، خۇراپاتلىق ۋە ئىلىمسىزلىكنىڭ قارا قازىنىدا

ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئانچە ياخشى بولمىغان نامرات ئائىلەلەرگە ئورۇنسۇز ئېغىر يۈك ئىدى. جىنازا نامىزىغا كەلگەن كىشىلەرگە ئاز دېگەندە بىر - ئىككى تەڭگە، ئىماملارغا ئات - قېچىرغىچە سوغا قىلىناتتى. نامرات بەزى ئائىلەردە ئۆلۈم - يىتىم ئىشلىرى بولۇپ قالسا، ناماز ھەققى تارقىتىدىغانغا پۇلى يوق مېيىتنىڭ نامىزى ئوقۇلماي، مېيىت ئۆيدە بىرقانچە كۈن، ھەتتا ھەپتەلەپ تۇرۇپ قالاتتى. بەزى ئائىلەلەر مېيىتنىڭ نامىزىنى چۈشۈرۈش ئۈچۈن ئۆي ماكانلىرىنى، مال - چارۋىلىرى ياكى ئېتىز - يەرلىرىنى سېتىشقا مەجبۇر بولۇپ، ئىگىلىكى ۋەيران بولاتتى. مۇسايىپ داموللام بۇ مەسىلىگە جىددىي قاراپ، بىر قېتىملىق مېيىت نامىزىدا ناماز ھەققى ئېلىشنىڭ ھاراملىقى ھەققىدە پەتۋا بېرىدۇ ۋە بۇنى قۇرئان، ھەدىسلەر بىلەن شەرھلەيدۇ. گەرچە بۇنىڭغا بىر قىسىم مۇتەئەسسىپ موللار قارشى چىقىپ، ئادەم توپلاپ جېدەل چىقىرىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ئەمما ھامۇت مەۋلى داموللا ھاجىم، ئابدۇللا مەخسۇم، سايىم داموللا ھاجىم قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر ئىلىم ئىگىلىرىنىڭ قىزغىن قوللىشى بىلەن پۈتۈن كۇچا مىقياسىدا ناماز ھەققى ئېلىش شۇنىڭدىن باشلاپ ئەمەلدىن قالدۇ.

مۇسايىپ داموللا ھاجىپ بىلىمى مول دىنىي ئۆلىما، تەجرىبىلىك مائارىپچى، قابىلىيەتلىك ئۇستاز ئىدى. ئۇ 37 يىللىق مۇدەررىسلىك ھاياتىدا نۇرغۇنلىغان بىلىم ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقىدۇ. ئۇنىڭ قولىدا تەربىيەلەنگەن شاگىرتلار كېيىنچە يالغۇز كۇچادىلا ئەمەس تارىم، جۇڭغار بوستانلىقلىرىنىڭ ھەممە جايلىرىدا كۆزگە كۆرۈنگەن، مۇنەۋۋەر ئىلىم ئەھلى بولۇپ، نام چىقىرىدۇ. مەسىلەن: كۇچادىن ھەسەن داموللا ھاجىم، سىدىق قارىھاجىم، نەجمىدىن داموللام، تالىپ مەخسۇم ھاجىم، نىياز داموللام.... شاياردىن نامان داموللا ھاجىم، ئۆمەر كاتىپ،

قوللاش يۈزىسىدىن ئوغلى تالىپ مەخسۇم ۋە خاتىم مەخسۇم،
ئاۋۋۇدۇن قارىلارنى پەننىي مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولۇشقا
ئەۋەتىدۇ. 1946 - يىلى ئەخمەتجان قاسىم باشچىلىقىدىكى
شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى بىلەن گومىنداڭ
ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى ئۈرۈمچىدە 11 ماددىلىق بىتىم تۈزۈپ،
بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەشكىللىگەندە كۇچا خەلقىگە ۋاكالەتنە
ۋەكىل بولۇپ، ھامۇت مەۋلى داموللا ھاجىم بىلەن بىرلىكتە
ئۈرۈمچىگە بېرىپ، ئەخمەتجان قاسىم بىلەن كۆرۈشىدۇ ۋە
ئەخمەتجان قاسىمغا كۇچا خەلقىنىڭ دەرد ئەھۋالىنى، ئارزۇ -
تەلەپلىرىنى يەتكۈزىدۇ. شۇ يىلى 11 - ئايدا كۇچادا تۇرۇشلۇق
گومىنداڭ ئارمىيەسى كۇچا تارىخىدا مەشھۇر بولغان «ھورۇنباغ
ۋەقەسى» نى پەيدا قىلىپ، بىگۇناھ كىشىلەرنى قىرغىن
قىلىدۇ. مەرىپەتپەرۋەر، ئىلىم سۆيەر ۋە تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر
بولغان يېڭىچە مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ باشلامچىلىرىدىن ئېزىز
يۈسۈپ، مۇھەممەتنىياز ناسىروپ، ئابلىز ھامۇت قاتارلىقلارنى
تۇتقۇن قىلىدۇ. مۇسايىپ داموللا ھاجىم بۇلارنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن
ئاممىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، ئۆزى باش بولۇپ، «قۇتقۇزۇش
ھەيئىتى» تەشكىللەپ، گومىنداڭ ئارمىيەسىنىڭ ئەمەلدارلىرى
بىلەن كۆرۈشىدۇ. مۇسايىپ داموللا ھاجىم گومىنداڭ ئارمىيەسىگە
كېپىل بېرىپ، تۇتقۇن قىلىنغانلارنى قۇتقۇزۇپ چىقىدۇ.

مۇسايىپ داموللا ھاجىم دىيانەتلىك ھەق - ئادالەتلىك
زات ئىدى. جەمئىيەتتىكى قالاچلىق، خۇراپاتلىق، بىدئەت
ئىشلارغا قارشى ئىدى. ئوقۇغۇچىلىرىنى باي - كەمبەغەل
دەپ ئايرىمايتتى. ئەينى چاغدا ئادەتكە ئايلانغان ئۆشرە -
زاكات، ناماز ھەققى ئېلىشتەك ئادەتلەرگە قارشى ئىدى. شۇ
يىللاردا پۈتۈن جەمئىيەتتە ناماز ھەققى ئېلىش ئومۇمىي يۈزلۈك
ئادەتكە ئايلانغان بىدئەت بىر ئىش بولۇپ، ئۆلۈملۈك بولغان،

كۇچا تارىخ ماتېرىياللىرى ئومۇمىي 5 - سان
كۇچا ناھىيەسى تەزكىرىسى ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
«كۈسەن مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى

2016 - يىلى 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى

شىۋېتسىيە ، ستوكھولم .

شېرىپ داموللام، ئابدۇخالىق مەخسۇم.... توقسۇدىن ئىسمائىل
داموللا ھاجىم، ئابدۇللا داموللا ھاجىم، ئابلىز داموللا ھاجىم....
بايدىن يۇنۇس داموللا ھاجىم، ئەمەت داموللا ھاجىم....
بۈگۈردىن ئەبەيدۇللا داموللا ھاجىم... ئاقسۇدىن مەمتىمىن
ھاجىم، قاغىلىقتىن ئابدۇلھېكىم مەخسۇم ھاجىم، كورلىدىن
ھىدايەتۇللا داموللا ھاجىم، ئۈرۈمچىدىن ئابىت داموللا ھاجىم،
تۇرپاندىن شاھمەردان داموللا ھاجىم قاتارلىقلار ئۇنىڭ قولىدا
تەربىيەلەنگەن ئىلىم سۆيەر شاگىرتلار ئىدى.

مەرھۇم مۇسايىپ داموللا ھاجىم ياتقان دۆڭ مەھەللە
قەبرىستانلىقى كۇچا كونا شەھەردىكى ئەڭ قەدىمىي
قەبرىستانلىقلارنىڭ بىرى بولۇپ، نەچچە يۈز يىللاردىن بىرى
نۇرغۇن بىلىم ئىگىلىرىنىڭ ئاخىرەتلىكىگە ساھىبخانلىق قىلىپ
كەلمەكتە. مېنىڭ ئانا جەمەت ئەجدادلىرىمنىڭ قەبرىلىرىمۇ
مۇشۇ قەبرىستانلىقتا بولۇپ، رەھمەتلىك ئانامۇ 2014 -
يىلى 11 - ئاينىڭ 4 - كۈنى مۇشۇ قەبرىستانلىققا دەپنە
قىلىندى. مەن كىچىك ۋاقتىمدىن باشلاپ چوڭلار بىلەن
بىرگە بۇ قەبرىستانلىققا نۇرغۇن قېتىم بارغان بولساممۇ،
ئەمما مۇسايىپ داموللا ھاجىمنىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلىش
ئەقلىمگە كەلمەپتىكەن. مەرھۇمنىڭ ۋاپات بولغانلىقىغا 60 يىل
بولغان بۈگۈنكى كۈندە بۇ ھۆرمەتلىك زاتنى سېغىنىش بىلەن
ئەسلەيمەن ۋە روھىغا جانابى ئاللادىن ئەمىنلىك تىلەيمەن.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

كۇچادا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەر، قاھار نىياز، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا
نەشرىياتى

قايتىدىن ئەسلىدىكى قاينام - تاشقىنلىق ھالىتىگە كىرەتتى.
بۇ ۋاقتلاردا بىزنىڭ ئائىلىنىڭ كىيىم - كېچەك دۇكىنىمۇ دەل ئاشۇ رەستىدىكى لاپاسلىق سودىگەر بازىرىدا ئىدى. مەن بازار كۈنلىرى ۋە يازلىق تەتىللەردە ئۆيدىكىلەرگە ياردەملىشىپ، دۇكانغا قارىشىپ بېرەتتىم. 9 - سىنىپنى تۈگەتكەن يازلىق تەتىل كۈنلىرىنىڭ بىرىدە بازارغا ئوتتۇرا بوي، سېمىز رەڭ، يۈزلىرى گۆشلۈك كەلگەن، ئۇچىسىغا ئاق كاسا تون بىلەن ئاق ئىشتان كىيگەن بىر ئادەم كىرىپ كەلدى. بازاردىكى دۇكاندارلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ، ئۇ ئادەمنىڭ ئالدىغا بېرىپ، قىزغىن سالاملاشقىلى تۇردى. مەنمۇ ئۇلارنىڭ قاتارىدا ئالدىغا بېرىپ، سالام بېرىپ، كۆرۈشتۈم. ئۇ ئادەمنىڭ سالاپىتىدىن ۋە سودىگەرلەرنىڭ «ھاجىمكا» دەپ ئاتاشلىرىدىن ئۇ ئادەمنىڭ دىنىي مۆتىۋەرلەردىن بىرى ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلساممۇ، ئامما كىملىكىنى بىلەلمىگەندىم. كېيىن باشقىلاردىن ھىندىستاندا ئىلىم تەھسىل قىلغان ھامۇت مەۋلىۋى داموللا ھاجىم ئىكەنلىكىنى بىلدىم. بۇ ئىسىم ماڭا تونۇشتەك بىلىندى. ئېسىمدە قېلىشىچە ئانام بۇ ئادەم ھەققىدە سۆزلەپ بەرگەندەك قىلغانىدى.

ئانامنىڭ دېيىشىچە، ئانامنىڭ ئاتىسىنىڭ ئابدۇرېھىم قارىم بىلەن ھامۇت مەۋلىۋى داموللا ھاجىم شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتى كۇچادا ئېلىپ بارغان چوڭ تۇتقۇندا بىرلىكتە تۇتقۇن بولغانىكەن. كېيىن ھامۇت مەۋلىۋى داموللا ھاجىم تۈرمىدىن چىقىپ، ساقا - سالامەت كۇچاغا قايتىپ كېلىپتۇ. بۇ تۇتقۇن ھەققىدە كۇچا تارىخ ماتېرىياللىرىدا تەپسىلىي بىر ئەسلىمە ئېلان قىلىنغان بولۇپ، ئەسلىمىدە جەمئىي تۇتقۇن قىلىنغان 87 ئادەمنىڭ ئىسمى بېرىلگەن. ئەسلىمىدە ئانامنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى 21 - ئورۇندا ئۇچرايدۇ ۋە تۇتقۇن بولغانلاردىن پەقەت ھامۇت مەۋلىۋى داموللا ھاجىم قاتارلىق 8 ئادەمنىڭلا تۈرمىدىن

مەن كۆرگەن ھامۇت مەۋلۇي داموللاھاجىم

80 - يىللارنىڭ بېشىدا كۇچا كونا شەھەردىكى رەستە بازىرى مەركىزى بازارلارنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى. ئۇ يەردە رەستە مەسچىتىگە قاراشلىق دۇكانلاردىن سىرت، رەستىدىكى مەيداننىڭ ئەتراپىدىمۇ بىر مۇنچە قول ھۈنەرۋەنچىلىك دۇكانلىرى بار ئىدى. ناھىيەلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپكە بارىدىغان تاسما كوچىسىنىڭ سول تەرىپىدىكى بوشلۇققا سودىگەرلەرنىڭ لاپاسلىق بازىرى جايلاشقان بولۇپ، بۇ بازار چوڭ ساياغا سېلىنغان ئەسلىدىكى ياغاچ كۆرۈكنىڭ جەنۇبىدا ئىدى. بۇ ياغاچ كۆرۈك كېيىن چېقىپ تاشلىنىپ، 1985 - يىلى ئۇنىڭ يۈز مېتىر شىمالغا ھازىرقى «كۈسەن كېچىكى» نامىدىكى بېتون كۆرۈكنى سالىدى. پۈتۈن رەستە بازىرى جۈمە كۈنلىرى ئادەم دېڭىزىغا ئايلىناتتى. ئادەملەرنىڭ زىچلىقىدىن بازاردا بىرنەرسە ئېلىش تۈگۈل، مېڭىشمۇ شۇنچىلىك قىيىن ئىدى. بازاردىكى ئالارمەن ۋە ساتارمەنلەرنىڭ ۋاراڭ - چورۇڭلىرىدىن ئاجايىپ جانلىق بىر مەنزىرىنى كۆرگىلى بولاتتى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، رەستە مەسچىتىدىن ئەزان ئاۋازى ئاڭلانغان ھامان پۈتۈن بازار ھەرىكەتتىن توختاپ، ئادەملەر تۇرغان ئورۇنلىرىدا زوڭ ئولتۇرۇشۇپ، مۇڭلۇق ئەزانغا قۇلاق سالاتتى، ئېتىراپىنى تۇيۇقسىز شۇنچىلىك جىمجىتلىق باساتتىكى، بۇ ھالەت خۇددى ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدە تەسۋىرلىنىدىغان تىلىسىم قىلىنغان شەھەرگە ئوخشاپ قالاتتى. پەقەت مۇڭلۇق ئەزان ئاۋازىلا شەھەر ئاسمىنىغا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئەزان ئاۋازى توختىغان ھامان بازار

كېلىدۇ ۋە ئۇزاق ئۆتمەي كۇچا خانقا مەسچىتىنىڭ ئىچىگە جايلاشقان مەھكىمە شەرىئەگە قازى كالان بولىدۇ.

ھامۇت مەۋلىۋى داموللا ھاجىم كۇچاغا قايتىپ كەلگەن ۋاقتىدا كۇچا خەلقى نادانلىق، خۇراپاتلىق ۋە ئىلمىسىزلىكنىڭ قارا قازىنىدا قاينىلىپ، زۇلۇم ئىسكەنجىسىدە ئىگراۋاتقان مەزگىل ئىدى. خەلقنىڭ گەجىسىگە ھاكىمىيەتنىڭ زۇلۇم - سىتەملىرىدىن سىرت رىياكار موللارنىڭ ئاچكۆزلۈكى، ئالدامچىلىقىدىن شەكىللەنگەن قارا كۈنلەرمۇ يۈكلەنگەنىدى^[1]. ھامۇت مەۋلىۋى داموللا ھاجىم كۇچاغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن مەرىپەتپەرۋەر دىنىي ئۆلىما مۇسايىپ داموللا ھاجىمغا ياردەملىشىپ، ناماز ھەققى ئېلىشنى قاتتىق چەكلەيدۇ. 1946 - يىلى ئەخمەتجان قاسىم باشچىلىقىدىكى شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى ئۈرۈمچىدە 11 ماددىلىق بىتىم تۈزۈپ، بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەشكىللىگەندە كۇچا خەلقىگە ۋاكالىتەن ۋەكىل بولۇپ، مۇسايىپ داموللا ھاجىم بىلەن بىرلىكتە ئۈرۈمچىگە بېرىپ، ئەخمەتجان قاسىم بىلەن كۆرۈشىدۇ ۋە ئەخمەتجان قاسىمغا كۇچا خەلقىنىڭ دەرد ئەھۋالىنى، ئارزۇ - تەلەپلىرىنى يەتكۈزىدۇ.^[2]

ھامۇت مەۋلىۋى داموللا ھاجىم تاكى مەھكىمە شەرىئى ئەمەلدىن قالغۇچە قازى كالانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. ئۇ قازى كالان بولغان مەھكىمە شەرىئىنىڭ ئورنى ھازىرمۇ كۇچا كونا شەھەردىكى خانقا مەسچىتىنىڭ ئىچىدە بار بولۇپ، مەشھۇر مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. كۇچا خانقا مەسچىتى سەئىدىيە خانلىقى مەزگىلىدە سېلىنغان 500 يىللىق تارىخقا ئىگە قەدىمىي مەسچىت بولۇپ، بىزنىڭ ئۆي ئاشۇ مەسچىتنىڭ يېنىدا

[1] «مەرىپەت ژۇرنىلى» 2017 - يىللىق 1 - سان 50 - بەت

[2] «مەرىپەت ژۇرنىلى» 2017 - يىللىق 1 - سان 51 - بەت

چىقىپ، ساق - سالامەت كۇچاغا قايتىپ كەلگەنلىكى ھەققىدە ئۇچۇر بېرىدۇ.

ئانامنىڭ ئەسلىمىسىدىكى بۇ ۋەقە 1936 - يىلى 3 - ئايدا كۇچادا يۈز بەرگەن بولۇپ، تۇتقۇن بولغان شۇ كېچىسى ھامۇت مەۋلىۋى داموللا ھاجىم ساقساقىتىكى ئۆيىدە بولمىغانلىقى ئۈچۈن تۇتقۇندىن ئامان قالدۇ. ئەمما بىر قانچە كۈندىن كېيىن ھامۇت مەۋلىۋى داموللا ھاجىم ساقچى ئىدارىسىغا ئۆزىنى مەلۇم قىلىدۇ، ساقچى ئىدارىسى ھامۇت مەۋلىۋى داموللا ھاجىمنى دەرھال قولغا ئالىدۇ. ھامۇت مەۋلىۋى داموللا ھاجىم تاكى 1943 - يىلىغىچە ئاقسۇدا تۇرمىدە يېتىپ، شۇ يىلى 7 - ئايدا تۇرمىدىن چىقىپ يۇرتى كۇچاغا قايتىپ كېلىدۇ.

ھامۇت مەۋلىۋى داموللا ھاجىم كۇچادىكى كۆزگە كۆرۈنگەن ساناقلىق دىنىي ئۆلىمالارنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ ھۆرمەتكە سازاۋەر، كىچىك پېئىل ئىنسان ئىدى. ئۇ 1898 - يىلى كۇچا ناھىيەسىنىڭ ئۇزۇن يېزىسىدا تۇغۇلغان بولۇپ، دەسلەپكى دىنىي بىلىملەرنى ئۆز يېزىسىدىكى مەدرىسىلەردە ئالىدۇ. 17 ياشلارغا كىرگەن مەزگىلىدە كۇچا شەھەر ئىچىگە كىرىپ، ئەينى دەۋردىكى كۇچاننىڭ مۆتىۋەر دىنىي ئۆلىمالىرى ھېسابلانغان ئىبراھىم قۇرزات ئاخۇنۇم، ھاشىم قازى كالان، ئابدۇمىجىت داموللام قاتارلىق بىر قىسىم كىشىلەردىن دىنىي بىلىم ئالىدۇ. 1922 - يىلى قەشقەرگە كېلىپ، خانلىق مەدرىستە ئوقۇيدۇ. قەشقەر خانلىق مەدرىسىنى 1928 - يىلى ئەلا نەتىجە بىلەن تاماملاپ، شۇ يىلى ھىندىستاننىڭ بومباي شەھىرىگە بېرىپ، دىۋىبەند دارىلئولۇمغا ئوقۇشقا بېرىپ، مەۋلىۋى ئۇنۋانىنى ئالىدۇ^[1]. 1935 - يىلى ئوقۇشنى تاماملاپ كۇچاغا قايتىپ

[1] كۇچادا ئۆتكەن تارىخى شەخسلەر، 158 - بەت، شىنجاڭ پەن تېخنىكا نەشرىياتى 2012 - يىلى، 1 - نەشرى

دېنىي مۆتىۋەرلىرىمىزنىڭ بىرى بولۇپ، «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنىڭ ئۇتۇقلۇق چىقىشىغا زور تۆھپە قوشىدۇ. دېنىي بىلىم ۋە ئىنسانىي پەزىلەتتە ئۆزىگە خاس ئۆلگە ياراتقان بۇ زات 1991 - يىلى 9 - ئاينىڭ 13 - كۈنى يۈرەك كېسىلى بىلەن 93 يېشىدا ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە مەۋلانەم قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنىدۇ. مەۋلانەم قەبرىستانلىقى 1354 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخانى ئىسلامغا دەۋەت قىلغان ۋە پۈتۈن كۇچا رايونىنىڭ ئىسلاملىشىشىغا زور تۆھپە قوشقان مەۋلانە ئەرشىدىنىڭ نامىدا ئاتالغان قەبرىستانلىق بولۇپ، مەۋلانە ئەرشىدىنىڭ قەبرىسىمۇ شۇ يەرگە جايلاشقان. بۇ يەر كۇچادىكى مەشھۇر تارىخىي زىيارەتگاھلارنىڭ بىرى بولۇپ، تارىختىن بۇيان بۇ قەبرىستانلىققا مەۋلانە ئەرشىدىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن سىرت كۇچادا ئۆتكەن نۇرغۇن دېنىي ئۆلىمالار دەپنە قىلىنغاندۇر. ئەمما يېقىنقى مەزگىلدىكى ئۇچۇرلارغا قارىغاندا ھۆكۈمەت پەقەت مەۋلانە ئەرشىدىنىڭ قەبرىگاھىنى سىمۋول خاراكتېرلىك ساقلاپ قالغاندىن سىرت باشقا قەبرىلەرنىڭ ھەممىسىنى چىقىپ، تۈزلىۋەتكەن. ھامۇت مەۋلىۋى داموللا ھاجىمىنىڭ قەبرىسىمۇ شۇ قاتاردا چىقىپ تاشلانغان. مەرھۇمنىڭ روھىغا ئاللادىن جەننەت تىلەيمىز.

پايدىلانمىلار

كۇچا ناھىيەسى تەزكىرىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىلى، 1 - نەشرى

«مەرىپەت» ژۇرنىلى 2017 - يىللىق 3 - سان

ئىدى. ئاتامۇ 90 - يىللاردا بۇ مەسچىتنىڭ ئىقتىسادىي ۋە خوجىلىق ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇپ، مەسچىتنى قايتىدىن رېمونت قىلدۇرۇش ۋە يېڭىدىن سىرلاش ئىشلىرىنى بېجىرگەن ئىدى. مەن كىچىكىمدىن باشلاپ جۈمە ۋە ھېيت نامازلىرىنى مۇشۇ مەسچىتتە ئوقۇغاندىن سىرت، بىكار ۋاقتلىرىمدا مەھەلدىكى بالىلار بىلەن بىرلىكتە مەسچىتنىڭ ھويلىسىغا كىرىپ ئوينىتتىم. شۇ چاغلاردا ھامۇت داموللا ھاجىم قازى كالانلىقتا ئولتۇرغان مەھكىمە شەرتىنى داۋاملىق كۆرەتتۇق. كېيىنكى چاغلاردا ھامۇت مەۋلىۋى داموللا ھاجىم بىلەن مۇشۇ خانىقا مەسچىتتە بىر قانچە قېتىم كۆرۈشۈش پۇرسىتىگە نائىل بولدۇم.

ھامۇت مەۋلىۋى داموللا ھاجىم 1955 - يىلى جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى ھەج ئۆمىكىنىڭ زاغۇن باشلىقى سۈپىتىدە سەئۇدى ئەرەبىستانغا ھەجگە بارىدۇ ۋە پادىشاھ خالىد ئابدۇلئەزىزنىڭ كاتتا زىياپەت بېرىپ كۈتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولىدۇ. ھەج ئۆمىكى ھەجدىن يېنىپ، قاھىرەدە زىيارەتتە بولۇش ئۈچۈن مىسىرغا چۈشكەندە پىرىزىدېنت جامال ئابدۇل ناسىر مۇ يۇقىرى ئىززەت - ئېھرام بىلەن كۈتۈۋالىدۇ. مىسىردىن يېنىپ ھىندىستان ۋە ھىندونېزىيەگە بارغاندىمۇ شۇ دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولىدۇ.^[1]

ھامۇت مەۋلىۋى داموللا ھاجىم دىنىي بىلىمنىڭ چوڭقۇرلۇقى، ئاددىي - ساددا، چىقىشقا، كەمتەر مەجەزى، ئادىل ۋە تۈز كۆڭۈللۈكى بىلەن كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالىدۇ ۋە جامائەت ئارىسىدا يۈكسەك ھۆرمەتكە سازاۋەر بولىدۇ. ئۇ مۇھەممەت سالىھ ھاجىم تەرجىمە قىلغان «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى بېكىتىش خىزمىتىگە قاتناشقان ساناقلىق

[1] كۇچادا ئۆتكەن تارىخى شەخسلەر، 160 - بەت، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى، 2012 - يىلى، 1 - نەشرى

ھەر يىلى ئۈجمە پىشقىدا بامدات نامزىدىن كېيىن قىلىدىغان بىرىنچى ئىشى ئۆز قولى بىلەن ئۈجمە تىرىپ يېيىش ئىدى. قوشنا - قولۇملار، مەھەلدىكىلەر، ھەتتا يولدىن ئۆتكەن - كەچكەنلەرمۇ ھويلىمىز ئالدىغا كېلىپ، ئۈجمە يېسە ئاتام شۇنچىلىك خۇشال بولاتتى. لېكىن كەپسىز بالىلارنىڭ ئۈجمە دەرەخىگە چىقىپ، ئۈجمەلەرنى قېقىۋەتسە ياكى شاخلىرىنى سۇندۇرۇۋەتسە ئاتامنىڭ شۇنچىلىك ئاچچىقى كېلەتتى. «ئۈجمە دېگەن جەننەتنىڭ مېۋىسى، ئۇنى خار قىلىشقا بولمايدۇ» دەپ، كايىتتى.

تام قوشنىمىزنىڭ بىر قانچە بالىلىرى بولۇپ، بىر ئاز كەپسىز ئىدى. ئۇلار بەزىدە ئۈجمە دەرەخلىرىگە چىقىۋېلىپ، ئۈجمەلەرنى قېقىۋېتەتتى ياكى ئۈجمەلەرنى شېدىشاپقا ئوڭلاپ قاقالمى، زايە قىلىۋېتەتتى. بۇنداق چاغلاردا ئاتامنىڭ ئاچچىقى كېلىپ: «ئەگەر ئابلا قارى ھاجىمنىڭ يۈزىنى قىلمىغان بولسام، ئەدەبىگىلارنى تازا بەرگەن بولاتتىم. قارى - قۇرئان ئادەمنىڭ نەۋرىلىرىمۇ مۇشۇنداق كالانىپاي چوڭ بولۇپ قالىدىكەن» دەپ ۋارقىراپ كېتەتتى. كېيىن يەر دەۋاسى بىلەن بۇ قوشنىمىز بىلەن بولغان ئارىلىقىمىز سەل يىراقلاپ كەتتى. شۇ چاغدىمۇ ئاتامنىڭ ئېغىزىدىن يۇقىرىدىكى سۆزلەرنى بىر قانچە قېتىم ئاڭلىدىم. بۇ چاغلاردا مەنمۇ تېخى بالا، گۆدەك بولغاچقا ئاتامنىڭ ئابلا قارىھاجىم ھەققىدىكى بايانلىرىغا ئانچە زەن قويىمىغانكەنەن. كېيىن مەنمۇ چوڭ بولدۇم، ئوقۇشقا كەتتىم، يۇرتتىن ئايرىلدىم، يىللار ئۆتكەنچە ئەسلىمىلەرمۇ خىرەلەپ كەتتى. لېكىن نېمە ئۈچۈندۇر ئابلا قارىھاجىم دېگەن بۇ ئىسىم كاللامدىن ھېچ ئۆچمىگەن ئىدى. ئاتامنىڭ ئەسلىمىلىرىنى ئەسلەشكە شۇنچە تىرىشتىم، ئەمما غۇۋا بايانلاردىن باشقا ھېچنېمىنى ئېسىمگە ئالالمىدىم. مەندە ئابلا قارىھاجىم ھەققىدە بىر نەرسە

ئۇنتۇلغان ئۆلىما ئابلا قارىھاجىم

مەن كىچىك ۋاقىتلىرىمدا ھويلىمىزنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا ئىككى تۈپ ئۈجمە دەرەخى بولىدىغان. ئۈجمە دەرەخىنىڭ غوللىرى ئادەمنىڭ قۇچقى يەتمىگۈدەك دەرىجىدە چوڭ بولۇپ، غول شاخلىرى ئەتراپىغا نەچچە ئون مېتىرلىق دائىرىگىچە سوزۇلاتتى. ئاتامنىڭ دېيىشىچە بۇ ئۈجمە دەرەخلىرى ئاتامنىڭ ئاتىسىنىڭ زامانىدىن ئىلگىرىمۇ بار بولۇپ، نەچچە يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە ئىكەن. 90 - يىللارنىڭ بېشىدا سەئۇدى ئەرەبىستاندىن تېگى شايارلىق ئابدۇرەھىم قارىھاجىم ۋە ئاكىسى ھەسەن ھاجىمىلار ئۆيىمىزگە مېھمان بولۇپ كەلگەندە، ئاتامنىڭ بۇ ئۈجمە دەرەخلىرىنىڭ ئاتىسىدىن مىراس قالغان تەۋەرىۋكلىرى ئىكەنلىكىنى ھاياجان بىلەن سۆزلەپ بەرگەنلىكىنى ئاڭلىغان ئىدىم. بۇ مېنىڭ ئاتامنىڭ باشقىلارغا ئۈجمە ھەققىدە سۆزلىگەنلىكىنى تۇنجى قېتىم ئاڭلىشىمىدى. ئاتام ئاچچىقى يامان مېجەزى چۇس ئادەم بولۇپ، ئادەتتە باشقىلارغا ئۆزىنىڭ ئويلىغانلىرىنى ئاسانلىقچە دېمەيدىغان ئادەم ئىدى، پەقەت ئۆزى ھۆرمەت قىلغان ۋە چوڭ بىلگەن ئادەملىرىگىلا مۇشۇنداق ئىشلار توغرىلۇق ئېچىلىپ - يېيىلىپ سۆزلەپ بېرەتتى. شۇ قېتىمقى سۆھبەت جەريانىدا ئاتام يەنە 1958 - يىلى كۇچادا يۈز بەرگەن سۇ ئاپىتىدە قوشنا - قولۇملارنىڭ مۇشۇ ئۈجمە دەرەخىگە چىقىۋېلىپ جان ساقلىغانلىقىنى تەسۋىرلەپ بەرگەن ئىدى.

ئاتامنىڭ ئۈجمىلەرگە ئالاھىدە ئىشتىياقى بار ئىدى. ئاتامنىڭ

داموللا ھاجىم، ھامۇت مەۋلىۋى داموللا ھاجىم قاتارلىق ئىلغار پىكىرلىك دىنىي زاتلار بىلەن بىرلىكتە جەمئىيەتتە قالاق ئادەتكە ئايلانغان دەپنە ئىشلىرىدىكى مۇرەككەپ قائىدە - يوسۇنلارنى ئاددىيلاشتۇرۇپ، دىندىكى بىدئەت ئەقىدىلەرنى يوقىتىپ كىشىلەرنىڭ ئېغىرچىلىقلىرىنى ئازايتىشقا كۈچ چىقىرىدۇ. ئۇ مەدرىسىلەردە تىل - ئەدەبىيات، ھېساب، تارىخ، جۇغراپىيە ۋە تەبىئەت بىلىملىرىنى ئۆگىتىشنى تەشەببۇس قىلىپ، دىنىي بىلىم ئېلىۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنى بىلىم دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە رىغبەتلەندۈرىدۇ.

ئابلا قارباھاجىمنىڭ زامانداشلىرىنىڭ بايان قىلىشىچە، ئابلا قارباھاجىم ھەر جەھەتتىن يېتىلگەن ئىستېدانلىق، يۈرەكلىك ياش بولۇپ، ئۇ ئەينى يىللىرى قەشقەر ۋە ئاقسۇلاردا نەشر قىلىنغان ھەر خىل نەشر ئەپكارلىرىدا جەمئىيەتتىكى ئىللەتلەرنى پاش قىلىدىغان ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ تۇرغان. بىراق ئۇنىڭ بۇ ماقالىلىرى ھەققىدە قولۇمدا ھېچقانداق بىر پاكىتلىق ئىسپات يوق. بۇ ساھەگە قىزىقىدىغان ۋە ئىمكانىيەتلىرى يار بېرىدىغان تەتقىقاتچىلارنىڭ ئارخىپ ماتېرىياللاردىن ئىزدەپ كۆرۈشىنى تەۋسىيە قىلىمەن.

1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، يەنى قۇربان ھېيت كۈنى كۇچادا تۇرۇشلۇق گومىنداڭ ئارمىيەسى 65 - بىرگادىسىنىڭ 383 - پولكىدىكى بىر قىسىم ئەسكەرلەر ئەسەبىيلىشىپ، كۇچا كونا شەھەردىكى ئاھالىلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىدۇ، ئۆيلەرگە ئوت قۇيۇپ، قىز - ئاياللارغا باسقۇنچىلىق قىلىدۇ، ئادەم ئۆلتۈرۈپ ۋەھشىيلىك قىلىدۇ. گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ بۇ قىلمىشلىرىغا چىداپ تۇرالمايغان ئابلا قارباھاجىم كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چۈشۈپ، ئۇلارنى توسماقچى بولىدۇ، بىراق قانخور گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ئابلا قارباھاجىمنى قانتىق ئۇرۇپ

يېزىش ئىستىكى قوزغالغاندىن باشلاپ، بار ئىمكانىيەتلىرىمدىن پايدىلىنىپ مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك كۆرۈپ چىقتىم، ئىنتېرنېت سەھىپىلىرىدىن ئىزدىدىم، ئەمما ئابلا قارباھىم ھەققىدە ھېچقانداق ئۇچۇرغا ئېرىشەلمىدىم. ھەتتا «كۇچادا ئۆتكەن تارىخى شەخسلەر» دېگەن كىتابقىمۇ بۇ ئادەمنىڭ ئىسمى كىرگۈزۈلمىگەنىدى.

ئاتامنىڭ ئەسلىمىسىدىكى بايانلارغا كۆرە، ئابلا قارباھىم ئاتا - بوۋىلىرىدىن تارتىپ كۇچا كونا شەھەردە ياشاپ ئۆتكەن دىنىي ئائىلىنىڭ پەرزەنتى بولۇپ، ياش ۋاقتلىرىدا كۇچادىكى داڭلىق ئۆلىمالاردىن تەلىم ئېلىپ، نام چىقارغان. ئابلا قارباھىمنىڭ ئاتىسى كۇچا كونا شەھەردىكى رەستە مەسچىتىنىڭ ئىمامى بولۇپ، 1930 - يىلى ئابلا قارباھىم ئاتىسىنىڭ ئورنىنى بېسىپ رەستە مەسچىتىگە ئىمام بولغان.

رەستە مەسچىتى كۇچادىكى نامى بار مەسچىتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، 1908 - يىلى سېلىنغان، ئومۇمىي كۆلىمى 3330 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. تەخمىنەن 1500 ئادەم بىرلا ۋاقىتتا ناماز ئوقۇيالايدۇ. رەستە مەسچىتى كۇچا كونا شەھەرنىڭ مەركىزىگە، «كۈسەن كېچىكى» دەپ ئاتالغان كۆرۈكنىڭ دەل ئۇدۇلغا جايلاشقان بولۇپ، كونا شەھەر مەركىزىنىڭ ئەڭ ئاۋات يېرى ھېسابلىنىدۇ. مەسچىتنىڭ ئەتراپىغا ئايلىندۇرۇپ دۇكانلار سېلىنغان بولۇپ، دۇكانلاردىكى قول - ھۈنەر بۇيۇملىرى مەسچىتنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىگە تېخىمۇ گۈزەل ۋە قەدىمىي تۈس بەرگەن.

ئابلا قارباھىم 1894 - يىلى كۇچا كونا شەھەردە تۇغۇلغان. ئۇ 1935 - يىلى سەئۇدى ئەرەبىستاندىكى ئوقۇشى ۋە ھەج پەرىزىنى تاماملاپ، كۇچاغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، مۇساپىپ

مەنبە ۋە پايدىلانمىلار:

«كۇچا تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىلى 1 - نەشرى
«كۇچا تارىخ ماتېرىياللىرى»، سىياسىي كېڭەش كۇچا ناھىيەلىك كومىتېتى،
2004 - يىلى
ئاتامنىڭ ئەسلىمىلىرى

2017 - يىلى 8 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ستوكھولم

يارلاندىرىدۇ. ئابلا قارباھاجىم بۇ ۋەقەدىن كېيىن پالەچ بولۇپ قالىدۇ. كېيىن داۋالنىش جەريانىدا سالامەتلىكى ئاستا - ئاستا ئەسلىگە كېلىدۇ.

ئابلا قارباھاجىم كېيىن ئېلىپ بېرىلغان ھەر خىل ھەرىكەتلەر جەريانىدا خەلق بىلەن بىر سەپ تۇرۇپ، خەلقنىڭ دەرد - ئەلەملىرىگە شىپا ئىزدەيدۇ. شۇڭا ئۇ مەدەنىيەت ئىنقىلابى باشلانغان ھامان تارتىپ چىقىرىلىپ، «ئەكسىلىنقىلاپچى» قالپىقى كىيگۈزۈلىدۇ. ئېغىر جىسمانىي ئەمگەككە سېلىنىپ خارلىنىدۇ. 1977 - يىلى 2 - ئايغا كەلگەندە روھى ۋە جىسمانىي جەھەتتىن نابۇت قىلىنغان ئابلا قارباھاجىم كېسەل بىلەن ۋاپات بولىدۇ. گەرچە ئۇنىڭ نامى 1980 - يىلى ھۆكۈمەت تەرەپتىن ئەسلىگە كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇنىڭ نامى خەلقنىڭ ئارىسىدىن ئاستا - ئاستا ئۆچۈشكە باشلايدۇ. بۈگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ نامىنى بىلىدىغانلار ئانچە كۆپ بولمىسا كېرەك.

ئەمەلىيەتتە ئابلا قارى ھاجىم كۇچادا ياشاپ ئۆتكەن ناھايىتى ئاز ساندىكى نامى ئەل ئارىسىغا تارقالغان ۋە خەلقنىڭ قەلبىدىن ھەقىقىي ئورۇن ئالغان دىنىي ئۆلىمالىرىمىزنىڭ بىرى بولۇپ، مەيلى شەھەردە بولسۇن، مەيلى يېزىلاردا بولسۇن ئۇنىڭ خەلق ئارىسىدا ھۆرمىتى زور ئىدى. ئابلا قارى ھاجىم كۇچاردىكى مەدرىسىلەردە، قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە، ئاندىن سەئۇدى ئەرەبىستاندا ئوقۇغان بولۇپ، ئۇنىڭ نامى مىسىرىدا ئوقۇغان مۇھەممەت ئىمىن قازى ھاجىم، سەئۇدى ئەرەبىستاندا ئوقۇغان مۇسايىپ داموللا ھاجىم، ھىندىستاندا ئوقۇغان ھامۇت مەۋلىۋى داموللا ھاجىملار بىلەن تەڭ قاتاردا سانلالتى. [1]

[1] كۇچا تارىخ ماتېرىياللىرى (6) 60 - بەت

شۋېت مىسىئونىپىرلىرى 1890 - يىلىدىن 1938 - يىلىغىچە قەشقەرنى مەركەز قىلىپ تۇرۇپ تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا ئاكتىپ پائالىيەتلەردە بولغان. شۋېت مىسىئونىپىرلىرى ئارىسىدىكى يازغۇچىلار تەرىپىدىن يېزىلغان تارىخىي كىتابلاردىكى مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا شۋېت مىسىئونىپىرلىرىنىڭ پائالىيىتى 1930 - يىللاردىن كېيىن ئاساسەن تەقىب، بېسىم ۋە كونترول ئاستىدا بولغان بولۇپ، ھەر خىل پائالىيەتلىرى زور دەرىجىدە چەكلەنگەن. شۇڭا بۇلارنىڭ قول يازما «قۇرئان» نۇسخىلىرىنى سېتىۋېلىشنى 1930 - يىللاردىن بۇرۇن بولغان دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەينى چاغدىكى لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ بۇيرۇتۇشى بىلەن مەخسۇس ئۇيغۇر تىلى ئۆگىنىش ۋە قوليازما سېتىۋېلىش ئۈچۈن قەشقەرگە بارغان گۇننار يارىڭنىڭ سەپىرى دەل 1929 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ. دېمەك بۇ توختىلارنى نەزەرگە ئالغاندا بۇ قوليازما «قۇرئان» نۇسخىلىرىنى ئاز ھېسابلىغاندىمۇ 100 يىللىق تارىخقا ئىگە دېيىشكە بولىدۇ.

بۇگۈنكى كۈندە بۇ قوليازما «قۇرئان» نۇسخىلىرىنىڭ 9 پارچىسى لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىنىڭ گۇننار يارىڭنىڭ نامىغا بېغىشلانغان «گۇننار يارىڭنىڭ ئۇيغۇرلارغا ئائىت قول يازمىلار توپلىمى» قاتارىدا ساقلىنىۋاتقان بولسا يەنە 4 پارچىسى مىسىئونىپىرلار ئارخىپخانىسىنىڭ ماتېرىياللار ئامبىرىدا ساقلانماقتا. لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى «گۇننار يارىڭنىڭ ئۇيغۇرلارغا ئائىت قول يازمىلار توپلىمى» نىڭ مۇندەرجىسى لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىنىڭ تور بېتىگە قۇيۇلغان بولۇپ، بۇ يەردىن جەمئىي 560 پارچە قول يازمىنىڭ تىزىملىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

شۋېتسىيە ئارخېپخانلىرىدا ساقلىنىۋاتقان ئۇيغۇرلارغا ئائىت

ماتېرىياللار ئارىسىدىكى قوليازما «قۇرئان» لار

شۋېتسىيە ياۋروپادىكى ئۇيغۇرلارغا ئائىت ماتېرىياللار بىر قەدەر كۆپ ساقلىنىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ ماتېرىياللار ئاساسەن شۋېتسىيە دۆلەتلىك ئارخېپخانسى، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسى، شۋېتسىيە مىسسىئونېرلار ئارخېپخانسى، شۋېتسىيە مۇزىكا ئارخېپخانسى قاتارلىق بىر قانچە ئورۇنغا مەركەزلەشكەن. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسى بىلەن شۋېتسىيە مىسسىئونېرلار ئارخېپخانسى ئىسلام دىنىغا مۇناسىۋەتلىك بىر تۈركۈم دىنىي كىتابلار ساقلىنىۋاتقان ئورۇنلار بولۇپ، بۇ دىنىي كىتابلارنىڭ ئارىسىدىن تەخمىنەن 10 پارچىغا يېقىن قول بىلەن كۆچۈرۈلگەن «قۇرئان» نۇسخىلىرىنى تاپقىلى بولىدۇ. گەرچە بۇ «قۇرئان» نۇسخىلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ قاچانلاردا كۆچۈرۈلگەنلىكىگە مۇناسىۋەتلىك ئېنىق يىلنامىلىرىنى بىلگىلى بولمىسىمۇ، ئەمما بۇ «قۇرئان» نۇسخىلىرىنى سېتىۋالغان ۋە ساقلىغان تۈركولوگ گۇننار ياررىڭنىڭ ۋە شۋېت مىسسىئونېرلىرىنىڭ تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدا ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرىنىڭ ۋاقتلىرىغا ئاساسەن مەلۇم سانلىق مەلۇماتلارغا ئىگە بولغىلى بولىدۇ. چۈنكى بۇ قوليازما قۇرئانلارنىڭ بىر قىسمىنى گۇننار ياررىڭ ئۆزىنىڭ تۇنجى قېتىملىق كاشىغەرگە قىلغان سەپىرى جەريانىدا قەشقەردىكى كىتابپۇرۇشلاردىن سېتىۋالغان بولسا، يەنە بىر قىسمىنى قەشقەر، يەكەن ۋە يېڭى ھېسارلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغان شۋېت

بۇ قۇرئان جەمئىي 296 بەت بولۇپ، خوتەن قەغىزىگە يېزىلغان. قۇرئاننىڭ ئېگىزلىكى 28.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 18 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ قۇرئاننى گوستافى ئالبېرت 1930 - يىلى قەشقەردىن سېتىۋالغان بولۇپ، كېيىن گۇننار ياررىغا تەقدىم قىلغان.

5 - قۇرئان، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىنىڭ تور بېتىگە قويۇلغان تىزىملىكتىكى نومۇرى: [ياررىڭ پرو 281].
بۇ قۇرئان جەمئىي 400 بەت بولۇپ، ئېگىزلىك 22،5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 15 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ قۇرئاننى داۋىد گوستافسون 1920 - 1930 - يىللىرى ئارىلىقىدا يەكەندىن سېتىۋالغان بولۇپ، كېيىن لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىغا تەقدىم قىلغان.

6 - قۇرئان، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىنىڭ تور بېتىگە قويۇلغان تىزىملىكتىكى نومۇرى: [ياررىڭ پرو 289].
بۇ قۇرئان جەمئىي 248 - بەت بولۇپ، ئېگىزلىك 21،5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 18 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ قۇرئاننىڭ ئاخىرقى ئىگىسى قوبسان ھاجى بولۇپ، قۇرئانغا ئۆزىنىڭ ئىمزاىسىنى قالدۇرغان. كېيىن بۇ قۇرئان مىسسۇنېر لاش ئېرىڭ ھۆگبەرىينىڭ قولىغا ئۆتكەن بولۇپ، لاش ئېرىڭ ھۆگبەرىي قۇرئانغا 1913 - يىلى دەپ تامغىسىنى باسقان.

بۇ قۇرئاننىڭ بەزى سۆرە - ئايەتلىرى تەرجىمە قىلىنىپ، تەپسىرلىرى يانداش بېرىلگەن. تەرجىمە ۋە تەپسىر تىلىدىن قارىغاندا قۇرئان ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئەمەس بەلكى ئەزەربەيجانلىقلار تەرىپىدىن كۆچۈرۈلۈپ، بىر قىسىم سۆرە - ئايەتلەرنىڭ تەپسىرلىرى كىرگۈزۈلۈپ يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن، دېگەن پەرەزگە كېلىمىز.

1 - قۇرئان، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىنىڭ تور بېتىگە قويۇلغان تىزىملىكتىكى نومۇرى: [ياررىڭ پرو 15].

بۇ قۇرئان شىۋېتسىيە مىسسىئونېرى گۇننار ھېرمانسون تەرىپىدىن سېتىۋېلىنغان بولۇپ، ھىجرىيە 1347 - يىلى جامادىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ 29 - كۈنى يەنى مىلادىيە 1929 - يىلى 6 - ئايدا يەكەندە قول بىلەن كۆچۈرۈلۈپ تاماملانغان. قۇرئاننىڭ ئېگىزلىكى 23.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 15 سانتىمېتىر كېلىدۇ، جەمئىي 87 بەت.

2 - قۇرئان، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىنىڭ تور بېتىگە قويۇلغان تىزىملىكتىكى نومۇرى: [ياررىڭ پرو 106]. بۇ قۇرئان جەمئىي 335 بەت بولۇپ، ئېگىزلىكى 20 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 11 سانتىمېتىر. بۇ قۇرئاننى گۇننار ياررىڭ 1929 - يىلى 8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى قەشقەردە كىتاپچىلار ئورمانىدىن 5 سەرگە سېتىۋالغان.

ئەمما بۇ قۇرئان ھىجرىيە 1307 - يىلى، مىلادىيە 1889 - 1890 - يىللىرى ئەتراپىدا مۇھەممەد يۈسۈپ ھاجى بىن تاجى تەرىپىدىن كەشمىرنىڭ سىرىناگار دېگەن يېرىدە كۆچۈرۈلگەن.

3 - قۇرئان، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىنىڭ تور بېتىگە قويۇلغان تىزىملىكتىكى نومۇرى: [ياررىڭ پرو 110].

بۇ قۇرئان جەمئىي 304 بەت بولۇپ، ئېگىزلىكى 16،5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 11 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ قۇرئاننى گۇننار ياررىڭ ئىستانبۇلدىن سېتىۋالغان بولۇپ، ھىجرىيە 1286 - يىلى، مىلادىيە 1869 - 1870 يىللىرى كۆچۈرۈلگەن.

4 - قۇرئان، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىنىڭ تور بېتىگە قويۇلغان تىزىملىكتىكى نومۇرى: [ياررىڭ پرو 254].

ياكى يېڭى ھېسار دىن سېتىۋالغان بولۇشۇم مۇمكىن دەپ قارايدۇ. ئۇ ئۆلۈپ كېتىشتىن ئىلگىرى يەنى 1989 - يىلى بۇ قۇرئاننى گۈننار يارىتىغا ھەدىيە قىلغان.

مىسىئونېرلار ئارخىپخانىسىدىكى ئۇيغۇرلارغا ئائىت ماتېرىياللار تېخى تۇلۇق تىزىملىنىپ، تۈرلەرگە ئايرىلمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئارخىپخانا كاتالوگىدىن بۇ 4 پارچە قوليازما «قۇرئان» نى كۆرگىلى بولىدۇ.

مىسىئونېرلار ئارخىپخانىسىدىكى بۇ 4 پارچە قۇرئان ئۈچ خىل ئۆلچەمدە بولۇپ، ئىككى دانىسىنىڭ ھەجمى ئاساسەن ئوخشايدۇ. ھەر ئىككىلىسىنىڭ تەخمىنەن ئېگىزلىكى 16 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 12 سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. يەنە بىرى ئوتتۇراھال چوڭلۇقتا بولۇپ، تەخمىنەن ئېگىزلىكى 22 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 18 سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. بۇلار ناھايىتى مۇكەممەل ۋە پاكىز ساقلانغان، ھېچقانداق يەرلىرى يىرتىلىپ كەتمىگەن. تۆتىنچى قۇرئاننىڭ ھەجمى بىر قەدەر چوڭ بولۇپ، تەخمىنەن ئېگىزلىكى 40 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 30 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 10 سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. ئەمما قۇرئاننىڭ مۇقاۋىسىدىن تارتىپ، ئىچ ۋاراقلىرىغىچە كۆنرەپ كەتكەن، ھەتتا بىر قانچە ۋاراقلىرى يىرتىلىپ كەتكەن. قۇرئان قاتتىق ۋە قېلىن قەغەز بىلەن مۇقاۋىلانغان بولۇپ، مۇقاۋىسىنىڭ ئۈستىدە چوڭ بىر يېرىق بار. يېرىقنىڭ شەكلىدىن قارىغاندا، يېرىقنىڭ ئۆتكۈر بىر تىغىنىڭ ئۇرۇلۇشىدىن قالغانلىقىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ.

ئارخىپخانا خادىمىنىڭ بايان قىلىشىچە، قۇرئاننىڭ ئىگىسى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئۆزىگە قىلىچ ئۇرغان قارشى تەرەپنىڭ قىلىچىنى مۇشۇ قۇرئان بىلەن توسقان ئىكەن،

7 - قۇرئان، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىنىڭ تور بېتىگە قويۇلغان تىزىملىكتىكى نومۇرى: [يارىڭ پرو 331].

بۇ قۇرئان جەمئىي 459 بەت بولۇپ، ئېگىزلىك 15 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 10 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ قۇرئاننى داۋىد گوستافسون يەكەندىن سېتىۋالغان. قۇرئانغا بىر قانچە كىشىنىڭ ئىمزاسى قالدۇرۇلغان بولۇپ، بىرىدە «بۇ قۇرئاننىڭ ئىگىسى مەنكى توختىئاندۇرمەن، كىمكى بۇ قۇرئاننى مېنىڭ دېسە ئېغىزى قۇرۇپ كەتسۇن» دەپ يېزىلغان. يەنە بىرىدە «قۇرئان ئوقۇغۇچى مەنكى ئابدۇراخماندۇرمەن، مېنىڭ ئىككى تالىبىم بۇ قۇرئاننى ئوقۇدى» دەپ يېزىلغان. ئەمما بۇ قۇرئاننىڭ كىم تەرىپىدىن قاچان كۆچۈرۈلگەنلىكىگە دائىر ھېچقانداق ئۇچۇر قالدۇرۇلمىغان.

8 - قۇرئان، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىنىڭ تور بېتىگە قويۇلغان تىزىملىكتىكى نومۇرى: [يارىڭ پرو 376].

بۇ قۇرئان جەمئىي 66 بەت بولۇپ، خوتەن قەغىزىگە يېزىلغان. ئېگىزلىكى 18 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 12 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ قۇرئاننى گوستاق راکېت ۋە ئايالى خاننا راکېت 1920 - يىلى يەكەندىن سېتىۋالغان بولۇپ، ھىجرىيە 1306 - يىلى، مىلادىيە 1888 - 1889 - يىللىرى ئەتراپىدا كۆچۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىندۇ.

9 - قۇرئان، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىنىڭ تور بېتىگە قويۇلغان تىزىملىكتىكى نومۇرى: [يارىڭ پرو 515].

بۇ قۇرئان جەمئىي 400 بەت بولۇپ، ئېگىزلىكى 36.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 22،5 سانتىمېتىر كېلىدۇ، بۇ قۇرئاننى مىسسىئونېر سىگفرد موېن سېتىۋالغان بولۇپ، نەدىن سېتىۋالغانلىقى ئېسىدە قالمىغان. ئەمما ئۇ قەشقەر، ياركەنت،

ۋەتەندە ئېلان قىلىنغان ماقالىلەردىن ئۆرنەكلەر

قىلىچ قۇرئاننىڭ مۇقاۋىسىنى كېسىۋېتىپتۇ. ئەگەر بۇ باياننى راست دەپ ئويلىساق، بۇ قۇرئاننى ياقۇپ بەگ دەۋرىدە ياكى ئۇنىڭدىن بالدۇر كۆچۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. چۈنكى ياقۇپ بەگدىن كېيىنكى دەۋرلەردە يۈز بەرگەن ئۇرۇشلاردا ئاساسەن قىلىچ كۆپ ئىشلىتىلمىگەن.

2017 - يىلى 2 - ئاينىڭ 25 - كۈنى. ستوكھولم

ھوقۇق ۋە ساۋاقداشلىق

يېقىندا تەتىل مۇناسىۋىتى بىلەن يۇرتۇمغا باردىم. يۇرتۇمنى ۋە يۇرتداشلارنى كۆرۈپ ناھايىتى خۇشال بولدۇم. بەزى دوستلىرىم، ساۋاقداشلىرىم مېنى ئىزدەپ كېلىپ كۆرۈشتى، مەنمۇ بەزىلىرىنى ئۆزۈم ئىزدىدىم.

مېنىڭ يېقىن ئۆتىدىغان ئىككى يېقىن ساۋاقدىشىم بار ئىدى. ئىلگىرى ئۇلار مېنىڭ كەلگەنلىكىمنى ئۇقسا، شۇ كۈنلا مېنى ئىزدەپ كېلىشەتتى، بىز ئۇزۇندىن ئۇزۇن مۇگدەشپ كېتەتتۇق. بىراق بۇ قېتىم ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى كەلمىدى. ئاتا - ئانىسىنى يوقلىغاچ ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بىرىنىڭ ئۆيىگە باردىم. ئۇ سىرتقا خىزمەتكە چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئارىدىن ئىككى كۈن ئۆتۈپ يەنە بىر ساۋاقدىشىم بىلەن كۆرۈشۈپ كېلىشكە تەرەددۇت قىلدىم. بېكەتتە ئاپتوبۇس ساقلانغاندا ئەمدىلا بېكەتتە توختىغان مېنىبۇستا مەن ئىزدەپ ماڭغان ساۋاقدىشىمنى كۆرۈپ قالدىم ۋە دەرھاللا مېنىبۇستقا چىقتىم.

- قانداق ئەھۋالنىڭ ئاداش؟

ئۇ ماڭا جاۋاب بەرمەي، نەزىرىنى باشقا تەرەپكە بۇرۇۋالدى. مەن ئۇ مېنى كۆرمىگەن بولسا كېرەك، دەپ ئويلاپ يېنىغا باردىم ھەم مۇرىسىگە قولۇمنى قويۇپ سالام بەردىم. ئۇ ماڭا قارىدى، بىراق ئادەتتىكىچىلا جاۋاب قايتۇردى، مەن ئۇنىڭ چىرايىدىن ھېچقانداق يېقىنچىلىق ئالامەتلىرىنى سەزمىدىم.

- مېنى تونۇمايۋاتامسەن؟ مەن ئابدۇشۈكۈر دېدىم ئۇنىڭ

Handwritten text, possibly a title or header, which is extremely faint and illegible.

يۇقۇملانغان ... ئۇ سەندىمۇ، مەندىمۇ بار ...» دېگىنى مېنى
ئويلاندۇرۇپ قويدى. ئەگەر مەن ۋە سىز ئۇنىڭ ئورنىدا بولۇپ
قالساق، ئەھۋال قانداق بولار...

(ئىقتىساد گېزىتى)

قولنى چىڭ تۇتۇپ.

- تونۇدۇم، قاچان كەلگەندىڭ؟

ئۇ ئارتۇق گەپ قىلمىدى، مەنمۇ كۆڭلۈم بىر قىسما بولغان ھالدا تۇرۇپ قالدىم. يەنە بىر بېكەتتىن كېيىن، ئۇ مەن بىلەن ئادەتتىكىچىلا خوشلىشىپ چۈشۈپ قالدى. مەن ئۇنىڭ بۇ قىلىقلىرىنى كۆرۈپ، ساۋاقدىشىمنىڭ بۇنداق تېز ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكىگە ئىشەنمەيلا قالدىم، كۆڭلۈم ناھايىتى يېرىم بولدى.

ئارىدىن بىر ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن، مەن بۇ ئىشنى بىر ساۋاقدىشىمغا سۆزلەپ بەردىم.

- رەنجىمەيلا قوي، ئۇ روھىي كېسەل بىلەن يۇقۇملانغان، ئۇنىڭ ئورنىدا سەن بولساڭ، سەنمۇ شۇنداق قىلاتتىڭ، - دېدى ئۇ چاقچاق قىلىپ.

بۇ ساۋاقدىشىمنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ بىر مەكتەپنىڭ مۇدىرى بولۇپتۇ، ئۇ ماڭلا ئەمەس، ھېلىقى ساۋاقدىشىمغىمۇ شۇنداق قىلىدىكەن، كېيىن باشقىلاردىن ئاڭلىسام، شۇ كۈنى ئۇنىڭ يېنىدا قول ئاستىدا خىزمەت قىلىدىغان بىرى بار ئىكەن، ئۇنىڭ مۇرىسىگە ئۇرغانلىقىم خەقنىڭ ئالدىدا ئۇنى چۈشۈرگەنلىكىم ئىكەن. قول ئاستىدىكى ئادەمنىڭ ئالدىدا ئۇنىڭغا چوقۇم مەنمۇ ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەمدەك مۇئامىلە قىلىشىم كېرەككەن، ئۇ شۇڭا مەندىن رەنجىپ قېلىپتۇ.

مەن ھوقۇقنىڭ ھەممە ئادەمنى ئۆزگەرتىۋىتەلەيدىغانلىقىغا ئىشەنمەيمەن. ئەمما نادانلىقنىڭ ئادەمنى ئۆزگەرتىۋىتەلەيدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن. مېنىڭچە، بۇ ھوقۇقنىڭ قۇدرىتى ئەمەس، بەلكى روھىي نامراتلىق، زەئىپلىك، ئابرويىيەرسلىك، غورۇرسىزلىقنىڭ قۇدرىتى. يەنە بىر ساۋاقدىشىمنىڭ: «ئۇ روھىي كېسەل بىلەن

بىلەن پايدىلىنىش جەھەتتە دىققەتكە سازاۋەردۇر.

«ئۇيغۇدىكى ئاي» شېئىرىنىڭ تېمىسىلا ئاجايىپ گۈزەل لىرىكا بولۇپ، شائىر تەبىئىي گۈزەللىك جىلۋىلىنىپ تۇرغان يېزىلارغا يېزا ئىسلاھاتىنى ئېلىپ بېرىپ، ئۇنىڭ جىمجىت، قالاق قىياپىتىنى ئۆزگەرتىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ماھىرلىق بىلەن ئىپادىلىگەن. شېئىردا تەبىئەت مەنزىرىسى بىلەن يەرلىك ئالاھىدىلىك گىرەلىشىپ كەتكەن يېزا ھاياتىنىڭ كەچكى مەنزىرىسى يۈكسەك بەدىئىي ماھارەت بىلەن سۈرەتلەنگەن. خاسلىققا ئىگە يېزا ھاياتىنىڭ جىمجىتلىق ئىچىدىكى جۇشقۇنلۇقى، جۇشقۇنلۇقى ئىچىدىكى ئازادە جىمجىتلىقى كىشىنى تولمۇ سۆيۈندۈرىدۇ.

«پەي ياستۇققا باش قويۇپ ئاستا،

جىمجىتقىنا ئۇخلاپ قالدى ئاي.

ناخىسلارغا بۆلەندى دۇنيا،

سۆيگۈلەردىن ئاچتى گۈل چىراي.

مەيىن ساپا ئۇچتى نەلەرگە،

ئەنجۈرلۈكتىن ئالدى يۇلتۇز جاي.»

قاراڭ! بۇ ئويناق مىسرالاردا شائىر ھېسسىياتى، شائىر تەپەككۈرى ئىچىگە گۈزەل يېزا مەنزىرىسى، يېزا تۇرمۇشى نەقەدەر ئۈستىلىق بىلەن سىڭدۈرۈۋېتىلگەن.

شائىرنىڭ يېزا بىلەن شەھەر ھەققىدىكى سېلىشتۇرمىسى بىر تەرەپتىن يېزا ھاياتىغا بولغان كۈچلۈك مېھىر - مۇھەببەت تۇيغۇسىنى ئويغاتسا، يەنە بىر تەرەپتىن پەرق بىر قەدەر چوڭىيىپ كەتكەن يېزىنى شەھەرلەرگە ئوخشاش تەرەققىياتقا ئىگە

چىن ھېسسىياتىن تۇغۇلغان كۆي

بىز تۇرمۇشتا ئوخشاش تېما، مەزمۇن، ئۇسلۇب بىلەن يېزىلغان ئەسەرلەرنى كۆپ ئۇچرىتىمىز، لېكىن ئۇنىڭدىن بەدىئىي زوق ۋە روھىي ئوزۇق ئالالمايمىز. چۈنكى ئۇلاردا ياڭراۋاتقىنى يەنىلا كونا ئاھاڭ - دە.

سەزگۈر ئاپتور ئۈچۈن ئېيتقاندا تۇرمۇشتا ھېچقانداق كونا نەرسە يوق. ئۇ مەۋجۇت شەيئى ۋە تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى چوڭقۇر كۆزىتىش، تەھلىل قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭ ئۆزگىچە، ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى تاپالايدۇ. ھەمدە ئۇنى گۈزەل ئۇسلۇب، ئويناق شېئىرى تىل بىلەن كىتابخانلارغا تەقدىم قىلىپ، ئۇلارنىڭ قەلبىدە جۇشقۇن ھاياجان پەيدا قىلىدۇ.

ئەنە شۇنداق شېئىرلاردىن بىرى «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ 12 - ماي سانىدا ئېلان قىلىنغان ئىلھام ئەمەتنىڭ «ئۇيغۇدىكى ئاي» شېئىرىدۇر.

شېئىر تېمىسىدىن تارتىپ مەزمۇنىغىچە شائىرنىڭ ئۆزگىچە ئۇسلۇبىنى، ئىزدىنىش يولىدىكى جاپالىق ئەمگىكىنى نامايان قىلىپلا قالماي، يېزا ھاياتىنىڭ ماھىيەتلىك دېتاللىرىنى ماھىرلىق بىلەن تاللاپ، يېزا ئىسلاھاتىنىڭ يېزىلارغا جۇشقۇن ھاياتى كۈچ ئاتا قىلىدىغانلىقىنى شائىرانە تەپەككۈر، گۈزەل، ئويناق تىل ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلىگەن.

شېئىر ئەكس ئەتكەن مەزمۇنىنىڭ يېڭىلىقى، ئىپادىلەش شەكلىنىڭ ئۆزگىچىلىكى، ئىستىلىستىك ۋاستىلەردىن ماھىرلىق

ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىزدە ساقلىنىۋاتقان بەزى مەسىلىلەر

توغرىسىدا ئويلىغانلىرىم

ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، ئەدەبىي تەنقىدچىلىك كىتابخانلارنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلەردىن زوقلىنىشىدىكى مۇھىم بىر مەزمۇن بولۇپ قالدى. ھازىرقى كىتابخانلارمۇ ئىلگىرىكى كىتابخانلارغا سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان بولۇپ قالدى. چۈنكى ئۇلار ئەدەبىي تەنقىدچىلىك ساھەسىگىمۇ بارغانسېرى قىزىقماقتا. ئۇلار نۆۋەتتە ئېلان قىلىنىۋاتقان ئەسەرلەر ھەققىدە جەمئىيەتتە قانداق ئىنكاس بولۇۋاتقانلىقىنى بىلىشنى، بۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلەر توغرىسىدىكى چۈشەنچىسىنى ۋە زوقلىنىش سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈشنى خالايدۇ. بىراق، ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىز كىتابخانلارنىڭ تەشۋالىقىنى قاندۇرالمىۋاتىدۇ. نۆۋەتتە ئوتتۇرىغا چىقىۋاتقان خېلى كۆپ ياخشى ئەسەرلەر ھەم بەزى ناچار ئەسەرلەر تەنقىدچىلەرنىڭ نەزەر دائىرىسىنىڭ سىرتىدا قېلىۋاتىدۇ، بۇنىڭ ئەكسىچە، بەزى ئادەتتىكى ئەسەرلەر توغرىسىدا مەدھىيە خاراكتېرىنى ئالغان لاۋزا ئوبزورلار مەتبۇئاتلاردا كۆپلەپ ئېلان قىلىنماقتا. بۇ ئەھۋال كىتابخانلاردا بىزارلىق تۇيغۇسى پەيدا قىلماقتا. يېڭىدىن گۈللىنىشكە باشلىغان ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىزنىڭ بۇنداق ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىشى كىشىنى ئېچىندۇرماي قالمايدۇ. بۇنداق دېگەنلىك تەنقىدچىلىكىمىزدە قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەرنى ئېتىراپ قىلمىغانلىق ئەمەس. بىر قىسىم تەنقىدچىلىرىمىزنىڭ ئىزدىنىشى ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىرى ھەقىقەتەن مەدھىيەلەشكە

قىلىشتەك يۈكسەك غايە، ئۈمىدۋارلىق روھى قىياپىتى سىترولۇق شەكىلدە نامايان قىلىنغان بولۇپ، كىتابخانلار قەلبىدە ئاشۇ چەتتىكى جىمجىت، لېكىن گۈزەل يېزىغا، يېزىنىڭ ئەمگەكچان، ساددا، ئاق كۆڭۈل كىشىلىرىگە، يېزىنىڭ ھازىرى، كېلەچىكى بىلەن ئۆز تەقدىرىنى چەمبەرچەس باغلىغان يېزا ياشلىرىنىڭ ساپ سۆيگۈ، مۇھەببىتىگە زوقلىنىش كەيپىياتىنى پەيدا قىلىدۇ. قاراڭ! شائىر ۋۇجۇدىدىن تاغ باغرىدىكى خىلۋەت بۇلاقلاردىن سۈزۈك چەشمىلەردەك ئېتىلىپ چىققان بۇ مىسرالارغا:

«قىيا - چىيا بولمايدۇ ھەرگىز،
بىزنىڭ ئاشۇ يىراق قىشلاقتا.
خۇيما گۈزەل ناخشىلار تولا.
يار سۈزىدەك كېرەك قۇلاققا.
«قوڭغۇز پىكاپ» دەيدۇ «ۋولگا» نى،
ئايدا، يىلدا كېلەر بۇ ياققا.»

شائىر يۈكسەك تەپەككۈر ۋە ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق بۇ قەدىمىي دىياردىكى مېھنەتكەش خەلقىنىڭ ئۆز يۇرتىنى سۆيۈش، گۈللەندۈرۈش ئىرادىسىنى «ئۆكسۈمەيدۇ ناخشا ۋە كۈلكە، تېكىستىدە ئالەمچە لاۋا» دېگەن جەزىبىدار مىسرالاردا ئىپادىلىگەن.

دېمەك شائىر قايناق ھېسسىياتىنى مۇكەممەل شېئىرى مۇھىت ئىچىگە سىڭدۈرۈپ، يېزا ھاياتىنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىنى راۋان تىل ۋاستىسى بىلەن ئوبرازلىق ھالدا سۈرەتلەپ بېرەلگەن.

(ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى)

دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ ھەم ئىجادىيەتتە ئەركىن ئازادە ئىپادىلەش ماھارىتىدىن مەھرۇم قالدۇ. ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات سەۋىيەسىنى ئۆلچەيدىغان ئاساسلىق ئۆلچەممۇ، ئىجادىيەت ئۇسۇلى ۋە ئىجادىيەت ماھارىتىدە كۆرۈلىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ ئىستېمال قىممىتىنى نەزەرگە ئېلىش بىلەن بىرگە سەنئەت قىممىتىنىمۇ نەزەرگە ئېلىشىمىز كېرەك.

قەدىمدىن بۇيان مەيلى چەت ئەل، مەيلى جۇڭگودا بولسۇن، نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك نادىر ئەسەرلەر ۋۇجۇدقا كەلدى. بۇلار دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىدە ئىنسانىيەت ئەقىل پاراستىنىڭ ئەڭ ئېسىل جەۋھەرلىرى سۈپىتىدە ئىززەتلىنىپ كەلدى. ئەجەبا بۇ نادىر ئەسەرلەرنى ياراتقان ئاشۇ ئاپتورلار بۇ ئەسىرنى يازغاندا ئۆز دەۋرىنىڭ ئوقۇرمەنلىرىنىڭ سەۋىيەسىنى چىقىش قىلغانمۇ؟ ئۇنداقتا شۇ دەۋردىكى ئوقۇرمەنلەرنىڭ سەۋىيەسى ھازىرقى ئوقۇرمەنلەرنىڭ سەۋىيەسىدىن ئۈستۈنمۇ؟ كېسىپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، ھازىرقى ئوقۇرمەنلەر ئىلگىرىكى ئوقۇرمەنلەرگە قارىغاندا، ھەر قايسى جەھەتتىن شەك شۈبھىسىز ئۈستۈن تۇرىدۇ. شۇنداق تۇرۇقلۇق شۇ دەۋر ئاپتورلىرى ياراتقان ئەسەرلەرنىڭ سەۋىيەسى ھازىرقى زامان ئوقۇرمەنلىرىنىڭ سەۋىيەسىگە ماس كېلىدۇ، ھەتتا ئېشىپ كېتىدۇ: «دونكخوت»، «ئۇرۇش ۋە تىنچلىق»، «قىزىل راۋاقتىكى چۈش»، «خەمسە»... قاتارلىق ئەسەرلەر، بودېلېر، رېمىو ماياكۇۋسكى، بايرون،... قاتارلىقلارنىڭ شېئىر ئەسەرلىرى نېمە ئۈچۈن ھازىرمۇ شۇنچىلىك قەدىرلەشكە ۋە سۆيۈپ ئوقۇشقا مۇيەسسەر بولىدۇ؟

ناۋايى، ئاتايى، سەككاكى قاتارلىقلارنىڭ شېئىرلىرىنىڭ سەۋىيەسى ئۆز زامانىنىڭ ئوقۇرمەنلىرىنىڭ سەۋىيەسىنى ئۆلچەم قىلمىغان. ئەگەر ئۇلار شۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ سەۋىيەسىنى چىقىش قىلغان بولسا، بەلكىم شېئىرىيەت مۇنبىرىدىكى نۇرلۇق

ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە ئوقۇرمەنلەرنىڭ سەۋىيە مەسىلىسى

ھازىرغىچە نۇرغۇن ئەدىب، يازغۇچىلار ئۆزلىرى بىلەن ئوقۇرمەنلەر مۇناسىۋىتىدە، يازغۇچى ئوقۇرمەنلەرنى ئاساس قىلىپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ سەۋىيەسىگە، ئۇلارنىڭ ئەسەرنى چۈشىنىش ئىقتىدارىغا، بەدىئىي تەلپىگە ماسلىشىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلدى. بۇ ئەدەبىياتنىڭ خەلقچىللىق پىرىنسىپىغا ماس كېلىدۇ. يەنە بەزى يازغۇچىلار ئىجادىيەتتە، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئوبيېكتىپ رېئاللىقتىن ھالقىغان ھالدا يېڭى بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ ھازىرقى سەۋىيەسىگە ماسلىشىش تەشەببۇسىنى چەتكە قاقتى.

زادى قايسى توغرا؟ يازغۇچى ئوقۇرمەنلەرگە ئەگىشىپ، ئۇلارغا ماسلىشىشى كېرەكمۇ ياكى ئوقۇرمەنلەر يازغۇچىغا ماسلىشىشى، يازغۇچىغا ئەگىشىشى كېرەكمۇ؟

بۇ ئەمەلىيەتتە ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان مۇھىم مەسىلىنىڭ بىرى. مېنىڭچە ئەدەبىياتنى دەۋرنىڭ تەلپى بويىچە ئېلىپ بارىمىز، يۈكسەك تەرەققىياتقا ئېرىشتۈرىمىز دەيدىكەنمىز، يازغۇچى چوقۇم ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئالدىدا مېڭىشى، ئوقۇرمەنلەر يازغۇچىغا ئەگىشىشى كېرەككى، ھەرگىز يازغۇچى ئوقۇرمەنلەرنىڭ سەۋىيە تەلپىگە قارىغۇلارچە ئەگەشمەسلىكى كېرەك. ئوقۇرمەنلەر سەۋىيەسى ئوخشىمىغان دەۋرلەردە ئوخشىمىغان شارائىت ۋە سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئوخشىمىغان دەرىجىدە بولۇشى تەبىئىي. ئەگەر يازغۇچى ئوقۇرمەنلەرنىڭ سەۋىيەسىنى ئاساس قىلىپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانسا،

سورتىنى بەرپا قىلمىسا، گۈل تاماشىبىنلىرىمۇ بىر كۆرگەننى
كۆرۈۋېرىپ زېرىكىدۇ، ئەدەبىياتمۇ خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش.
قىسقىسى، ئىجادىيەتتە يازغۇچىلار دەۋرىنىڭ سەزگۈر
ئاۋانگارتلىرى بولغان ئىكەن، شۇنىڭغا خاس روھى بىلەن
ئوقۇرمەنلەرنىڭ تەلەپ سەۋىيەسىدىن ھالقىغان يېڭىلىقنى
يارىتىشى كېرەك.

(ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى، 1995 - يىلى 11 - ئاينىڭ 9 - كۈنى)

ئەسەر سەۋىيەسىنىڭ قانداق بولۇشى، ئاپتورنى ھەم ئەسەرنى مەڭگۈلۈك ھاياتى كۈچكە ئىگە قىلىدىغان ئاساسلىق ئامىل . ئەگەر بىز ئوقۇرمەنلەرنىڭ سەۋىيەسىنى ئاساس قىلىپ، ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىنى نەزەرگە ئالماي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانسا، ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئەدەبىياتنىڭ خەلقىنى يېتەكلەش ۋە تەربىيەلەش رولى نەدە قالىدۇ . ئەگەر ئوقۇرمەنلەرنىڭ سەۋىيەسىنىڭ ئۆسۈشىنى كۈتۈپ تۇرساق، ئۇنداقتا ئەدەبىياتنىڭ تۈگەشكىنى شۇ . ئوقۇرمەنلەرنىڭ سەۋىيەسىنى ئۆستۈرىدىغانلار دەل يازغۇچى، ئەدىبلەر . ئەگەر ئۇلار يېڭىدىن يېڭى نادىر ئەسەرلەرنى ئىختىرا قىلسا، ئوقۇرمەنلەر يېڭىلىقتىن بىر مەزگىل گاڭگىرىسىمۇ بارا - بارا كۆنۈش ھاسىل قىلىپ، تەپەككۈرنى ئۇرغۇتۇپ، ئەقىل كۆزنى ئېچىپ، چۈشىنىش، زوق ئېلىش دەرىجىسىگە قاراپ ماڭىدۇ . ئوقۇرمەنلەرمۇ تەبىئىي يوسۇندا يازغۇچىغا ئەگىشىپ ئىزدىنىدىغان، ئەتراپلىق پىكىر يۈرگۈزىدىغان ۋە تەپەككۈر قىلىدىغان بولىدۇ . ئەگەر ئۇنىڭ ئەكسىچە بولسىچۇ؟ ئوقۇرمەنلەر يازغۇچىنىڭ ئاددىي، تومتاق نەرسىلىرىدىن تەييارغا ھەييار بولۇپ، ئۆزۈكىدىن ئىزدەنمەيدۇ، تەپەككۈر يۈرگۈزمەيدۇ، بەدىئىي زوق ئېلىشقا ئىنتىلمەيدۇ - دە، بارا - بارا يېڭىلىقتىن قورقىدىغان، يېڭى نەرسىلەرنى دەرھال قوبۇل قىلالمايدىغان، چۈشەنمەيدىغان قاتمال ھالەتكە كىرىپ قالىدۇ . بۇ ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتى ئەمەس، مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغىمۇ پايدىسىز .

گۈلشەنلەردە خىلمۇ - خىل گۈللەرنىڭ بولۇشى تەبىئىي، ھەر كىم ئۆزى ئامراق گۈلنى پۇراشقا، يېڭىدىن - يېڭى گۈل تۈرلىرىنى كۆرۈشكە ئىنتىلىدۇ . باغۋەن پەقەت گۈلشىنىدىكى ئاشۇ بىر نەچچە خىل گۈل بىلەن قانائەتلىنىپ، يېڭى گۈل

ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ باشلاپ بەرگەن يولى ھېلىھەم ئۆز تەسىرىنى يوقاتقىنى يوق. ئۇلارنىڭ ئىزلىرىدىن يەنە بىر تۈركۈم يېڭى ئىز باسارلار يېتىشىپ چىقتى. نىزامدىن ھۈسەيىن، ئەختەم ئۆمەر قاتارلىق ئەدىبلەرىمىز بۇنىڭ تىپىك مىسالى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يېڭىچە يېزىلغان ئەسەرلىرى بىلەن خەلق ئارىسىغا سىڭىپ كىرىپ بىردىنلا ئاجايىپ غۇلغۇلا پەيدا قىلدى. ئۇلار مىللەتنىڭ ۋۇجۇدى، ئۆرپ - ئادىتى، مەدەنىيىتىدە ساقلىنىۋاتقان ناچار ئامىللارنى تېپىپ چىقىپ ئۆزى ھەققىدە چوڭقۇر ئويلىنىشقا دەۋەت قىلدى. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقىنى قىلچە ئاساسى بولمىغان قۇرۇق نەزەرىيە، پاكىتىسىز ئىنكار بولماستىن بەلكى روشەن ئەمەلىي پاكىتقا ئىگە بولغان ئېچىنىشلىق كۆرۈنۈشلەر ئىدى. ئۇنداقتا بىز ئۇلارنىڭ دەۋىتىنىڭ خەلق ئارىسىدىكى تەسىرىگە، خەلقنىڭ قايتۇرغان ئەكس ساداسىغا قۇلاق سېلىپ باقايلى.

بىردىنلا ھەممىنى ھەيرەتتە قالدۇرغان بۇ تىپتىكى ئەسەرلەر ئۆزىنىڭ يېڭىچە پىكىرلىرى بىلەن قولدىن - قولغا ئۆتۈپ، چۈشۈرۈلمەي ئوقۇلىدىغان ئەڭ بازارلىق ئەسەرلەرگە ئايلاندى. خەلق ھاياتىدا كۆرۈپ باقمىغان، ئاڭلاپ باقمىغان يېڭىچە مىڭبىر كېچە ھېكايىلىرىنى ئاڭلىغاندەك ھەيرانلىقتىن كۆزلىرى چەكچىيىپ قالدى - بەزىلىرى ئالغىش سادالار بىلەن قوللاپ - قۇۋۋەتلەش بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، جامائەت سورۇنلىرىدا ئاجايىپ تەنتەنىلىك مەدھىيە شوئارنى ياڭراتتى. يەنە بەزىلىرى ئۆكۈنۈش ئىچىدە ئۆزلىرىنى ھاقارەتلىگەن ئەدىبلەرنى قارغاپ ھاقارەتلىدى. يەنە بەزىلىرى ھېچقانداق سادا چىقارماستىن ئېغىر خورسىنىپ قويدى - زادى كىمنىڭ توغرا؟ ئەمەلىيەتتە بۇنىڭغا ھېچكىم ئېنىق بىر جاۋاب بېرەلمەيدۇ. ھەممىسى ئۆز پىكىرلىرى، ئۆز خىياللىرى بويىچە داۋراڭ سېلىشىدۇ. ھېچكىمنىڭ ھېچكىمگە

ئەمدى گەپ قوبۇل قىلىشتا قالدى

ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزى ھەققىدىكى ئويلىنىشى، ئىزدىنىشى ھەر قايسى دەۋرلەردە ئوخشىمىغان شەكىللەر بىلەن ئېلىپ بېرىلىپ مۇئەييەن ئۈنۈملەرگە ئېرىشتى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيىتى، ئۆرپ - ئادىتى، دىنىي ئېتىقادى، تارىخى ئاساسىدا ۋۇجۇدىدا، روھىدا ساقلىنىۋاتقان ئىللەتلەرنى رەھىمسىزلەرچە قامچىلاپ يېڭىچە مىللىي روھ، مىللىي كەيپىيات يارىتىشقا تىرىشتى. بەزى مىللەتلەر ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلغان بۇ خىل روھىي ئىنقىلابتىن ئۆزلىرىنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى تېپىۋالدى ھەم بۈگۈنكىدەك پارلاق زامانىۋى تۇرمۇشقا ئىگە بولالدى.

شۇنىڭغا ئوخشاش بىزنىڭمۇ ئۆزىمىز ھەققىدىكى ئويلىنىشىمىز ۋە ئىزدىنىشىمىز خېلى بۇرۇنلا باشلانغانىدى. يېقىنقى زامان تارىخىمىزغا نەزەر سالىدىغان بولساق، ئابدۇقادىر دامۇللا، شەۋقى، تەۋىپىق، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر قاتارلىق ئەدىبلرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي پائالىيىتى ۋە جەڭگىۋار ئەسەرلىرى بىلەن خەلقنىڭ روھىدا ۋە ۋۇجۇدىدا ساقلىنىۋاتقان چاكنى، يارىماس ئىللەتلەرنى دادىللىق بىلەن قامچىلاپ، مىللەتنىڭ چىقىش يولى ھەققىدە ئەتراپلىق ئىزدەنگەنىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئاشۇ ئاجايىپ، كاتتا ئەسەرلىرى بىلەن خەلق ئارىسىدا ۋابا كېسىلىدەك تارقالغان، ناچار ئىللەتلەرنى ئۆزگەرتىش ھەققىدە ئەسلى مىساللار بىلەن پاكىت كۆرسىتىپ، خەلق ئارىسىدا يېڭىچە كەيپىيات - يېڭىچە روھىي ھالەت يارىتىشقا تىرىشقانىدى. گەرچە ئۇلارنىڭ يېڭى ئىدىيەلىرى ئەينى چاغدا ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن توسقۇنلۇققا

بولدى. ئەسەرلەرگە ھەقىقىي باھا بەرگەن ئوبزورلارمۇ كۆپەيدى.
يېڭىلىق يارىتىش يولىدىكى ئىزدىنىشلىرى گەۋدىلىك بولدى.
مۇنداقچە ئېيتقاندا ئوبزورچىلىقىمىزدىكى قېلىپلاشقان ئادەتتىكى
شەكىل بۇزۇپ تاشلاندى. ئەدەبىياتىمىزدىكى «تىل تەڭكۈزۈش»
كە بولمايدىغان ئابدىلەرگە نوقۇل چوقۇنۇش، قارىغۇلارچە
ماختاش، ھەتتا بىلىپ تۇرۇپمۇ كۆككە كۆتۈرۈش ھادىسىگە
قارىتا جەڭگىۋار روھ، بەدىئىي دىت ۋۇجۇدقا كەلدى. ئەپسۇس،
بۇنىڭ نەتىجىسى ئويلىمىغان يەردىن يوشۇرۇن زىددىيەتكە
تولغان «تىل تەڭكۈزۈش» ۋە «قەدىرلەش» مەسىلىسى پەيدا
قىلدى.

مەسىلىنى ئوچۇق قىلىپ ئېيتقاندا، پېشقەدەملەر بىلەن
ياشلار ئارىسىدا ئەسەرلەرگە ئۆز ئارا باھا بېرىش مەسىلىسىدە
كۆز قاراشتا ئىختىلاپ كۆرۈلدى. ھەتتا ئورۇنسىز شەخسىي
غەرەزلەر ئارىلىشىپ قالدى.

ئەدەبىياتىمىزدىكى پېشقەدەملەر ئەدەبىياتىمىزنىڭ تۆرۈكى ھەم
باشلامچىلىرى. ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئېسىل ئىجادىيەت تەجرىبىلىرى
ياشلار ئۈچۈن ياخشى ئۆرنەك. ئۆگىنىشكە تېگىشلىك بىلىم.
ئۇلارنى ھۆرمەتلەش ۋە قەدىرلەش ياشلارنىڭ باش تارتىپ
بولمايدىغان ۋەزىپىسى. بۇ نۇقتىدا ياشلار سوغۇققانلىق بىلەن
ئويلىنىپ بېقىشى كېرەك. بىراق ئۇلارنى ھۆرمەتلەش ۋە قەدىرلەش
ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىگە قارا - قويۇق ياخشى باھا بېرىش، ماختاپ
كۆككە كۆتۈرۈش دېگەنلىك ئەمەس. پېشقەدەملەرنى ھۆرمەتلەش
بىلەن ئەسەرلىرىگە باھا بېرىش تۈپتىن ئوخشىمايدىغان
ئىككى ئىش. كاتتا ئەربابلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ
ياخشى بولۇپ كېتىشىمۇ ناتايىن. كىتابخانلارنىڭ ماختىشىغا
سازاۋەر بولغان ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ نادىر ئەسەر بولۇپ
كېتىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. ئوبزورچىلارنىڭ ئەسەرلەرگە ھەرخىل

ئوبزورچىلىقىمىزدىكى «تىل تەڭكۈزۈش» ۋە «قەدىرلەش»

مەسىلىسى

تېخى مۇكەممەل سىستېما ھاسىل قىلىنمىغان ئوبزورچىلىقىمىزدىكى بەزى مەسىلىلەر ھەل قىلىنماي تۇرۇپلا بىزنى يەنە ئويغا سالدىغان «تىل تەڭكۈزۈش» ۋە «قەدىرلەش» مەسىلىسى پەيدا بولدى. يېڭى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ياشلارنى ئاساس قىلغان بىر قىسىم ئەدەبىيات ھادىسىلىرىنىڭ يۈز بېرىشى بۇ مەسىلىسىنى ئۆزى بىلەن بىرگە يېڭىپ كەلدى. بىز 80 يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ ئوبزورچىلىقىمىزغا نەزەر سالدىغان بولساق بۇ مەسىلىنىڭ بىر قەدەر گەۋدىلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. ئەدەبىيات قوشۇنىدىكى ياشلارنىڭ غەرب ئەدەبىياتىدىكى دۇنياۋى شوھرەتكە ئىگە خىلمۇ خىل ئېقىملارنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىشى ئەدەبىياتىمىزدا يېڭى بۇرۇلۇش ياساپ، دۇنياغا يۈزلىنىشنىڭ يېڭى قەدىمىنى باشتى. ئەلۋەتتە، ئۇ بۈگۈنگىچە بولغان تەرەققىيات جەريانىدا ئاز بولمىغان سەۋەنلىكلەرنى سادىر قىلىشمۇ، بىراق ئۇنىڭ نەتىجىلىرىمۇ كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولدى. ئۇ بىز ئۈچۈن پەخىرلىنىشكە ۋە خۇشاللىنىشقا تېگىشلىك بىر ئىش.

بېكىنىمچىلىك سىرتىمىقىدا بوغۇلغان ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەقدىرى ھەممىمىزگە ئايان. ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ، ئەدەبىياتىمىزدا مەيلى پېشقەدەملەر ئارىسىدا بولسۇن، مەيلى ياشلار ئارىسىدا بولسۇن بىر قىسىم نادىر ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ ئوبزورچىلىقىمىزدىمۇ بۇرۇنقىغا قارىغاندا جانلىنىش

ياشلار كەلگۈسىنىڭ ئىزباسارلىرى. ئەدەبىياتىمىزنىڭ ۋارىسلىرى، ئۇلارنىڭ ھازىر مېڭىۋاتقان يولمۇ ناھايىتى جاپالىق، ئەگرى - توقاي، مۇكەممەل ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىمۇ يوق دېيەرلىك. يەنىلا پېشقەدەملەرنىڭ ياردىمىگە، قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە موھتاج.

ئەلۋەتتە، پېشقەدەملەر بىلەن ياشلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلگەن دەۋرى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن ئۇلارنىڭ كۆز قارىشى، بەدىئىي تەربىيەلىنىشى، ئېستېتىك زوق تەلپى، ئەدەبىيات - سەنئەت چۈشەنچە جەھەتلەردە ئوخشىماسلىقلار مەۋجۇت. بۇنى دەۋر روھى بويىچە چۈشىنىپ، توغرا ھەل قىلىشقىمۇ بولىدۇ. ئىشىنىشكە بولىدۇكى، دەۋرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ھازىرقى ياشلارنىڭ كۆز قارىشىمۇ بارغانچە كوناىراپ قالىدۇ. ئۇ چاغدا يەنە يېڭى كۆز قاراشتىكى بىر ئەۋلاد ياشلار مەيدانغا كېلىدۇ. مانا بۇ تەرەققىيات. ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئىستىقبالى، بىز ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىياتىنى دۇنياغا يۈزلەندۈرۈش ئۈچۈن ئورتاق كۈچ چىقىرىشىمىز كېرەك. بۇنىڭدا پېشقەدەملەرنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ. ئەگەر ئۇلارنىڭ ياشلار ئەدەبىياتىغا پىكىرى بولسا دادىل ئوتتۇرىغا قويۇشى كېرەككى، ھەرگىز سۆز ئوينىتىپ، رەنجىپ قاقشىماسلىقى كېرەك. بۇ ئەدەبىياتىمىزنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالىغا پايدىسىز.

پېشقەدەملەر كېيىنكى ئۈمىدىمىزنى كەلگۈسىگە بېغىشلايلى، ياشلار كەلگۈسى ئۈچۈن پېشقەدەملەرنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرايلى.

(شىنجاڭ پولات - تۆمۈر گېزىتى، 1995 - يىلى 15 - ماي)

باھالارنىڭ بېرىشى تەبىئىي. بىز بۇنىڭلىق بىلەن كاتتىلارنى قەدىرلىمىدى، ئۇلارغا تىل تەڭگۈزدى دېسەك تازا ئادىللىق بولمايدۇ. يازغۇچىنىڭ بىرەر ئەسىرىگە باھا بەرگەنلىك ھەممە ئىجادىيىتىگە باھا بەرگەنلىك ئەمەس. بىرەر ئەسىرىنى ئىنكار قىلغانلىق پۈتۈن ئەسەرنى ئىنكار قىلغانلىق ئەمەس. بۇ پەقەت ئايرىم بىر تەرەپ، يازغۇچى يەنىلا ھۆرمەتكە سازاۋەر.

بىزدە ھازىر ئەسەرلىرىگە بېرىلگەن ياخشى دېگەن باھادىن باشقا باھانى قوبۇل قىلالماسلىق ھادىسىسى بىر قەدەر ئېغىر. ئوبزورچىلىقىمىزنىڭ مەقسىتى ئەسەرلەرگە باھا بېرىش. ئوبزورچى قايسى ئەسەر ھەققىدە ئوبزور يازغۇسى كەلسە شۇ ئەسەر ھەققىدە ئوبزور يازىدۇ. ئوبزورچىلىقتا ياشلار بىلەن پېشقەدەملەر ئۆز ئارا بىر - بىرىنىڭ ئەسەرلىرىگە باھا بېرىشمەسلىك دېگەن ئۆلچەم، پرىنسىپلارمۇ يوق. بۇ ھەممىگە ئايان ئىش. شۇنداق ئىكەن بىز ھەرگىز ئەسەرلىرىمىزگە بېرىلگەن باھالاردىن رەنجىمەسلىكىمىز ياكى تونۇشلۇق يۈزىسىدىن باشقىلارنىڭ كەتمىنى چىپىپ، نوقۇل ھالدا قارىغۇلارچە ئىنكار قىلماسلىق زۆرۈر. ئەگەر ئوبزوردا راستىنلا ئىلمىي يەكۈنلەردە خاتالىق سادىر قىلىنغان بولسا ئۇنى يەنە ئىشەنچلىك ئىلمىي داۋىلار بىلەن قايىل قىلارلىق ئىنكار قىلىش كېرەككى، ھەرگىز «تىل تەڭگۈزۈش» ۋە «قەدىرلەش» نۇقتىئىنەزىرى بويىچە قارشى تەرەپنىڭ ئىجادىيىتىنى چىشلەپ تارتىپ، كۆڭلىگە ياقىمىغان ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى زورمۇ زور باشقىلارنىڭ ئەسىرى ئۈستىدىكى ئوبزورغا قېتىۋالماسلىق كېرەك. ئوبزورچىلىق ئەزەلدىن ئادەملەرگە باھا بەرگەنلىك ئەمەس. بۇنىڭدىكى «تىل تەڭگۈزۈش» ۋە «قەدىرلەش» ئادەملەر ئارىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتكە تەۋە ئىشلار. بۇنى ھەرگىز ئەدەبىي ئىجادىيەتكە ئارىلاشتۇرۇپ قويماسلىق كېرەك.

قېلىشى ياكى ھەددىدىن زىيادە ئاددىيلىشىپ كېتىپ ئەدەبىيات خاراكتېرىنى يوقىتىپ قويۇشى ۋە ياكى ساپ ئەدەبىياتچانلىقنى قوغلىشىپ ھۆكۈمەتنىڭ كۆڭلىگە ياقماي قېلىشى تۇرغانلا گەپ. شۇڭا بىز ئەدەبىياتنى مۇشۇ ئۈچ ئېقىم بويىچە راۋاجلاندۇرساق ھازىرقى دەۋرنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقالايمىز.

سىياسىي ئەدەبىيات ھۆكۈمەتنىڭ خەلق ئارىسىدىكى جانلىق تەشۋىقاتچىسى. ئۇ ھۆكۈمەتنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت پرىنسىپىنى يېتەكچى قىلىپ، خەلق ئاممىسىغا ھۆكۈمەتنىڭ سىياسەت، قانۇن - نىزاملارنى ۋاسىتىلىك ھالدا تەشۋىق قىلىدۇ ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئوبرازىنى تىكلەيدۇ. بۇ خىل ئەدەبىياتنىڭ سىياسىي تۈسى قويۇق، ئەدەبىي خاراكتېرى سەل ئاجىز. بۇ خىل ئەدەبىيات تارىختىن بۇيان ئىزچىل چىڭ تۇتۇپ كېلىنگەن. بۇ ۋەزىپىسىنى مۇشۇ ئېقىمغا مەنسۇپ، بىر تۈركۈم يازغۇچى ۋە شائىرلار جان پىدالىق بىلەن بۇ ۋەزىپىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، ھۆكۈمەتنىڭ ئېغىزى ۋە قۇلقى بولۇشقا تىرىشىدۇ.

ئاممىباب ئەدەبىيات رېئال تۇرمۇشتىكى ۋەقە، ھادىسىلەرنى كونكرېتتىكى ئوبراز، ئاممىباب تىل، ئاددىي ئۇسلۇب بىلەن چۈشىنىشلىك قىلىپ بايان قىلىپ بېرىدۇ. بۇنىڭدا ئومۇمەن ئوقۇرمەنلەرنى جەلپ قىلىش، قىزىقتۇرۇش ئاساسىي مەقسەت قىلىنىدۇ. شۇڭا بۇ خىل ئەدەبىياتتا يازغۇچىلار ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئاممىباب تىل بىلەن ۋەقەلەرنى تېخىمۇ كونكرېتلاشتۇرۇپ، دولقۇنسىمان ئەگر - توقاي يوللار بىلەن ئاخىرقى يەكۈننى كۈتمىگەن يەردىن ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئوقۇرمەنلەرنى تۇيۇقسىز قىزىقىش ئىچىگە باشلاپ كىرىدۇ. بۇ خىل ئەدەبىيات سىياسىي ئەدەبىياتقا قارىغاندا ئەدەبىياتچىلىقى بىر قەدەر كۈچلۈك بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ساپ ئەدەبىياتقا يەتمەيدۇ. بۇ تۈردىكى يازغۇچىلار ئومۇمەن ئەدەبىيات ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىنى قايرىپ قويۇپ،

ئۈچ خىل ئەدەبىيات چۈشەنچىسى ھەققىدە

ئەدەبىيات چۈشەنچىسى قەدىمدىن ھازىرغىچە ناھايىتى كەڭ مەزمۇنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ كەلدى، ھەم دەۋر تەرەققىياتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۈزلۈكسىز كېڭەيدى. بۇ خىل ئەھۋالدا بىزنىڭ ئەدەبىياتتىن ئىزدەيدىغىنىمىزمۇ بۇرۇنقىغا قارىغاندا تېخىمۇ مول، تېخىمۇ كەڭ دائىرىگە قاراپ يۈزلىنىۋاتىدۇ. بىراق ھازىرقى شارائىتتا بىزنى ھەممىدىن بەك ئەپسۇسلاندۇرىدىغىنى ئەدەبىيات ھەققىدىكى ھەقىقىي چۈشەنچىنىڭ كەمچىللىكى بىز ھەر قانچە كۈچىسەكمۇ ئۆزىمىزنى قايساپ تۇرغان مۇھىتتىن ئۆزىمىزنى قۇتۇلدۇرۇشنىڭ قىيىنلىقىنى بارغانچە ھېس قىلماقتىمىز. مېنىڭچە بۇ خىل ئەھۋالدا ئەدەبىياتتىن يېڭى نەزەرىيە ئىزدەش ئۆزىمىزگە تەسەللى بېرىشنىڭ، يېڭىچە ئەدەبىيات بەرپا قىلىشنىڭ ياخشى ئۇسۇلى.

ئەدەبىياتنى ئەكس ئەتتۈرۈش مەزمۇن دائىرىسى ۋە تەرەققىيات يۈزلىنىشىگە ئاساسەن، سىياسىي ئەدەبىيات، ئاممىباب ئەدەبىيات ۋە ساپ ئەدەبىيات دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىكى «ھەممە ئېقىملار بەس - بەستە سايراش» پرىنسىپى بويىچە ئېيتقاندا ھەممە ئېقىملارنى بەس - بەستە سايرىتىش ھەممىمىزنىڭ مەجبۇرىيىتى ۋە بۇرچى، قايسىسى بەكرەك ياخشى سايرىيالىسا، قايسى خەلقنىڭ قۇلىقىغا يېقىملىق ئاڭلانسا خەلق شۇنى تاللىۋالىدۇ. ئەنسىرەشنىڭ ئورنى يوق. ئەگەر ئەدەبىياتنى بۇنداق ئۈچ تۈرگە ئايرىمغاندا ئەدەبىياتنىڭ ئوقۇلۇپ بېقىنىشىغا بېقىنىپ قۇرۇق شوئارغا ئايلىنىپ

ئېيتقاندا، ئەدەبىياتنىڭ كەلگۈسى ۋە مەۋجۇتلۇقى يەنىلا ساپ ئەدەبىياتقا موھتاج. ئۇ كۆپىنچە ھاللاردا ۋاقىت ۋە ئورۇننىڭ چەكلىمىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئىنسانىيەتنى مەركەز قىلغان يەر شارى خاراكتېرلىك مەسىلىلەرگە تۇتۇش قىلىپ، مەۋجۇداتنىڭ، ھاياتلىقنىڭ تەقدىرى ئۈستىدە مۇپەسسەل ئىزدىنىدۇ. بۇ خىل ئەدەبىياتقا دەۋر روھى چەكسىزلىككە سوزۇلغان بولۇپ، مەيلى قايسى دەۋر بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئومۇمەن ھەممىسىگە ماس كەلگەن مەڭگۈلۈك نەرسىگە ئايلىنىدۇ.

(شىنجاڭ پولات - تۆمۈر گېزىتى، 1996 - يىلى 15 - دېكابىر)

نوقۇل ئوقۇرمەنلەرنىڭ قىزىقىشىنى چىقىش قىلىپ، بازارلىق كىتاب يېزىش قاينىمغا سىڭىپ كېتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەھمىيەت بېرىدىغىنى تۇرمۇشنىڭ، ھاياتنىڭ ماھىيىتى بولماستىن، بەلكى ۋەقەلەرنىڭ تەرەققىياتى، ۋەقە ئۇلارنىڭ بىردىنبىر دەسمايسى. شۇڭا بۇ خىل ئەدەبىياتنىڭ كۆڭۈل ئېچىش خاراكتېرى بىر قەدەر كۈچلۈك بولىدۇ.

ساپ ئەدەبىيات، بۇ خىل ئەدەبىياتنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈش ۋە ئىپادىلەش دائىرىسى چەكسىزلىككە سوزۇلغان. بۇنىڭ ئىزدەيدىغىنى ئالدىنقى ئىككى خىلدىكى ئەدەبىياتقا تۈپتىن ئوخشىمايدۇ. بۇنىڭدا ئىنسانىيەتنىڭ روھىي دۇنياسىدىن ماددىي دۇنياسىغىچە، ئىنسانىيەتنىڭ مەنبەسىدىن ھاياتلىقنىڭ قىممىتىگىچە، ھاياتنىڭ ماھىيىتىدىن قىسمەتنىڭ تۈگۈنىگىچە، ئىنسانىيەت دۇنياسى بىلەن تەبىئەت دۇنياسىنىڭ باغلىنىشىغىچە ئەتراپلىق تەپەككۈر يۈرگۈزۈپ، ئەدەبىياتنىڭ مەركىزى بولغان ئادەم ئۈستىدە مۇلاھىزە ئېلىپ بارىدۇ. ئۇنىڭدىكى مۇلاھىزىلەر قۇرۇق نەزەرىيەۋى مۇلاھىزە بولماستىن، بەلكى پەلسەپىۋى پىكىرگە تويۇنغان ئادەم ۋە شەيئەلەرنىڭ ئوبرازى ئارقىلىق يېڭى ئىدىيە، يېڭى كۆز قاراشنى تونۇشتۇرىدۇ. بۇ خىل ئەدەبىياتقا تەۋە يازغۇچىلار مەزمۇن ئامىلىدىكى يېڭىلىققىلا ئەھمىيەت بېرىپ قالماستىن، يەنە بەدىئىي ئۇسلۇب، بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرى، تىل ئىشلىتىلىشى جەھەتلەردە ئۆزگىچە يېڭى شەكىل يارىتىپ، يېڭىچە قىياپەت بىلەن دۇنياغا چىقىدۇ. بۇ خىل ئەدەبىياتتىن ئىزدەيدىغان ئىستەكلىرىمىزنىڭ ئەڭ نازۇك تەرەپلىرىگىچە ھەممىسىنى تاپقىلى بولىدۇ.

ھازىرغىچە دۇنياۋى شوھرەت قازانغان ۋە دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ يۇقىرى چوققىسى بولغان ئەسەرلىرىنىڭ تولىسى ساپ ئەدەبىياتقا تەۋە ئەسەرلەردۇر. ھەقىقىي مەنىدىن ئېلىپ

ناخشا - ئۇسسۇللىرىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە كەڭ تارقالغانلىقى ۋە قىزغىن قارشى ئېلىشقا ئېرىشكەنلىكى ھەققىدە ئېنىق تارىخىي خاتىرىلەر بار. چەت ئەللەردىمۇ قىزغىن ئالاقىغا ئېرىشىپ، شوھرەت قازىنىۋاتقانلىقىنى ئاخبارات ۋاسىتىلىرىدىن دائىم كۆرۈپ تۇرىمىز، ئاڭلاپ تۇرىمىز. مېنىڭچە، بۇنىڭدىكى ئاساسلىق سەۋەب تۆۋەندىكىچە:

1. ئەزەلدىن «ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان دىيارىمىزنىڭ ناخشا - ئۇسسۇلى يەرلىك ۋە مىللىي خاسلىققا ئىگە بولۇپ، خەلقىمىزنىڭ قەلبىدىكى نازۇك تۇيغۇلارنى ناھايىتى ياخشى ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ. بولۇپمۇ مۇزىكا ئاھاڭلىرىدىكى ئىنسان روھىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىكى قايغۇ - ھەسرەت، شادلىق - مۇڭ، جەڭگىۋارلىقنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان ئېنىق رېتىم، سۈزۈك مېلودىيەلىك لىرىكىلار ھەرقانداق ئادەمدە قىزىقىش قوزغىماي قالمايدۇ. ناخشا تېكىستىنىڭ قانداق بولۇشى باشقا مىللەتلەر ئۈچۈن ھېچقانچە مەسىلە ئەمەس. مۇزىكىنىڭ سېھرىي كۈچىلا ئۇلارنى قىزىقتۇرالايدىغان بىردىنبىر ئامىل.

2. دىيارىمىزنىڭ ناخشا - ئۇسسۇلى ئىچكى ئۆلكىلەرگە يەنىلا يېڭى تۇيۇلىدۇ، چۈنكى ناخشا - ئۇسسۇللىرىمىزنىڭ ئىچكىرىدە كۆرسىتىلىپ يۈرگىنىگە ئۇزۇن بولغان بولسىمۇ، پۈتۈن مەملىكەتنى قاپلاپ كېتەلمىگىنى يوق. ئىچكىرىدىكى رادىئو - تېلېۋىزىيە، ئاممىۋى سورۇنلاردا دىيارىمىز ناخشا - ئۇسسۇللىرى ئاساسەن كۆرسىتىلمەيدۇ. يېڭىلىققا، يېڭى نەرسىلەرگە قىزىقىش ئىنسانىيەتكە ئورتاق. ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ شىنجاڭلىقلارغا بولغان قىزىقىشى، شىنجاڭنىڭ ناخشا - مۇزىكىلىرىنى ئاڭلاپ بېقىش ئىستىكى تېخىمۇ كۈچلۈك. ئۇلار ناخشا تېكىستلىرىنىڭ قانچىلىك ناچار بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھېچنېمىنى چۈشەنمىسىمۇ، شەكىل جەھەتتىكى قىزىقىش سەۋەبىدىن، بىر كۆرۈپ بېقىشنى

ئالقش ۋە سوغۇق مۇئامىلە ھەققىدە ئويلا

شىنجاڭ ئىقتىساد گېزىتى» نىڭ 2003 - يىلى 2 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىكى سانىدا «شىنجاڭ ناخشا - ئۇسۇلى نېمە ئۈچۈن ئىچكىرىدە ئالقىشلىنىپ شىنجاڭدا سوغۇق مۇئامىلىگە ئۇچرايدۇ؟» دېگەن بىر پارچە ماقالە ئېلان قىلىندى. مەن ماقالىنى ئوقۇپ ئاپتورنىڭ سەل ئالدىراقسانلىق بىلەن بىر نەرسە دەۋەتكەنلىكىنى ھېس قىلدىم.

مېنىڭچە، ئىچكىرىدە قويۇلغان بىر نەچچە قېتىملىق ئويۇندىكى تاماشىبىنلارنىڭ رايى بىلەنلا شىنجاڭ ناخشا ئۇسۇلىنى ئىچكىرىدە ئالقىشلىنىپ، شىنجاڭدا سوغۇق مۇئامىلىگە ئۇچرىدى، دەپ ھۆكۈم چىقارغىلى بولمايدۇ. بىر - ئىككى قېتىملىق ھېس - تۇيغۇ، تەسىرات، بىراقلا ئىنكار قىلىش ياكى بىراقلا مۇئەييەنلەشتۈرۈش ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ ناخشا - ئۇسۇلى ھەققىدە ئەتراپلىق ۋە توغرا بىر نەرسە دېگىلى بولمايدۇ.

مېنىڭچە، سەنئىتىمىزنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى بىزنى ئۆكۈندۈرگۈدەك ئۇنچىۋالا ناچار ئەمەس. مەيلى شەكىل، مەيلى مەزمۇن جەھەتتىن بولسۇن، كۆپ ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. بىر ئەۋلاد پېشقەدەملەرنىڭ ئورنىنى باسىدىغان سەنئەتكارلىرىمىز بار، بىراق ساقلانغان مەسىلىلەرمۇ ئاز ئەمەس.

ناخشا - ئۇسۇللىرىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردە ئالقىشلىنىشى بىزگە ئانچە يېڭىلىق ئەمەس. چۈنكى تاڭ سۇلالىسىدىن تارتىپ

ۋە ئۇلارنىڭ نومۇرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرىمىز. ئۇلارنى رېئال دۇنيادىمۇ، تېلېۋىزور ئېكرانىدىمۇ كۆرمەيمىز. رادىئولاردىن ناخشىلىرىنى ئاڭلايمىز، بازارلاردا دۆۋىلىنىپ كەتكەن ئۇنئالغۇ لېنتىلىرى بىلەن ئۇچرىشىمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر ناخشىچىنىڭ ياخشىراق چىققان بىر ناخشىسى رادىئو - تېلېۋىزورلاردا نەچچە يۈز قېتىملاپ بېرىلىپ، ناخشىچىلارمۇ ھەممە سورۇندا، ناخشا كېچىلىكلىرىدە شۇ ناخشىنىلا ئېيتىپ ياققۇرۇپ ئاڭلايدىغان ناخشىنىمۇ ئاڭلىغۇسىز قىلىۋېتىدۇ. راستىنى ئېيتقاندا، ناخشا - ئۇسسۇلىمىز بىزگە ھېچقانچە يېڭىلىق تۇيغۇسى بېرەلمەيدۇ.

2. ناخشا - مۇزىكىلىرىمىزدا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ھەقىقەتەن كۆپ. بولۇپمۇ مۇزىكىدا يېڭى نەرسىلەر ناھايىتى كەمچىل. كۆپىنچىسى ئۆزۈم ئىجاد قىلدىم دېگەن بىلەن بەزىلىرى خەلق ئاھاڭلىرىغا ئازراق ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈپلا ئىشلىگەن بولغاچقا، يېڭى ئۈنۈم ھاسىل قىلىنمايدۇ. بەزىلىرىدە بىزگە تونۇش ياكى ناتونۇش بولغان ئەرەب، تۈرك، ئۆزبېك مۇزىكىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ، بىزگە ئۆزىنىڭ ئىجادىيىتى سۈپىتىدە «تەقدىم» قىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇ مۇزىكىلارنى ئاڭلىسىڭىز، ئەرەب، تۈرك، ئۆزبېك پۇرىقى مانا مەن دەپلا چىقىپ تۇرىدۇ. يېڭىدىن ئىجاد قىلىنغان بەزى مۇزىكىلارنى تېخى تۈنۈگۈنلا باشقا يەردە ئاڭلىغاندەك ھېس قىلىسىز. ھەتتا بەزىلىرىنى ئىچكى ئۆلكىلەردە ئىشلەنگەن تېلېۋىزىيە تىياتىرلىرىنىڭ قىستۇرما مۇزىكىلىرىدىن تاپالايسىز. ناخشا تېكىستلىرىنى ئاڭلىسىڭىز، ئۇنىڭدىن بەتتەر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىسىز. ئەسلى ناخشا تېكىستلىرىمۇ ناھايىتى مۇھىم بىر تۈر ئىدى. بۇنى ھەقىقىي شېئىر يازالايدىغان شائىرلارنىڭ يازغىنى ياخشىراق ئىدى. بىراق ھازىر ئەھۋال باشقىچە، ھېچنېمە يازالمايدىغانلار ناخشا تېكىستى يازىدىغان بولۇپ قالدى. بۇنداق ناخشا - تېكىستلىرىدە

ئارزۇ قىلىدۇ. خۇددى بىزمۇ 80 - يىللاردا خەنزۇچە ناخشا - مۇزىكىلارغا، 90 - يىللاردا چېكسون، مەيداننانىڭ ناخشىلىرىغا ھېرىس بولغاندەك.

3. دىيارىمىزنىڭ ناخشا - ئۇسسۇلى ئىچكى ئۆلكىلەردە پۇل تېپىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ھەر خىل چوڭ تەبرىكلەش پائالىيەتلىرى، بايراملار، يىغىلىشلاردا تەشۋىقات ۋاستىسى سۈپىتىدە ئورۇندىلىدىغان بولغاچقا، سېتىلغان بېلەتكە قارىغاندا تارقىتىلغان بېلەت كۆپ بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، تەبىئىكى، تاماشىبىنلار كۆپ بولىدۇ. بۇنداق سورۇنلاردا كۆپىنچە «بىزنىڭ شىنجاڭ گۈزەل»، «مول ھوسۇل شادلىقى» دېگەندەك تەشۋىقات خاراكتېرى كۈچلۈك نومۇرلار ئورۇندىلىدۇ.

مېنىڭچە يۇقىرىدىكىلەر شىنجاڭ ناخشا - ئۇسسۇلىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردە ئالقىشلىنىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب بولسا كېرەك.

ئۇنداقتا، نېمە ئۈچۈن شىنجاڭنىڭ ناخشا - ئۇسسۇلى شىنجاڭدا سوغۇق مۇئامىلىگە ئۇچرايدۇ؟ شىنجاڭلىقلار ئۆز ناخشا - مۇزىكىلىرىغا قىزىقماس، ئۆز ناخشا - مۇزىكىلىرىنى ياقتۇرماس بولۇپ قالدىمۇ؟ مېنىڭچە، بۇنداق ئەمەس. شۇنداق بولغان بولسا، ئۇنئالغۇ لېنتىلىرى، VCD پلاستىنكىلىرى تۈركۈملەپ سېتىلمىغان بولاتتى. خەلقىمىز ھەقىقىي سەنئەت تالانتى بار ئارتىسلارنى قەدىرلىمىگەن، ھۆرمەتلىمىگەن بولاتتى، ئەمما شىنجاڭ ناخشا - ئۇسسۇلىنىڭ شىنجاڭدا سوغۇق مۇئامىلىگە ئۇچراۋاتقانلىقىغا كۆز يۇموۋېلىشقا بولمايدۇ. لېكىن يۈسۈپ ئەھمىدى چۈشەندۈرگەندەك، ئاددىي سەۋەبلەر ئارقىلىق بۇنى چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. مېنىڭچە، بۇنىڭدا مۇنداق بىر نەچچە سەۋەب بار.

1. بىز ھەر كۈنى دېگۈدەك ئۆز ناخشىچى، ئۇسسۇلچىلىرىمىز

بولۇپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ناخشىنىڭ ئىشلىتىلىش ھوقۇقى
ئېتىبارغا ئېلىنمايۋاتىدۇ. بۈگۈن بىرى يېڭىچە ناخشىسىدىن
بىرنى ئېيتىپ چىقسا، ئەتىسى شۇ ناخشىنى باشقا بىرى
ئېيتىپ، بازارغا سېلىۋاتىدۇ.

مەن يۇقىرىقىلارنى ناخشا - ئۇسسۇللىرىنىڭ شىنجاڭدا سوغۇق
مۇئامىلىگە ئۇچرىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبلەر، دەپ قارايمەن.

(شىنجاڭ ئىقتىساد گېزىتى، 2001 - يىلى 3 - ئاينىڭ 10 - كۈنى)

يە مەزمۇن، يە شەكىل، يە گرامماتىكىلىق تۈزۈلۈش، يە لوگىكىلىق باغلىنىش يوق. ئاڭلىسىڭىز، مەلۇم سۆزلەرنىڭ قاتار ئېيتىلىۋاتقانلىقىنىلا ھېس قىلىسىز. يەنە بەزىلىرى ئازراق ناخشا ئېيتالسىلا ياكى مۇزىكىدىن ئازراق خەۋىرى بولسىلا، ناخشا تېكىستىنىمۇ ئۆزى يېزىپ، ئۆزىنى كۆپ تەرەپلىمە ئىقتىدارغا ئىگە قىلىپ كۆرسىتىشكە ئالدىراپ، ناخشا تېكىستلىرىنى ئەرزىمەس نەرسىگە ئايلاندۇرۇپ، سەھنەلەرنى پاخاللاشتۇرۇۋاتىدۇ.

3. كۆپىنچە ناخشىچىلىرىمىزدا يارىلىشىدا ئامەتلىكەرەك يارىلىپ قالغان ئاشۇ تەبىئىي ئاۋازدىن بۆلەك ھېچنېمە يوق. نەزەرىيە جەھەتتە تەربىيەلىنىش كەمچىل، ئىجتىمائىي بىلىملىرى ئاز بولغاچقا، ئۆزى ئېيتىۋاتقان ناخشا تېكىستلىرىدە نېمە دېيىلىۋاتقانلىقىنىمۇ ئاڭقىرالمايدۇ. بۇنى ناخشا ئېيتىۋاتقان چاغدىكى روھىي كەيپىياتى، ھېسسىيات ھالىتىگە قاراپلا بىلىۋالالايمىز.، ھەتتا بەزىلىرى بەزى سۆزلەر دىققەتسىزلىكتىن ئىملا جەھەتتە خاتا كەتكەن بولسا، خاتا پېتى ئوقۇسا ئوقۇيدۇكى توغرىلاشقا قۇربى يەتمەيدۇ.

4. سەنئەتكارلىرىمىزدا سەمىمىيەت كەمچىل. ئۇلار سەنئەتكە، تاماشىبىنلارغا سەمىمىي مۇئامىلە قىلمايدۇ. سەنئەتكە ھەقىقىي تۈردە ئۆزىنى بېغىشلىغانلىرى، تاماشىبىنلارغا ھەقىقىي تۈردە ھېسسىياتىنى، يۈزىكىنى ئاتا قىلغانلىرى ئاز. كۆپىنچىسى تاماشىبىنلارنىڭ، چوقۇنغۇچىلارنىڭ سەمىمىي ھېسسىياتىنى، چىن ئىخلاسىنى خورلاش، ئالداش بەدىلىگە پۇل تېپىشنى مەقسەت قىلىدۇ. پۇل تېپىش مۇھىم، بىراق سەنئەتتە ئۇنىڭدىنمۇ مۇھىمى سەمىمىيەت.

5. ناخشىلىرىمىزنىڭ ئىشلىتىلىش ھوقۇقى ئاجىز. ھازىر ناخشىنىڭ جىنسىي ئالاھىدىلىكىگە ھېچكىم دىققەت قىلماس

تارىخىدا يېڭى بىر دەۋر ياراتقان كاتتا ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدۇ.

بۇ رومان جويىسنىڭ يەتتە يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ يېزىپ چىققان ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسىرى بولۇپ، 1922 - يىلى ئېلان قىلىنغان. روماندا ھېچقانداق ئەگرى توقاي - مۇرەككەپ ۋەقەلەر يوق. ئۇنىڭدا سۆزلەنگىنى پەقەت ئادەتتىكى بىر ھېكايە. روماندىكى باش قەھرىمان بىروم دوپلىندىكى بىر شىركەتنىڭ ئېلان خادىمى بولۇپ، ئەسەردە نۇرغۇن ئەينى، ئىنچىكە تەسۋىرلەر ئارقىلىق، بۇرۇقتۇم بولغان بۇ تۆۋەن قاتلام شەھەر ئاھالىسى ۋە ئۇنىڭ ئۈچۈن خۇشاللىق ئىزدىگۈچى سۆيۈملۈك ئايالى مۇلى ھەم مەنىۋى ئاتىسىنى ئىزدىگۈچى ياش سەنئەتكار ئوقۇغۇچى ئىستېۋىن دېدىرستىن ئىبارەت ئۈچ شەخسنىڭ 1904 - يىلى 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئەتىگەن سائەت سەككىزدىن كېچە سائەت ئىككىدىن قىرىق بەش مىنۇت ئۆتكىچە بولغان 19 سائەت ئىچىدىكى كەچۈرمىشلىرى تەسۋىرلىنىپ، ھازىرقى زامان غەرب جەمئىيىتىدىكى كىشىلەرنىڭ غېرىبلىقى ۋە ئۈمىدسىزلىكى ئىپادىلەنگەن.

جويىس روماندىكى باش قەھرىماننىڭ سەرگەردانلىق كەچۈرمىشلىرىنى ھومىرنىڭ تارىخى داستانى «ئودىسسسا» دىكى قەھرىمان ئولېسپىسنىڭ دوپلىندىكى سەرگەردانلىقى بىلەن سېلىشتۇرغان. پۈتۈن كىتاب 18 بابتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، «ئودىسسسا» دېگى كەيپىيات بىلەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلىنغان. بۇ خىل سېلىشتۇرما ئۇسۇل بىلەن ھازىرقى زامان غەرب جەمئىيىتىنىڭ قالاقلىقى ۋە چىرىكلىكىدە يۇقۇملانغان كىشىلەرنىڭ بىچارىلىكى ۋە ئازابلىرى گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

ئاڭ ئېقىمى ھېكايىچىلىقىنى باشلاپ بەرگۈچى جامىس جويس ۋە ئۇنىڭ مەشھۇر رومانى «ئولپسېس»

غەرب ئەدەبىيات مۇنبىرىدە «سىرلىق كىتاب»، «ئاجايىپ كىتاب» دېگەن ناملار بىلەن تەرىپلىنىپ كېلىۋاتقان داڭلىق رومان «ئولپسېس» ئاڭ ئېقىمى ھېكايىچىلىقىنى باشلاپ بەرگۈچى كاتتا ئەسەر دەپ قارىلىپ، ئاپتورى جامىس جويسنىڭ نامىنى پۈتۈن دۇنياغا تونۇتتى.

پۈتۈن ئەسەر سۆزىنىڭ راۋاجى ناھايىتى گۈڭگا، چۈشەنمەك قىيىن بولۇپ، ئەسەر ئېلان قىلىنىش بىلەن غەرب ئەدەبىيات ساھەسىدە كۈچلۈك تەسىر قوزغاپ، مەخسۇس مۇشۇ ئەسەرنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە گومانلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىدىغان ھەم تەتقىقات ئېلىپ بارىدىغان «جويس ئىلمىي جەمئىيەتلىرى» قۇرۇلۇشقا باشلىدى. ھازىرغىچە بۇ روماننى تەتقىق قىلىدىغان، يېشىپ چۈشەندۈرىدىغان، ئىزاھات بېرىدىغان مەخسۇس ئەسەرلەردىن ۋە قورال خاراكتېرلىك كىتابلاردىن يەتمىش نەچچىسى بارلىققا كەلدى. ئۇنىڭدىن باشقا بىر قىسىم مۇتەخەسسسلەر جويسنىڭ قول يازمىسىنى ئېلېكترونلۇق مېڭىگە كىرگۈزۈپ ئون يىل تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ئەسلى نۇسخىدىكى بەش مىڭدىن ئارتۇق خاتالىقنى ئۆزگەرتكەنلىكىنى ئېلان قىلىپ، ئەدەبىيات ساھەسىنى زىل - زىلىگە سالدى. لېكىن ئۆتكەن يىلدىن بۇيان بىر قىسىم مۇتەخەسسسلەر يېڭى نەشر نۇسخىسىنى ئىنكار قىلىپ، يەنىلا كونا نۇسخىسىنى يازغۇچىنىڭ ئارزۇسىغا ماس كېلىدۇ، دەپ قارىماقتا. مەيلى قانداق بولمىسۇن، بۇ ئەسەر غەرب ئەدەبىيات

«سەرگەردان» (1931) ناملىق سەھنە ئەسەرلىرى بار.
جويسنىڭ ئەسەرلىرى ئەدەبىيات ۋە پەلسەپە قىممىتى
جەھەتتىن ھەر بىر ئەدەبىيات ھەۋەسكارىنىڭ كۆرۈپ بېقىشىغا
ۋە تەتقىق قىلىپ بېقىشىغا ئەرزىدۇ.

(ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى 1995 - يىلى 6 - ئاينىڭ 22 - كۈنى)

سەرگەردانلىقتا ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ۋەقەلىك ۋە پېرسوناژلار دۆلىتىگە مەركەزلەشكەن. ئۇنىڭ تۇنجى ھېكايىلەر توپلىمى «دۆلىتىلىق ئادەم» (1914) دە، دۆلىتىدىكى ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن قاتلام شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدىكى ئۇششاق - چۈشەك ۋەقەلىرىنى تەسۋىرلەپ، ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ كىشىلەرنىڭ غايىسى، ئۈمىدى ۋە ئىزدىنىشلىرىگە كەلتۈرگەن بەرباتلىقى ۋە ئازابلىرىنى ئېچىپ بېرىپ، ئىرېلاندىيەنىڭ ئىجتىمائىي كەيپىياتىغا بولغان بىزارلىقىنى ۋە كەمسىتىشىنى ئىپادىلىگەن. «ياش سەنئەتكارنىڭ ئوبرازى» (1916) ناملىق پوۋېستىدا ئۆزىنىڭ تەرجىمىھالى ئاساس قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا باش قەھرىماننىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانى ئارقىلىق، سەنئەتكارلار بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەسۋىرلەپ، ئۆزىنىڭ ئىرېلاندىيە جەمئىيىتىگە بولغان نارازىلىقىنى ئىپادىلىگەن.

گەرچە، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يازغۇچىنىڭ كۆز نۇرى ئاجىزلاپ كەتكەن بولسىمۇ، يەنىلا باش چۆكۈرۈپ يېزىقچىلىق قىلىپ، 10 ۋاقىتنى سەرپ قىلىپ، 1939 - يىلى ئەڭ ئاخىرقى رومانىنى يېزىپ تاماملىدى. يازغۇچى بۇ رومانىنى ئۆزىنىڭ ئەڭ نادىر ئەسىرى دەپ قارايدۇ. روماندا دۆلىتىدىكى بىر ھاراق دۇكىنى خوجايىنىنىڭ (ئۇ بارلىق ئادەملەرگە ۋەكىل قىلىدۇ) چۈشىدىكى كەچۈرمىشلىرى ئارقىلىق ھازىرقى زامان دۇنياسى ھالاك بولۇش پەيتىگە كېلىپ قالغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭ قارشىچە: مېھىر - شەپقەت ئىنسانىيەتنى بەرپا قىلىدۇ. ئۇرۇش ئىنسانىيەتنى ھالاك قىلىدۇ. ئۇلار مۇشۇ شەكىلدە دەۋر قىلىپ تۇرىدۇ. مانا بۇ ئىنسانىيەتنىڭ تارىخى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. جويىسىنىڭ باشقا ئەسەرلىرىدىن يەنە «ئىشخانىدىكى شادلىق» (1903)، «بىر تىيىن - بىر پارچە شېئىر» (1927) ناملىق شېئىرلار توپلىمى،

ئېپىك شېئىرلارنى يازغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا لىرىك شائىر بولۇپ، ئۆزىنى ئىپادىلەش - ئىجادىيەتنىڭ ئەڭ يارقىن ئالاھىدىلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا لىرىك شېئىر پاستىرناك ئىجادىيەت ئىلھامىنىڭ باشلىنىشى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مول ئىجادىي ئىلھامىنىڭ ئۇرغۇپ چىقىش ئېغىزى. شۇنداقلا پاستىرناك روھىي دۇنياسىنى ئەڭ ياخشى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئەينەك ھېسابلىنىدۇ. بۇ شېئىرلار گۇڭگا، ئۆزگىرىشچان بولۇپلا قالماي يەنە چۈشىنىكسىز بولۇپ، چۈشىنىش، تەھلىل قىلىش، تەرجىمە قىلىش ناھايىتى قىيىن. تارىختىن بۇيان پاستىرناك ئىجادىيەتتىكى ھەقىقەت بولۇۋاتقان تالاش - تارتىشلارنىڭ ئاساسلىق سەۋەبلىرىنىڭ بىرىمۇ، دەل ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ مۇشۇنداق چۈشىنىكسىز بولۇشىدۇر. بىراق پاستىرناك شېئىرلىرىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئېلىپ بېرىلغان بۇ تالاش - تارتىشلار ئۇنىڭ سەنئەت ئىزدىنىشى جەريانىدىكى مۇۋەپپەقىيەتتىكى ۋە مەغلۇبىيەتكە، شېئىر ئېستېتىكىسىدىكى بىر قىسىم ئەنئەنىۋى نۇقتىئىنەزەرنى يېڭىلاش كېرەكمۇ، دېگەن مەسىلىگە چېتىلىدۇ ھەم ئىجادىيەت ئىدىيەسى ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىكى ئىزدىنىشلىرىمۇ، پاستىرناك زادى رېئاللىزمچىمۇ ياكى مۇدېرنىزمچىمۇ دېگەن مەسىلىگە چېتىلىدۇ.

پاستىرناك ئىجادىيەت خاسلىقىغا باي شائىر، ئۇنىڭ يازغان شېئىرلىرىمۇ ھەقىقىي مەنىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا مۇدېرنىزم شېئىرى، لېكىن ئۇ ئەنئەنىنىمۇ چەتكە قاقمىغان. پۈشكىننىڭ ئېستېتىك ئىدىيەسىگە ناھايىتى ئېھتىياتچان پوزىتسىيە تۇتقان. ئۇنىڭ شېئىرلىرى رۇس مىللىتىنىڭ خاراكتېرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن، لېكىن ئۇ «سەنئەت بۇلۇتقا ئوخشايدۇ». شۇڭا ئۇ غەربنىڭ ھازىرقى زامان خىلمۇ - خىل سەنئەت ئېقىملىرىنىڭ پارلاق نەتىجىلىرىنى چوقۇم قوبۇل قىلىشى كېرەك، دەپ

پاسترناك ئىجادىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى

پاسترناك (1890 - 1960) سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 20 - ئەسىردىكى ئەڭ تالانتلىق شائىرلىرىنىڭ بىرى. ھازىرقى زامان شېئىرىيىتىنىڭ پېشۋاسى. ئۇ ئەينى دەۋردە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شېئىرىيەت مۇنبىرىدىكى ئىجادىيەت ئۇسلۇبى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان مائاكوۋسكى، سېرگىي يېسىنن قاتارىدىكى داڭلىق ئۈچ شائىرنىڭ بىرى بولۇپ كۆزگە كۆرۈنگەن. ئۇ شېئىر، بولۇپمۇ لىرىك شېئىر، نەسىر ئىجادىيىتىدە ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب يارىتىپ، شېئىرىيەت دۇنياسىغا ئالەمشۇمۇل تۆھپە قوشقانلىقى ئۈچۈن، نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. شۇنداقلا سوۋېت ئىتتىپاقى يازغۇچىلىرى 1 - قۇرۇلتىيىدا «مۇشۇ دەۋرنىڭ ئەڭ بۈيۈك شېئىر چولپىنى» دېگەن يۈكسەك شەرەپلىك نامغا ئېرىشكەن.

ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ تىلى سىرلىق، ئۇسلۇبى چۈشىنىكسىز بولۇپ، ئادەمگە گويا باش باھاردىكى ئاپئاق قاردەك تۇيغۇ بېرىدۇ. شۇڭا ئۇ كېيىنچە ئەينى دەۋردىكى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئەيىبلەشگە، ھەتتا شۇ دەۋر ۋەزىيىتىنىڭ سوغۇق مۇئامىلىسىگە ئۇچرىغان. بىراق ئۇ ئىجادىيەتتە باشتىن - ئاياغ ئۆزىنىڭ روھىي ئەركىنلىكىنى قوغداپ، ئۆزىنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرى بويىچە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان.

پاسترناك ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسلىق سالىمىنى شېئىر ۋە نەسىر ئىجادىيىتى ئىگىلەيدۇ. بىراق ئۇ ئالدى بىلەن لىرىك شائىر. ئۇنىڭ نەسىرلىرىمۇ قويۇق شېئىرى پۇراققا تويۇنغان. گەرچە ئۇ لىرىك شېئىر يېزىش بىلەن بىرگە خېلى كۆپ

ئىجادىيەتتە شېئىر بىلەن رېئاللىقنى «بىر جۈپ قوشكېزەكلەر» قاتارىدا سېلىشتۇرۇپ، شېئىر بىلەن تۇرمۇشنى گويا بىر قورساقتىن تۇغۇلغان ئاچا - سىڭىلغا ئوخشايدۇ، ئىجادىيەت بولسا ئىككىنچى تۇغۇلۇشتۇر دېگەننى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ مۇشۇ ئارقىلىق سەنئەت رېئاللىقىنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ تۇرمۇش رېئاللىقى بىلەن تەڭلەشتۈردى. ئۇ سەنئەت رېئاللىقى ئىككىنچى رېئاللىقتا بولۇپ، بىرىنچى رېئاللىققا قارىغاندا تېخىمۇ رېئال، تېخىمۇ جانلىق ئىجادچانلىققا باي بولىدۇ، دېگەننى تەشەببۇس قىلدى.

پاستىرناكنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى ئىزدىنىشىنىڭ ئاساسىي نوقتىسى رېئاللىق ۋە ساپلىقتۇر. ئۇ: ھېچكىم تېخى كۆرۈپ باقمىغان ساپلىق سەنئەتنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسى دەپ قارايدۇ. لېكىن ئۇنىڭ ساپلىق چۈشەنچىسى باشقىلارنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇ: «بىر قاراڭغۇ بىلىۋالدىغان نەرسە ساپ بولمايدۇ، ئەكسىچە ساپلىق دائىم مۇرەككەپلىك ئىچىدە بولىدۇ.» دەيدۇ.

ئۇنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى بۇ خىل كۆز قاراشلىرى شېئىرلىرىدا ناھايىتى ئېنىق تاپقان.

يىغىنچاقلىغاندا، پاستىرناكنىڭ شېئىر سەنئىتىنى يېڭىلاش جەھەتتە قولغا كەلتۈرگەن زور نەتىجىسى كىشىنى ئىلھام-لاندۇرىدۇ. (1) رېئاللىق بىلەن مودېرنىزمنى بىرلەشتۈرۈشنى ئالدىنقىلاردىن ناھايىتى يۇقىرى دەرىجىدە ئاشۇرۇۋەتتى. (2) مودېرنىزىم شېئىر سەنئىتى ھەققىدىكى ئىزدىنىشىدە يوشۇرۇنلۇق بىلەن يارقىنلىقنى، راۋانلىق بىلەن چۈشىنىكسىزلىكنى، سەنئەت ئەمەلىيىتىنىڭ ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ مۇۋەپپەقىيەتلىك بىرلەشتۈردى.

(ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى، 1995 - يىلى)

قارايدۇ. ھەتتا ئۇ ئۆزىنى ئىنكار قىلىشتىنمۇ قورقمايدۇ. چۈنكى: «تۇرمۇشتا مەھرۇم قېلىش ئېرىشكەنگە قارىغاندا تېخىمۇ زۆرۈر نەرسە. ئەگەر يۇرت ئۆلمىسە بىخ چىقارمايدۇ ئەمەسمۇ.» دەيدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ ئۇسلۇبى غەيرىي، ئۆزگىرىشچانلىققا ئىگە. ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ ئۇسلۇبى غەيرىي، ئۆزگىرىشچانلىققا ئىگە. ئۇنىڭ شېئىر خاھىشى نەسرلىرىدە ئىپادىلەنگەن. نەسرلىرىدە ئىپادىلەنگەن بۇ شېئىر خاھىشى ئۇنىڭ شېئىرى مەنىسى ئىزدىنىشىدىن كەلگەن. ئۇنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدە يازغان شېئىرلىرىدىكى ئىماگلار ئۆزگىرىشچان، قۇرۇلمىسى ستروئۇق تۇيغۇغا ئىگە بولۇپ، كۈنچە ئېستېتىك تۇيغۇ بىلەن چۈشىنىش تەس. ئۇنىڭ كېيىنكى دەۋرىدىكى شېئىرلىرى كىتابخانلارنىڭ تەسەۋۋۇرىنى قاناتلاندۇرۇپلا قالماي، باي ئىماگ بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. بۇ خىل ھادىسە ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ ئۆزگىرىشچانلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بىراق ئۇنىڭ شېئىرلىرى قانچىلىك ئۆزگىرىشچان بولمىسۇن، شېئىرلىرىدىكى قەتئىي يېڭىلىق يارىتىشچانلىقى، تەبىئەتنى ئاساس قىلىش روھى - ئادەم ئېڭى، مەۋجۇدىيەت چۈشەنچىسى، ھاياتلىقنىڭ بۇرچى ۋە دۇنيانىڭ قىممىتىگە قارىتا ئېلىپ بارغان ئويلىنىشى، قوزغىتىشچانلىقى، ساپلاشتۇرۇش ۋە گۈزەللەشتۈرۈش قىممىتى ئۆزگەرمىگەن.

ئەگەر پاستىرنىڭ شېئىرلىرىنىڭ سەنئەت ئالاھىدىلىكىنى بىر جۈملە سۆزگە يىغىنچاقلىساق، ئۇنى كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە بولغان ئارىلىقتىكى تەسىراتتىن مەڭگۈلۈكنى تۇتۇش دېگەنگە يىغىنچاقلاش مۇمكىن. بۇنى كۈنكەرتىلاشتۈرۈپ ئېيتقاندا: شەكلى ئۆزگىرىش جەريانىدىكى رېئاللىقنى، مۇرەككەپلىك ئىچىدىكى ساپلىقنى، قىسقا مۇددەت ئىچىدىكى مەڭگۈلۈكنى ئەكس ئەتتۈرۈش دېيىشكە بولىدۇ. پاستىرنىڭ 20 - ئەسىردىكى مودېرنىزم شېئىرىيىتى ئاساسىدا، ئۆزىنىڭ يېڭى شېئىر ئۇسلۇبىنى ياراتتى. ئۇ ئۆز

دەيدىكەن ، ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ تارىخىنى بىلىشى كېرەك . بىز كىم ، تارىختا نېمە ئىشلارنى قىلغان ، تەقدىرىمىز قانداق بولغان ، تارىختىكى تەسىرى ۋە رولىمىزچۇ ، ھازىر نېمە ئىش قىلىۋاتىمىز ، بۇنىڭدىن كېيىن نېمە ئىش قىلىمىز؟ بۇلار قىز - ئاياللىرىمىز ئويلىنىشقا تېگىشلىك مۇھىم مەسىلە . ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ تارىخىنى بىلگەندىلا ئاندىن باشقا تارىخى ، پۈتۈن مىللەتنىڭ تارىخىنى بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ . تارىخىنى بىلىش ئەرلەرنىڭلا مەسئۇلىيىتى ئەمەس .

ئاياللار مىللەتنىڭ ئانىسى ، بالىلارنىڭ تۇنجى تەربىيەچىسى . ھەر قانداق بالا تۇنجى دەرسنى ئانىسىدىن ئالىدۇ . بالىلارنىڭ تۇنجى ئۆگەنگەن نەرسىسى تاكى ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە مەڭگۈ ئېسىدىن چىقمايدىغان ئاساسىي بىلىمگە ئايلىنىدۇ . ئالدىن ئالغان بىلىمنىڭ قانداق بولۇشى بالىنىڭ كېيىنكى تەقدىرىدە مۇھىم رول ئوينايدۇ . بالىنىڭ كىچىكىدىنلا خەلقپەرۋەر ، ۋەتەنپەرۋەر ، ئالىيجاناب قورقماس بولۇپ يېتىشىپ چىقىشى ئومۇمەن ئانىنىڭ تەربىيەسىدىن كېلىدۇ . ئانا - تارىخى ، ھەتتا ئۆزىنىڭمۇ تارىخىنى بىلمەسە بالىنى قانداقمۇ مۇنداق پەزىلەت بىلەن تەربىيىلەپلەسۇن . بەلكىم ھازىرقى شارائىتتا بىزنىڭ ئومۇمىي يۈزلۈك تارىخى بىلمەسلىكىمىز ۋە تارىخقا قىزىقماسلىقىمىز ئائىلىمىزدىكى تارىخ تەربىيەسىنىڭ كەمچىل بولۇشىدىن بولغان بولۇشى مۇمكىن . ئۇنىڭ ئۈستىگە ھازىر يەسلى ۋە باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قىز ۋە ئاياللار ، ئۇنىڭ ئۆزلىرى تارىخىنى بىلمەي تۇرۇپ قانداقمۇ تارىخ تەربىيەسى بېرەلسۇن ھەم ئۆتكەن تارىخ دەرسىمۇ قانچىلىك بولماقچى ئىدى . لېنىننىڭ «ئۆتمۈشنى ئۇنتۇش ئاسىيلىقتىن دېرەك بېرىدۇ» دېگەن سۆزى بىلەن ئېيتقاندا ، بىزنىڭ قىز - ئاياللىرىمىز ھەقىقەتەن تۇرمۇشنىڭ ئاسىيلىرى . ئۆتمۈش تارىخ

قىز - ئاياللارنىڭمۇ تارىخنى بىلىش مەجبۇرىيىتى بار

ئاياللار ئىنسانىيەتنىڭ يېرىمىنى تەشكىل قىلغۇچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزلىرى ياراتقان تارىخنى بىلىشى زۆرۈر.

ئۇلارنىڭ تارىختا ئىز قالدۇرغان غايەت زور تۆھپىلىرىگە كۆز يۇمۇشقا بولمايدۇ. ئۇلار تارىخ سەھنىسىدە نامسىز قەھرىمانلىق ئوبرازى بىلەن تارىخ كىتابىنىڭ ھەر بىر بېتىگە سىڭىپ كەتكەن. ئۇلار ئەرلەرگە ئوخشاشلا تارىخنىڭ ياراتقۇچىلىرى ۋە گۇۋاھچىلىرى. شۇڭا ئۇلارنىڭمۇ تارىخنى بىلىش مەجبۇرىيىتى بار. بولۇپمۇ بىزنىڭ قىز - ئاياللىرىمىزغا قارىتا تېخىمۇ شۇنداق. ھازىرغىچە قىز - ئاياللىرىمىزدىن مەشھۇر ئەمەس، ئادەتتىكىمۇ بىر تارىخچىنىڭ چىقماسلىقى بىزنى تولمۇ ئېچىندۇرىدۇ. بىزنىڭ قىز - ئاياللىرىمىز باشقا مىللەت قىز - ئاياللىرىنىڭ ئۆزىگە ۋاكالىتەن مىللىتىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىپ بېرىۋاتقانلىقىدىن قىلچە نومۇس ۋە ئېچىنىش ھېس قىلمىسا كېرەك.

بىزنىڭ قىز - ئاياللىرىمىز تارىخقا قىزىقمايدۇ. تارىخ ئۇلار ئۈچۈن ئەھمىيەتسىز نەرسە، مەيلى ئوتتۇرا مەكتەپتە بولسۇن، مەيلى ئالىي مەكتەپتە بولسۇن، بىزنىڭ قايسى قىز ئوقۇغۇچىلىرىمىز تارىخقا قىزىقىپ باققان؟ تارىخ ئۇلار ئۈچۈن مەنىسىز دەرس. ئۇنىڭدىن مۇھەببەت رومانلىرىنى ئوقۇغىنى ياخشى. بەلكىم بۇ قىز - ئاياللىرىمىزدىكى «ئاياللار ئاجىز» كۆز قارىشىنىڭ ئىپادىسى بولسا كېرەك. ئەمەلىيەتتە ئۇلار مۇشۇ كۆز قاراش بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئەركىنلىكىنى ئۆزلىرى بوغۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. ئەگەر ئاياللىرىمىز ھەقىقىي قەدىمىزنى رۇسلايمىز

ھېچ ئىش قىلىپ باققىنى يوق ھەم قىلالمايۋاتىدۇ. سىلەر
راستىنلا ھېچ ئىش قىلالامسىلەر؟

سۆيۈملۈك قىز ۋە ئاياللار كەلگۈسى ئۈچۈن، كېيىنكى
ئەۋلادلار ئۈچۈن ۋە ئۆزۈڭلار ئۈچۈن سىلەرنىڭمۇ تارىخى بىلىش
مەجبۇرىيىتىڭلار بار.

(شىنجاڭ ئاياللىرى ژۇرنىلى)

دېمەكتۇر. ئەلۋەتتە ئۇلار ئاسىيغا ئايلانغان ئىكەن خەلقنىڭ، مىللەتنىڭ ئالدىدىكى جىنايىتىنى ئېغىر دېيىشكە ھەقلىقمىز. ئۇلار جىنايىتىنى يۇماي تۇرۇپ يېڭى بىر ئەۋلاد سۈپەتلىك پەرزەنتلىرىنىڭ يېتىشىپ چىقىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس.

ئەمدى ئاياللار ئۆزلىرىنىڭ كۆز قارىشىنى، ئورنىنى ئۆزگەرتىدىغان دەۋر كەلدى. بۇرۇن پۇرسەت بولمىغان بولسا ئەمدى پۇرسەت بار. قىز - ئاياللىرىمىزنىڭ تەربىيەلىنىشىمۇ ئاساسەن كاپالەتكە ئىگە قىلىنىۋاتىدۇ. ھەم باشلانغۇچتىن تارتىپ تاكى ئالىي مەكتەپكەچە تارىخ دەرسى تەسىس قىلىنغاندىن سىرت، نەشرىياتلارمۇ تارىخ كىتابلارنى كۆپلەپ نەشر قىلىۋاتىدۇ. كەم نەرسە پەقەت قىز - ئاياللىرىمىزدىكى قىزىقىش. تېخى يېقىنقى زامان تارىخىمىزدا بولۇپ ئۆتكەن قانلىق ۋەقەنىڭ شاھىتى سۈپىتىدە تونۇلغان مەشھۇر ئايال قەھرىمانىمىز نۇزۇگۈمنى بىلمەيدىغانلار ساماندىك. ئۇ كىم، نېمە ئىش قىلغان، قايسى دەۋردە ياشىغان؟ ... ئادەتتىكى قىز - ئاياللىرىمىزنى دېمەيلا قويايلى، ھەتتا ئالىي مەكتەپ تەربىيەسى ئالغان قىزلىرىمىزنىڭ ئىچىدە ئۇنىڭ ئىسمىنى ئاڭلاپ باقمىغانلارمۇ خېلى كۆپ. گەرچە بەزىلىرى ئاڭلىغان بولسىمۇ، پەقەت مۇشۇنداق بىرى ياشاپ بېقىپتىكەن دەپلا قويدۇ، خالاس.

ھازىرغىچە مەن قىز - ئاياللىرىمىزنىڭ تارىخ ھەققىدە ھەتتا يېقىن كەلگۈسىدە تارىخقا ئايلىنىش ئالدىدا تۇرغان ئەتراپىدىكى ۋەقەلەر، دۆلىتىمىزدىكى ۋەقەلەر، خەلقئارادا يۈز بېرىۋاتقان ۋەقەلەر ھەققىدە بىر ئېغىزىمۇ مۇنازىرە ۋە غۇلغۇلا قىلىپ باققانلىقىنى ئاڭلاپ باقمىدىم. ئۇلار بۇ ھەقتە گەپ بولسلا «بۇ ئىشلارغا باش قاتۇرۇپ نېمە ئىش بوپتۇ، چىرايلىق كىيىمىمىزنى كىيىپ، ئويۇنمىزنى ئوينىساقلا بولدى. بىز نېمە ئىش قىلالايتتۇق» دېيىشىنىلا بىلىدۇ. شۇڭىمۇ ئۇلار ھازىرغىچە

سىياسىتى ئۇنىڭ ئالدىدا قىممىتىنى يوقاتقان. ئۇ يېزىدا دائىم زورلۇق - زومبۇلۇق بىلەن ئەيشى - ئىشرەتلىك تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. ئۇ ھەر قېتىملىق تەكشۈرۈشتە كۆز بويلاش بىلەن ئالدامچىلىق قىلىپ بىر قىسىم رەھبىرى كادىرلىق سالاھىيىتى بولمىغان خادىملارغا زور مىقداردا سوۋغا - سالام بېرىپ ئۆزىنىڭ «كىچىك پادشاھ» لىقىنى قوغداپ قالىدۇ ياكى سېتىۋالىدۇ. ئۇنىڭدا يېزا كادىرى بولۇشقا مۇناسىپ پەزىلەت - ئىستىل يوق. ئۇ دېھقانلارنىڭ ياۋاش، ساددىلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى ئانىي تېپىشى بىزنى ئېچىندۇرماي ۋە غەزەپلەندۈرمەي قالمايدۇ.

ھېكايىدىكى مەتيار ئاپتور تەرىپىدىن يارىتىلغان يەنە بىر ئوبراز بولسىمۇ، بىراق ئۇ تۇرمۇشىمىزدا، جەمئىيىتىمىزدە مەۋجۇت بولغان رېئاللىق شەخس. ئاپتور بۇ خىل تىپىك ئوبرازنى تۇتقا قىلىپ ھېكايىدە دېھقانلار مەسىلىسىگە كۆڭۈل بۆلگەن. گەرچە دېھقانلار مەسىلىسىنى يېزىدىكى ئاز بىر قىسىم ئىستىلى ناچار نامۇۋاپىق كادىرلار كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ مەسىلىنىڭ ۋاقتىدا ھەل قىلىنىپ دېھقانلارغا چۈشۈۋاتقان ئارتۇقچە سېلىقلارنىڭ ئازايىماسلىقى دېھقانلارنى تېخىمۇ يۈرەكئالدى قىلىۋەتكەن. بۇنى ئەدەبىيات يۈزىدە دەل ۋاقتىدا ئەكس ئەتتۈرۈش يازغۇچىلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس بۇرچىدۇر.

ئاپتور ھېكايىدە يەنە بىر تەرەپتىن ئادەملەرنىڭ ھايات پائالىيىتىگە باھا بېرىشتە باشقىچە بىر نۇقتىئىنەزەر بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان.

ئومۇمەن بىز بىر ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ھاياتىغا باھا بېرىشتە كەڭ قورساقلىق بىلەن بارلىق خاتالىقلىرىنى ھەتتا رەزىللىكلىرىنى بىراقلا نەزەردىن ساقىت قىلىپ، ئۆزىدە يوق سۈپەتلەر بىلەن بېزەپ، پەرىشتىدەك پاك - پاكىز يولغا

«تېرىلگەن جەسەت»^[1] تىكى ئاددىي ۋەقە، چوڭقۇر مەنە

ئۈستۈمۈت جىنازا ئىچىدىن ھالسىز بىر ئىگراش ئاڭلاندى.

- ئابدۇنىياز... ئابدۇنىياز... مەن ئۆلمىدىم...

مەتيار كۈچىنىپ مىدىرلىدى. جىنازا مىدىرلاپ كەتتى. شۇن ئاۋۋۇت كۆتۈرگەنلەر قوقاسقا دەسسۈۋالغاندەك مۇرىلىرىدىن جىنازىنى ئىرغىتىپ تاشلاپ، ئۇدۇل كەلگەن تەرەپكە ئۆزىنى ئاتتى.

جەسەتنىڭ تېرىلگەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ قورقۇنچلۇق رېئاللىقتىن مەنمۇ ۋەھىمىگە چۈشتۈم. بەلكىم ھەممىمىز ۋەھىمىگە چۈشكەندىمىز. ئەمەلىيەتتە بۇ ۋەھىمە پەقەت جەسەتنىڭ تېرىلگەنلىكى بولماستىن بەلكى يەرلىك <<خاقان>> مەتيارنىڭ تېرىلگەنلىكىدۇر. ئۇنىڭ تېرىلىشى دېھقانلارغا قايتىدىن بالايىناپەت ئەكېلىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئەسلى ھېكايىدىكى مەتيار مەلۇم يېزىنىڭ باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالغان دۆلەتنىڭ ئاساسى قاتلام رەھبىرى كادىرى. بىراق ئۇ دۆلەتنىڭ، خەلقنىڭ ئۆزىگە بەرگەن ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز يېزىسىدا «كىچىك يەرلىك پادىشاھ» لىق تىكلۈۋالىدۇ. ئۇنىڭغا بارلىق پۇقرالار شەرتسىز بويىسۇنۇشى شەرت. ئۇنىڭغا بىۋىروكراتلىق ۋە فېئوداللىق زومىگەرلەرنىڭ ھوقۇق - ئىمتىياز روھى شۇنچىلىك سىڭىپ كەتكەنكى ھەتتا دۆلەت قانۇنى ۋە

[1] مۇشۇ گېزىتنىڭ 1996 - يىلى 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدىكى ساندا ئېلان قىلىنغان «قايتا تېرىلگەن جەسەت» ناملىق ھېكايە كۆزدە تۇتىلىدۇ.

بىزدە مۇكەممەل ئەدەبىيات نەزەرىيەسى قاچان مەيدانغا

كېلىدۇ؟

بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىياتى شۇ مىللەت كىشىلىرىنىڭ مەنىۋى دۇنياسى، روھىي پىسخىكىسىنى ئېچىپ بېرىدۇ. ئۇنداقتا، بىزدە مۇكەممەل ئەدەبىيات بارمۇ - يوق؟ بىز مىللەتنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى قانچىلىك ئېچىپ بېرەلەيدۇق؟

بىز ئۆزىمىزنى «ئەدەبىيات مىللىتى»، «شېئىر مىللىتى» دېگەن سۆز بىلەن سۈپەتلەيمىز، ئەمەلىيەتتە، بىزنىڭ تىلغا ئالغۇدەك باشقا نەرسىمىز بولمىغانلىقى ئۈچۈن، روھىمىزنى ئاشۇ بىر قانچە كلاسسىك ئەسەرلىرىمىز بىلەن بەزلەشكە ئۈگەنگەن. مەيلى بىز ئۆزىمىزنى قانچىلىك بەزلىمەيلى، ھامان رېئاللىقنى قوبۇل قىلىشىمىز كېرەك. بىز يېزىلىۋالغان شېئىر، ھېكايە، رومان، پوۋېستلىرىمىزغا قاراپلا ئۆزىمىزدە مۇكەممەل ئەدەبىيات بار، دەپ ئېيتالامدۇق؟ مېنىڭچە، بۇنىڭغا ھېچكىم يۈرەكلىك ھالدا جاۋاب بېرەلمەيدۇ. ئۇلار پەقەت ئەدەبىياتنىڭ بىر قىسمى، مۇكەممەل ئەدەبىيات بولۇش ئۈچۈن بەدىئىي ئەدەبىياتلا كۇپايە قىلمايدۇ. ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالىدىغان، كىشىگە ھاياتىي كۈچ بەخش ئېتىدىغان نەزەرىيەۋى ئاساس بولۇشى كېرەك. بەدىئىي ئەسەر بىلەن ئەدەبىيات نەزەرىيەسى مۇكەممەل ئەدەبىيات سىستېمىسىنى بەرپا قىلىدىغان ئىككى ئامىل ھېسابلىنىدۇ. دۇنيا ئەدەبىياتى تەرەققىي قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا يەتكەن بۇگۈنكى كۈندە، بىز يەنىلا ئەدەبىياتنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدا ياشاۋاتىمىز. نەزەرىيە جەھەتتە ئەدەبىياتىمىزنى

سالىمىز. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا بۇ مىللىتىمىز ئۆرپ - ئادىتىنىڭ ۋە مىللىتىمىز پىسخىكىسىدىكى ئەپۇچانلىق ھەم كەڭ قورساقلىقنىڭ روشەن ئىپادىسى. ئاپتور ھېكايىسىدە بىزدىكى بۇ خىل يىمىرىلمەس قورغانغا ئايلانغان ئادەتكە قارىتا مەلۇم دەرىجىدە نارازىلىقنى ئىپادىلەيدۇ. مېنىڭچە بۇ ھېكايىدىكى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان يەنە بىر تەرەپ.

ھېكايىدىكى مەتيار يېزا باشلىقى ئۇچىغا چىققان ھاراقكەش، بەگى، ئىشرەتخور، نەپسانىيەتچى، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا ناچار ئىللەتلەر ئاساسى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭ قىلمىشلىرىدىن ھەممە ئادەم بىزار. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى بارلىق لاي - پاتاقلىرى يۇيۇپ تاشلىنىپ «مۆمىن مۇسۇلمان ئىدى، ھاراق ئىچمەيتتى، تاماكا چەكمەيتتى، كىشىگە ئازار بەرمەيتتى، ئايغىدا چۈمۈلە ئۆلمەيتتى، نامازنى، روزنى قازا قىلمايتتى. يالغان سۆزلىمەيتتى، خەقنىڭ ھەققىنى يېمەيتتى...» دەپ ئاپئاق ئادەمگە ئايلاندۇرۇپ قويۇلدى.

قىسقىسى ھېكايە بۇ خىل تېمىدا يېزىلغان ئەسەرلەر ئىچىدە بىر قەدەر مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان، دېھقانلارنىڭ بىر قىسىم يېزا باشلىقلىرىغا بولغان نارازىلىقى ھەقىقىي ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

(غەربى رايون سودا - سانائىتى، 1998 - يىلى 28 - ئاۋغۇست)

نەزەرىيەۋى سەۋىيەگە كۆتۈرۈپ، سىستېمىلىق بايان قىلىپ باقمىدى.

بىرى ماڭا: «بىزدە ئەدەبىياتچى كۆپ، ئەمما ئەدەبىيات يوق. تەپەككۈر ۋە ھېسسىيات جەھەتتە سەزگۈرەكلىرى شېئىر، ھېكايە يازىدۇ.» دېگەندى. دەسلەپتە بۇ سۆزلەر ماڭا پەقەت ياقمىغاندى. كېيىن ئويلاپ باقسام، ئۇنىڭ دېگىنىنىڭمۇ ئاساسى بار ئىكەن. بۇمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا بېرىلگەن جانلىق بىر باھا ئىكەن. مېنىڭچە، بۇ ھەرگىز ئوبزور، نەزەرىيەۋى ماقالە يېزىش ئاسان، ھەممە ئادەم قىلالايدىغان ئىش دېگەنلىك ئەمەس. بەلكى بىزنىڭ ئومۇميۈزلۈك نەزەرىيەنى شەرھەلەشكە، نەزەرىيە جەھەتتىن يېتىلىشكە ئەھمىيەت بەرمەيدىغانلىقىمىزنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئەدەبىيات قوشۇنىمىزغا نەزەر سالساق، مەخسۇس نەزەرىيەۋى تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلار ساناقلىقلا، شېئىر، ھېكايە يازىدىغانلار ئىنتايىن كۆپ، ئەمما ئۇلارنىڭ بىر قانچە پارچە ئوبزورغا قاراپلا ئۇلارنى بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىيات نەزەرىيەچىلىرى دېيىشكە بولمايدۇ. بىزدە ھەقىقەتەن ئەدەبىيات نەزەرىيەچىسى ۋە تەتقىقاتچىسى يوق. بۇنىڭدىكى ئەڭ مۇھىم سەۋەب، بىزنىڭ ئەدەبىيات نەزەرىيەسىگە ئەھمىيەت بەرمىگەنلىكىمىز، ئۇنىڭدىنمۇ مۇھىم سەۋەب، ئۇنىڭ قىيىنلىقى، مۇرەككەپلىكى بولسا كېرەك. ئۇ ھەرگىز ھېچبىمنى ئۆزلەشتۈرەلمىگەنلەر شۇغۇللىنىدىغان ساھە ئەمەس. ئومۇميۈزلۈك نەزەرىيەگە ئەھمىيەت بېرىلمىگەنلىكتىن، نەزەرىيە ساھەلىرىمىز ھېچبىمنى ئەپلەشتۈرەلمەيدىغانلارنىڭ سورۇنىغا ئايلىنىپ قالغان، خالاس.

بىزدە سىستېمىلاشقان ئەدەبىيات نەزەرىيەسى يوق ئىكەن. بىزدە مۇكەممەل ئەدەبىيات بار دېگىلى بولامدۇ؟ مۇكەممەل

شەرھلىگۈدەك، كەلگۈسىنى كۆرسىتىپ بېرەلگۈدەك مادارىمىز يوق. ھېچبولمىغاندا بىرەر پارچە ئەسىرىمىزگە ئۆزىمىزنىڭ نۇقتىئىنەزىرى، ئۆزىمىزنىڭ ئەدەبىيات خاسلىقىدا تۇرۇپ باھا بېرەلەيمىز. قانداقتۇر باشقا خەلقلەرنىڭ ئېسىل نەزەرىيەسىنى، بىزگە ياراپ قالغان پىكىرلىرىنى رامكا قىلىپ، ئۆزىمىزنىڭ روھىي دۇنياسىدا بولمىغان دەيدەبىلىك سۆزلەر بىلەن سۈيەتلەيمىز ياكى بولۇشىچە تىللاپ، ھاقارەتلەيمىز.

بىز ئەڭ ئاۋۋال نەزەرىيە جەھەتتە رۇس ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدۇق. بىر قىسىم پېشقەدەملىرىمىز ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئەسەرلەرنى ئاشۇ نەزەرىيەگە سېلىپ باھالاپ چىقتى. ھەتتا بۇ نەزەرىيە مەكتەپلەرنىڭ ئەدەبىيات دەرسلىكىگە كىرگۈزۈلۈپ، ئوقۇغۇچىلارغا بۇ نەزەرىيە سىڭدۈرۈۋېتىلدى. ھازىرمۇ ئۇنىڭ تەسىرى ئوتتۇرا مەكتەپ ئەدەبىيات دەرسلىكىدە شۇ پېتى تۇرماقتا. ئۇنىڭدىن كېيىن خەنزۇ ئەدەبىياتىنىڭ نەزەرىيەۋى سىستېمىسىنى قوبۇل قىلىشقا باشلىدۇق. تېخى بۇ نەزەرىيەنى تولۇق قوبۇل قىلىپ بولالماي تۇرۇپلا، غەرب ئەدەبىياتىدىكى خىلمۇ خىل ئېقىملارنىڭ نەزەرىيەسىنى تونۇشتۇرۇش باشلىنىپ كەتتى. بەزىلەر بۇ نەزەرىيەدىكى كۆز قاراشلارنى دوراپ ئەسەرلىرىمىزگە باھا بېرىپ باقتى، يەنە بەزىلەر ئۇنى تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇرۇش بىلەن ئۆزلىرىنى ئەدەبىيات نەزەرىيەچىسى دەپ ئاتىۋالدى. مەيلى قانداق بولمىسۇن، بىرەر ئادەم ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى نەزەرىيە جەھەتتە ئەتراپلىق شەرھلەپ باقمىدى ياكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي دائىرىسىنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ خاسلىقى بويىچە چۈشەندۈرۈپ باقمىدى، ياكى بىرەر نامى چىققان يازغۇچىمىز ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت يولى، ئىجادىيەت خاسلىقى، ئىجادىيەت كۆز قارىشى، ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەنگەن ئاساسىي ئېقىمىنى

روھىيەت ۋە ئەدەبىيات

ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئەڭ يۈكسەك شەكلىمۇ روھىيەتتۇر. روھ كائىناتتىنمۇ چەكسىز بىر دۇنيا. ئۇ ئىنسانلارنىڭ بارلىق پائالىيىتىنى چەكلەپ تۇرىدىغان قۇدرەتلىك كۈچ. بىز ھەمىشە سۆزلەپ كېلىۋاتقان رېئاللىق ئاشۇ روھنىڭ ئادەملەرنىڭ رېئال پائالىيىتىنى ۋاستە قىلىشى ئارقىلىق ئۆزىنى ماددىي دۇنيادا نامايان قىلىشىدۇر.

ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ئاشۇ روھىي دۇنياسىدا پەيدا بولغان ئارزۇ - ھەۋەس، مەقسەت، نىشانلىرىنى رېئال مۇناسىۋەتلەردە ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ۋە ھاياتىنى ساقلاپ قالدۇ.

مەيلى كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەر قانداق ئادەم ئۆزىنىڭ روھىي دۇنياسىدا پەيدا بولغان ھەر خىل ئۆزگىرىشلەرنى ئۆزىنىڭ ھەر خىل پائالىيىتى بىلەن ئىپادە قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى ئىپادە قىلىش دائىرىسى ناھايىتى چەكسىز بولىدۇ. ئادەملەرنىڭ بۇ خىل ئۆزىنى ئىپادە قىلىشى گەرچە ۋاستىلىك ھالدا شارائىتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ دەل بىر ئادەمنىڭ روھىي دۇنياسى بىلەن يەنە بىر ئادەمنىڭ روھىي دۇنياسىنىڭ ماسلىشالمىغانلىقىدىن كېلىپ چىققان بىر پاجىئەدۇر. مانا بۇ بىز دەۋاتقان ھەقىقىي رېئال دۇنيا.

ئەدەبىيات دەل مۇشۇنداق پاجىئە ۋە تراگېدىيەلەرنى ئۆزىگە مەركەز قىلغان، ئىنسانلارنىڭ ماھىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان

ئەدەبىيات نەزەرىيەسى قاچان شەكىللىنىدۇ؟ بۇنى باشقىلارنىڭمۇ
مۇلاھىزە قىلىپ بېقىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

(شىنجاڭ ئىقتىساد گېزىتى، 2001 - يىلى 6 - ئاينىڭ 22 - كۈنى)

ھازىرغىچە ئەدەبىلەرىمىز روھىي پائالىيەتنى چەتكە قېقىپ، ئەكسىچە ئۇنىڭ ۋاستىلىك شەكلى بولغان ماددىي پائالىيەتنى ھەقىقىي رېئاللىق دەپ قاراپ، ئۇنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىپ كەلدى. ئەجەب! ئۇلار ماددىي پائالىيەتنى رېئاللىق دەپ قارايدىكەنۇ، نېمىشقا شۇنى ھەقىقىي تەۋەللۇت قىلغۇچى روھىي پائالىيەتنى رېئاللىق دەپ قارمايدۇ. بىز بىر ئادەمنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى رېئاللىق دەپ قارساق، ئۇنداقتا ئۇ ئادەمنى ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىپ تۇرغان روھىي دۇنيانى تېخىمۇ ھەقىقىي رېئاللىق، دەپ قارىشىمىز كېرەك. ئۇنداقتا بولمايدىكەن خۇددى ياڭاقنىڭ شاكىلىنى ئېتىراپ قىلىپ، مېغىزىنى ئىنكار قىلغاندەك ئەخمىقانە نۇقتىئىنەزەرگە يول قويغان بولىمىز. لۇشۇن ئەپەندىنىڭ «QA نىڭ تەرجىمىھالى» دېگەن ئەسىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى نەدە؟ بۇنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى QA دىن ئىبارەت شەخسنىڭ بىمەنە، تېتىقسىز، ئەخمىقانە ھەرىكەتلىرىنىڭ تەسۋىرى بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى چۈشكۈنلۈك، نادانلىق، قالاچلىق، بىچارىلىكتىن ئىبارەت روھىي ھادىسىلەر بولۇپ، شۇ دەۋردىكى خەنزۇ مىللىتىنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى ئىللەتلەرنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەنلىكىدە. ئۇنىڭدىن باشقا تولىستويناڭ «ئۇرۇش ۋە تىنچلىق» دېگەن رومانىدىمۇ پېرسوناژلارنىڭ روھىي دۇنياسىدا پەيدا بولغان خىلمۇ خىل ھادىسىلەر ۋە ئۆلۈم، ھاياتلىق، ئادەملەرنىڭ تەقدىرى ئۇرۇش ۋە تىنچلىق چۈشەنچىلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن پەلسەپىۋى قىممەت قاراشلىرى بىلەن ئەينى دەۋردىكى رۇسىيە جەمئىيىتىنى تەشكىل قىلغۇچى كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەنلىكى بىلەن دۇنياۋى شۆھرەت قازانغان.

ئەدەبىياتىمىزدا يېقىنقى يىللاردىن بۇيان روھىي دۇنيايمىزنى

روھىي دۇنيانى ئۆزىنىڭ مەنبەسى قىلىشى كېرەك .

ھازىرغىچە بىزدە تەكىتلىنىپ كېلىۋاتقان ئەدەبىيات رېئال دۇنيانى ئۆزىگە مەنبە قىلىش ھادىسىسى ئەدەبىياتىمىزنى شەكىللەندۈرۈپ تۇرغاندەك قىلىسمۇ، ئەمەلىيەتتە ئەدەبىياتىمىزنى ھېچقانداق تەرەققىياتقا ئېرىشتۈرەلمىدى ۋە دۇنياۋى سەۋىيەگە كۆتۈرەلمىدى. ئەدەبىياتنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈش ئوبيېكتى پەقەت رېئال تۇرمۇش دەپ قاراش ئەدەبىياتىنى تولىمۇ ئاددىي چۈشەنگەنلىك، ئەدەبىياتنىڭ ماھىيىتىگە تولىمۇ يېنىكلىك بىلەن باھا بەرگەنلىك.

ئەدەبىياتىمىزدىكى روھىي دۇنيانى (روھ ھادىسىسىنى) چەتكە قېقىش ھادىسىسى ئەدەبىياتىمىزنى قانچىلىك بۇرۇقتۇم قىلغان بولسا، بىزنىمۇ شۇنچىلىك بۇرۇقتۇم قىلىپ تۇرۇپتۇ. بىز بۇ خىل بۇرۇقتۇرۇلمىقتىن ئۆزىمىزنى ۋە ئەدەبىياتىمىزنى قۇتۇلدۇرمىز دەيدىكەنمىز روھ دۇنيايىمىزغا قارىتا دىققەت نەزىرىمىزنى ئاغدۇرۇشىمىز كېرەك.

ئەدەبىيات ئۆزىگە مەنبە قىلغان رېئال دۇنيا روھىي دۇنيانىڭ ۋاسىتىلىك ئەكس ئېتىشى بولسىمۇ، روھىي دۇنيا بىلەن رېئال دۇنيا روشەن پەرقلەرگە ئىگە. بۇنىڭدا روھىي دۇنيا ماھىيەت بولسا، رېئال دۇنيا روھىي دۇنيانىڭ كونكرېتلاشتۇرۇلغان شەكلىدىن ئىبارەت. بۇ خىل ئايلىنىش جەريانى ئوخشىمىغان شارائىتلارنىڭ مۇئەييەن تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئەسلىدىكى باي مەزمۇنغا ئىگە ماھىيەت خىلمۇ خىل تاشقى مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەسىرىدە ئوخشىمىغان شەكىللەر بىلەن ئۆزىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى نامايان قىلىدۇ. شۇڭا بىزنىڭ دۇنيايىمىزدىكى ئارزۇ - ئارمانلار ئۆزىمىز تەسەۋۋۇر قىلمىغان دەرىجىدە قانائەتلىك ياكى قانائەتسىز يوسۇندا ئەمەلگە ئاشىدۇ.

كېرىپ قېلىشىدىكى روھىي سەۋەبلەر ھەقىقىي رېئال يوسۇندا تېخى تەسۋىرلىنىپ باققىنى يوق. ئەجەبا مىللىتىمىزدىكى چۈشكۈنلۈك، قالاقلق، نادانلىق، مىسكىنلىك ھادىسىلارنىڭ روھىي دۇنيامىزدا مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىمىز - يۇ، نېمىشقا ئۇنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىن قورقىمىز. ئەدەبىياتىمىز ئەسلىي مۇشۇنداق نۇقتىلارنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشى كېرەكتىغۇ؟

بىز باشتا دەپ ئۆتكۈنىمىزدەك بارلىق ئىنسانلارنىڭ ئۆزىگە خاس روھىي دۇنياسى بولىدۇ ھەم ئۇنى ئىپادە قىلماي قالمايدۇ. گەپ ئۇنى ھېس قىلىش مەسىلىسىدە. گاھىدا بەزى ئادەملەر ئۆزىنىڭ روھىي دۇنياسىدا نېمىنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلالمايدۇ. يازغۇچىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ئۆزىنىڭ روھىي دۇنياسىدا نېمىنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلىش بىلەن بىرگە باشقىلارنىڭ روھىي دۇنياسىدا نېمىلەرنىڭ بارلىقىنى بىلىش زۆرۈر. شۇنداق بولغاندىلا ئۇ ئاندىن ھەقىقىي يازغۇچى بولۇپ چىقالايدۇ. بىراق بۇنىڭدا يازغۇچى ئالاھىدە سەزگۈرلۈككە، چۈشىنىش، ھېس قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاندا يازغۇچى بىز كۈتكەن روھىي دۇنيانى ئەدەبىياتنىڭ تەلپى بويىچە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ ھەم ئۆز نۆۋىتىدە يەنە كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىغا تەسىر قىلىش رولىنى ئوينىيالايدۇ. بۇ دەل بىز دەۋاتقان ئەدەبىياتنىڭ روھىي ئورۇنلۇق قىممىتىدىن ئىبارەت. بۇ نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئەدەبىيات روھىي دۇنيادىن يەنە بىر روھىي دۇنياغا قايتىشتىكى جەريان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(ئىشچىلار ۋاقت گېزىتى، 1996 - يىلى)

ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىر قىسىم ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، سان ۋە سۈپەت جەھەتتە تېخى داغدۇغا قوزغىماي تۇرۇپلا، بىر قىسىم كىتابخان ۋە ئەدىبلرىمىز تەرىپىدىن سوغۇق مۇئامىلىگە ئۇچرىدى. ئۇلار خەلقىمىزنىڭ ھەقىقىي تۇرمۇشىنى، ئارزۇ - ئارمانلىرى، قايغۇ - ھەسرەت، جاپا - مۇشەققەتنى، نامراتلىقنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى ئارزۇ قىلدى - يۇ، بىراق قايغۇ - ھەسرەت، جاپا - مۇشەققەت، نامراتلىقنى كەلتۈرۈپ چىقارغان روھىيەتتىكى نادانلىق، قالاچلىق، چۈشكۈنلۈك، قورقۇنچاقلىق، بىچارىلىك، مىسكىنلىك، رەزىلىك ھادىسىلىرىنىڭ ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسىدا مەۋجۇتلۇقىنى ۋە ئۇلارنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ سەۋەبىنى تەھلىل قىلىشنى ۋە ئەكس ئەتتۈرۈشنى خالىمىدى. ئۇلار پەقەت دېھقانلىرىمىزنىڭ ئېتىزلىرىدا جاپا تارتىۋاتقانلىقىنى، مەھسۇلاتتىن مول - ھوسۇل ئالماي نامرات قېلىۋاتقانلىقىنى ۋە شەھەر ئاھالىلىرىمىزنىڭ ھەر خىل شارائىتلار سەۋەبىدىن قىيىنچىلىقتا قېلىۋاتقانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى ئويلايدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ رېئاللىق ئەدەبىياتنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى ئەمەس. مۇھىمى ھازىرقى خەلقنىڭ روھىي رېئاللىقىنى قېزىشتۇر. بىر مىللەتنىڭ تەقدىرى ئۇنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئادىتى ياكى ئىجتىمائىي رېئاللىققا باغلىق بولماستىن مۇھىمى روھىي دۇنياسىغا باغلىق. روھىي دۇنياسىنىڭ قانداق بولۇشى شۇ مىللەتنىڭ ھەقىقىي رېئاللىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھازىرغىچە مىللەتنى ۋەيران قىلغۇچى كۈشەندە دەپ قارىلىپ كېلىۋاتقان زەھەرلىك چېكىملىك تەنقىد قىلىنىدىغان ۋە ئۇنى چەككۈچىنى ئەيىبلەيدىغان ۋە ئۇلارنى بۇ يولدىن توسۇشقا چاقىرىق قىلىدىغان ئەسەرلەر ناھايىتى كۆپ يېزىلدى. ئەمە ھېچقايسىسىدا ئاشۇ چەككۈچى ياشلارنىڭ روھىي دۇنياسى ۋە روھىي دۇنياسىدىكى ئۆزگىرىشلەر، ئۇلارنىڭ بۇ يولغا

ئۇلارنىڭ سەۋىيەسى، بىلىم قۇرۇلمىسى، بەدىئىي زوق ئېلىش ئۇسۇلى، تەربىيەلىنىشى، ياشاش شارائىتى، شەيئىلەرگە بولغان كۆز قارىشى ۋە قىزىقىشى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن بىر خىل ئەسەرگە بېرىلدىغان باھالارمۇ خىلمۇ - خىل بولىدۇ. بەزىسى ماختىسا، بەزىسى تەنقىدلەيدۇ، يەنە بەزىلەر ھەم تەنقىد ھەم ماختاش تەلەپپۇزىدا بولىدۇ. بۇمۇ شۇلارنىڭ بىر خىل زوق ئېلىش ئۇسۇلى، بەزىسى تەنقىدلەشتىن ھۇزۇرلانسىمۇ، بەزىسى ماختاشتىن ھۇزۇرلىنىدۇ. ھەر كىم ئۆزى بىلگەننى سۆزلەيدۇ. ئەمما بۇنىڭ ئاپتور بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى بولمايدۇ. بېرىلگەن باھا، سۆكۈش ۋە ماختاشلار ھەرگىز ئاپتورغا، يەنى ئادەمگە قارىتىلمايدۇ. بۇنىڭغا قارىتا ئاپتور چوقۇم سىرتتىن قاتناشقۇچى تاماشىبىن ياكى ئوقۇرمەن سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىشى كېرەككى، ھەرگىز ئاپتورلۇق سالاھىيىتى بىلەن بۇ مۇنازىرە سورۇنىغا ئارىلاشماسلىقى كېرەك. ئاپتور ئەسەرلىرىگە قارىتا بالىسىنى تاشلىۋەتكەن ۋاپاسىز ئاياللاردەك رەھىمسىز بولۇشى كېرەك. ئاپتور ئەسەرنى ئۆزى ئۈچۈن يازمايدۇ بەلكى ئوقۇرمەنلەر ئۈچۈن يازىدۇ. ھەقىقىي يازغۇچى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئاللىقاچان قولدىن چىقىپ بولغان ئەسەرلىرى ئۈستىدە باش قاتۇرۇپ، ئوقۇرمەنلەر بىلەن زاكونلىشىش تازا ئاقىلانلىك ئەمەس. بۇنىڭغا كەتكەن قىممەتلىك ۋاقتىنى، ئەڭ ياخشىسى، يېڭىدىن يازماقچى بولغان ئەسەرلىرىگە ئىشلەتكەن تۈزۈك.

ئارىمىزدىكى بىر مۇنچە يازغۇچى، شائىرلىرىمىز ئەسەرلىرىگە بېرىلگەن تەنقىدتىن ئۆلگۈدەك قورقىدۇ. ئۇلار بۇ تەنقىدتىن خۇددى ئۆزلىرىنى تىللاۋاتقاندەك، غۇرۇرغا قەستەن تېگىۋاتقاندەك غەزەپلىنىدۇ.

ئۇلارچە بولسا، ئەسرى ناچار بولسىمۇ ماختىلىشى كېرەك. شۇنداق بولغاندا ئۇلارنىڭ كۆڭلى ئەمىن تېپىپ يايىپ كېتىدۇ.

ئەدەبىي تەنقىدتىكى «قاغا بالام ئاپئاق، كىرىپە بالام يۇمشاق»

ھادىسىسى

ئەدەبىي ئىجادىيەت جەريانى يازغۇچىنىڭ ئىجاد قىلىش جەريانى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئوقۇرمەنلەرنىڭ قوبۇل قىلىش ۋە باھالاش جەريانىدۇر. بۇ جەريان ئەسەرنىڭ تۇغۇلۇشىدىن تارتىپ تاكى ئۇنىڭ قايتا ئىجاد قىلىنىش جەريانىدىكى خىلمۇ خىل تەقدىر ۋە قىممىتىنى بەلگىلەيدىغان ناھايىتى مۇرەككەپ ۋە نازۇك بىر مۇساپىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ مۇساپە ئەسەر تەقدىرىنىڭ قانداق بولۇشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان مۇھىم ئامىلدۇر. گەرچە ئاپتور بىلەن ئوقۇرمەن مۇناسىۋىتىدە بىر - بىرىگە موھتاج بولۇشتەك ئوڭ تاناسىپلىق مۇناسىۋەت بولسىمۇ، ئەمما ئەسەر دۇنياغا كۆز ئاچقاندىن كېيىن ئاپتور بۇ مۇناسىۋەتتىن چېكىنىپ چىقىدۇ. بۇنىڭدا پەقەت ئەسەر بىلەن ئوقۇرمەن ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلا قالىدۇ، خالاس. ئاپتورنىڭ بۇنىڭغا ئارىلىشىش ھوقۇقى بولمايدۇ. (ھەم بولماسلىقى كېرەك.)

ئەقلىي مۈلۈك ھوقۇقى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئەلۋەتتە ئاپتورنىڭ ئۆز ئەسەرلىرىگە مەڭگۈلۈك ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقى بولىدۇ. بىراق ئوقۇرمەن بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە خۇددى ئۇچۇرما بولغان قۇش بالىسى ئانىسىدىن ئەبەدىي ئايرىلىپ تەبىئەت دۇنياسىغا مەنسۇپ بولۇپ كەتكەندەك، ئاپتورنىڭمۇ ئەسەرلىرىنىڭ قانات قۇيرۇقلىرى يېتىلگەن ھامان ئوقۇرمەنگە مەڭگۈلۈك تەۋە بولۇپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ كېيىنكى تەقدىرىنى ئوقۇرمەن ناھايىتى ئادىللىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىدۇ. لېكىن

ساقلىنىش كېرەك.

ئەدەبىيات بىچارلىكىنىڭ ئۇۋىسى ئەمەس. ئۇ ئۆزىنى قۇربان
قىلىش روھىغا ئىگىلەرنىڭ جەننىتى.

(غەربى رايون سودا سانائىتى)

مېنىڭچە، بۇ يازغۇچى ئۈچۈنلا ئەمەس، پۈتۈن ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈنمۇ ئىنتايىن پايدىسىز. ناچار، پۈچەك ئەسەرلەر باشقىلار تەرىپىدىن قانچىلىك ماختىلىپ، كۆككە كۆتۈرۈلمىسۇن ھامان ئوقۇرمەنلەرنىڭ سۆيۈپ ئوقۇشىغا مۇيەسسەر بولالمايدۇ ھەم دەۋر تەرىپىدىن تېزلا شاللىۋېتىلىدۇ. ياخشى ئەسەر ئايرىم كۆز قاراشتىكىلەر تەرىپىدىن قانچىلىك تەنقىدكە ئۇچرىمىسۇن، ھامىنى بىر كۈنى ھەقىقىي قىممىتىنى نامايان قىلالايدۇ ھەم ئوقۇرمەنلەر تەرىپىدىن قىزغىن قارشى ئېلىنىدۇ.

بىزنىڭ بەزى داڭلىق يازغۇچىلىرىمىزمۇ بۇ نۇقتىدا كەڭ قورساقلىق بىلەن ئۆزىنى چەتكە ئالالمايۋاتىدۇ. ھە دېگەندىلا ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىگە بېرىلگەن تەنقىدىن خاتىرجەمسىزلىنىپ، دەرغەزەپتە ناھايىتى ئاچچىق سۆزلەر بىلەن قارشى ماقالىلەرنى ئېلان قىلىۋاتىدۇ، بۇ ھەقىقىي يازغۇچى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۆز ئابرويىنى تۈكۈۋېلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. يازغۇچى بولغان ئىكەن ھەرگىز تەنقىدىن قورقماسلىق كېرەك. پەقەت سىياسىي مەزمۇن ياكى، «كۆچۈردى» دېگەن يالغان بەتنام بىلەن قارىلانمىغان ئەھۋال ئاستىدا، ئەڭ ياخشىسى، ئەسەرلىرىگە بېرىلگەن باھالارغا «سۈكۈت» قىلغىنى تۈزۈك.

ئوبزورچىلىقتا «قاغا بالام ئاپئاق، كىرپە بالام يۇمشاق» دېيىش تولىمۇ بىمەنلىك. يازغۇچىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا بۇ ھالاكەتكە يۈزلىنىشنىڭ ئىپادىسى، ھەر قانداق يازغۇچى ئۆز ئەسەرلىرىدىكى نۇقسانلارنى ئوقۇرمەندەك بايقىيالىمايدۇ. ھەر قانداق ئاپتور ئىجادىيەتكە كىرىشىشتىن ئىلگىرى ئۆزىنى دەڭسەپ بېقىشى بەدىئىي دىنقا، تەنقىدىنى قوبۇل قىلالايدىغان قەيسەر روھنىڭ بار - يوقلۇقىغا قاراپ بېقىشى كېرەك. قاياقتىن ھۇجۇمغا ئۇچىرامەن دەپ قورقۇنچاقلىق بىلەن دەككە - دۈككەدە تەمتىرەپ يۈرۈپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشتىن

شۇنداق چوڭقۇر گۈزەللىكنى ھېس قىلىمىز.

رەسىمدىكى ئىككى بوۋاينىڭ بەكمۇ جانلىق يارىتىلغان،
بېشىغا ئاق شاپاق دوپپا، ئۇچىسىغا ئاق يەكتەك كىيىپ،
بەلۋاغ باغلىۋالغان، ساقاللىرى قاردەك ئافارغان بۇ بوۋايلار بىزگە
ھەقىقىي بوۋايدەك كۆرۈنىدۇ. ئۇلارنىڭ شاھمات ئويناۋاتقان
تۇرقىمۇ تەبىئىي، ئىشىنەرلىك ۋە ئەينەن چىققان. بىز ئۇلارنىڭ
تۇرقىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئويۇنخۇمار، خۇشاللىققا ئىنتىلىدىغان
مىجەزىنى كۆرۈۋالساق، تىنچ دەۋردە ئاخىرقى ئۆمرىنى خاتىرجەم،
خۇشال ئۆتكۈزۈۋاتقان بوۋايلارنىڭ تۇرمۇشىدىن بەختلىك
دەۋرنىڭ كارتىنىسىنى كۆرگەندەك بولىمىز.

رەسىمدىكى باشقا دېتاللار - سۇپا، شىرە، چىنە - چەينەك
قاتارلىقلارمۇ رەسىمنىڭ مەركىزىي تېمىسى ئۈچۈن ناھايىتى
ياخشى خىزمەت قىلدۇرۇلغان. ئۇلار بولمىغان بولسا، ئەسەرنىڭ
مۇكەممەللىكى، مىللىي پۇرقى، تەسىرچانلىقىغا زور دەرىجىدە
تەسىر يەتكەن بولاتتى.

جانلىق تۇرمۇش رېئاللىقىنى جانسىز ۋاسىتىلەر ئارقىلىق ئەينەن
ئىپادىلەش ناھايىتى قىيىن، مۇرەككەپ سەنئەت. ئۇ رەسىمدىن
يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت ۋە يۈكسەك مەسئۇلىيەتچانلىقنى
تەلەپ قىلىدۇ. رەسىمنىڭ ئاپتورى ئىمىنجان ئابدۇرېھىم بۇ
مەسئۇلىيەتنىڭ ھۆددىسىدىن ياخشى چىققان.

(شىنجاڭ گېزىتى، 1991 - يىلى 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى)

بىر پارچە چىن، گۈزەل رەسىم

«شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1990 - يىلى 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىكى «ئەدەبىيات گۈلزارى» بېتىگە بېسىلغان «شاھمات مەستانىلىرى» ناملىق ماي بويلاق رەسىمنى زور قىزىقىش بىلەن كۆردۈم. رەسىمدىكى ئاق رەڭ بىلەن قارا رەڭنىڭ ماسلىشىشىدىن ھاسىل بولغان ساپ ۋە ساددا بەدىئىي قۇرۇلما قەلبىمدە كۈچلۈك زوق قوزغىدى.

رەسىمدە ئۆزگىچە مەنزىرە ياكى ئالاھىدە ئورۇنلاشتۇرۇش يوق. ئۇنىڭدا پەقەت ئىككى ئۇيغۇر بوۋايىنىڭ پۈتۈن ئىشتىياقى بىلەن شاھمات ئويىناپ ئولتۇرغان كۆرۈنۈشىلا بېرىلگەن. پۈتۈن رەسىمدە پەقەت بىر پارچە كىگىز سېلىنغان سۇپا، شاھمات تاختىسى يېنىدا چېچىلىپ ياتقان بىر نەچچە تال ئۇرۇق، بىر تاماق شىرەسى، شىرەنىڭ ئۈستىدىكى بىر چەينەك بىلەن چاي قويۇلغان ئىككى پىيالىنى كۆرىمىز. رەسىمنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ئاساسلىق دېتاللار مۇشۇلاردىنلا ئىبارەت. رەسىم قۇرۇلمىسى مانا مۇشۇنداق ئاددىي بولسىمۇ، كىشىنىڭ ئۇنىڭغا قارىغانچە قارىغۇسى. قارىغانچە زوقى كېلىدۇ.

ئۇنداقتا، بۇ رەسىمنىڭ ھاياتىي كۈچى نەدە؟ بۇ دەل رەسىمنىڭ ئاددىيلىقىدا، تۇرمۇش رېئاللىقىنىڭ ئەينەنلىكى ۋە مىللىي پۇراقىنىڭ قويۇقلۇقىدا. چىنلىق ۋە مىللىي پۇراق ھەرقانداق ئەسەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك چىقىشىدىكى ئاساس. مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان ئەسەر كىشىگە چوڭقۇر ئېستېتىك زوق بېغىشلايدۇ. بىز بۇ رەسىمدىكى ئاددىيلىق ئىچىدىن ئەنە

ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: «كىشىنىڭ ئۆز ئەمگىكىگە يۆلىنىپ يېگەن تامىقى ئەڭ ھالال تاماقتۇر. ئاللاھنىڭ پەيغەمبىرى داۋۇت ئەلەيھىسسالام ئۆز ئەمگىكىگە يۆلىنىپ ياشايتتى.» بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا «جۈمۇئە» سۈرىسىدىمۇ «ناماز ئوقۇلۇپ بولغاندا زېمىنغا تارىلىپ، ئاللاھنىڭ پەزىلىدىن تەلەپ قىلىڭلار، مەقسىدىڭلارغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئالانى كۆپ ياد ئېتىڭلار» (62 - سۈرە، 10 - ئايەت) دېيىلگەن. ئىسلام دىنىدا قەيت قىلىنىشىچە، پەقەت قىيامەت كۈنىلا سودا - سېتىق بولمايدۇ. ئۇنىڭغىچە ئىنسانلار ئۆز ھاياتىنى ساقلاش، جېنىنى ئوبدان بېقىش ئۈچۈن تىرىكچىلىك قىلىدۇ، سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. سودىدا ھەركىم ئۆز ئەجرى، رىزقى، نېسىۋىسىگە ھەم نىيەت - ئىقبالغا لايىق پايدىغا، تۇرمۇش مەئشەتلىرىگە ئېرىشىدۇ. ئىسلام ئەقىدىسىدە، «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسلەردە سودا - سېتىق ئىشلىرىغا (جۈملىدىن ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش تىرىكچىلىكىگە ۋە بۇ دۇنيادىكى بەخت - سائادىتىگە مۇناسىۋەتلىك باشقا ئىشلىرىغا) قارىتا كەڭ يولغا قويۇش، قوللاپ - قۇۋۋەتلەش گەرچە مەركەزلىك ئورۇندا تۇرمىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن سودىگەرچىلىك پەزىلىتى (جۈملىدىن ئىنسانىي پەزىلەتنىڭ ئۆلچىمى) ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئاڭلىق ۋە چوقۇم رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك بىر قاتار سودا - سېتىق ئەخلاقى قانۇن تۈسىگە ئىگە بولغان ئاساستا بېكىتىلگەن. بۇ بەلگىلىمىلەر ئىسلام دىنىي روناق تاپقان 1400 يىلدىن بۇيان ئىسلام دۇنياسىدىكى مۇسۇلمان بەندىلەر سودا - سېتىق ئىشلىرىدا ئۆزلۈكىدىن رىئايە قىلىدىغان كىشىلىك ئەخلاق - پەزىلەتكە ئايلانغان. تارىختىن بۇيان سودا - تىجارەتكە ماھىرلىقى بىلەن پۈتۈن دۇنياغا نام چىقارغان ئۇيغۇرلارمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا

«قۇرئان كەرىم» دىكى سودا ۋە سودا ئەخلاقىغا دائىر بەزى

چۈشەنچىلەر

ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللاھنىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن.

«قۇرئان كەرىم» ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كالامى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇلۇغلىنىپلا قالماستىن، يەنە ئۆزىگە سىغدۇرغان مەزمۇنىنىڭ چەكسىزلىكى ۋە چوڭقۇرلۇقى بىلەن 1400 يىلدىن بۇيان بۈيۈك قامۇس سۈپىتىدە جىمى مۇسۇلمانلارنىڭ، جۈملىدىن پۈتۈن ئىلىم ئەھلىنىڭ قەدىرلىشىگە مۇيەسسەر بولۇپ كەلمەكتە.

«قۇرئان كەرىم» دە سودا ۋە سودا ئەخلاقىغا دائىر چۈشەنچىلەر گەرچە مەلۇم بىر يەرگە مەركەزلەشتۈرۈلۈپ نۇقتىلىق بايان قىلىنغان بولمىسىمۇ بىراق بىرقانچە سۈرە ۋە ئايەتلەردىكى مەزمۇنلار مۇكەممەل سىستېما ھاسىل قىلغان بولۇپ، سودىگەرلەرنىڭ سودا بىلەن شۇغۇللىنىش پائالىيىتىنى ئەخلاقىي مىزان ۋە ئۆلچەملەر بىلەن تەمىن ئەتكەن.

ئىسلام دىنىدا سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىش ھالال كەسىپ قاتارىدا ئۇلۇغلىنىدۇ. يەنى ئۇنىڭغىمۇ شەخسنىڭ ھالال ئەمگىكى سىڭگەن دەپ قارىلىدۇ. ئۆز كۈچىگە تايىنىپ مېھنەت قىلىپ ھالال ياشاش ئىسلام دىنىدا ھەممىدىن بەك تەكىتلىنىدىغان ھالال ئىشتۇر. شۇڭا مىقدام رەزىيەللاھۇ ئەنھۇدىن رىئايەت قىلىنغان بىر ھەدىستە پەيغەمبەر

«قۇرئان كەرىم» 17 - ، 26 - ، 83 - ، 11 - سۈرلىرىدە سودىدا ئادىل بولۇش، تارازا - ئۆلچەمدە توغرا بولۇش، ساختىلىق قىلماسلىق، تارازا - ئۆلچەمدىن كەم بېرىپ باشقىلارنىڭ ھەققىنى يەۋالماسلىق ھەققىدە بىۋاسىتە، ئېنىق بايانلار بار. «ئى قەۋمىم! سىلەر ئۆلچەمنى توغرا ئۆلچەڭلار، تارازىنى توغرا تارتىڭلار، كىشىلەرگە نەرسىلىرىنى كەم بەرمەڭلار!» (11 - سۈرە 85 - ئايەت). «ئۆلچەمنى تولدۇرۇپ بېرىڭلار، كەم بەرگۈچىلەردىن بولماڭلار. (نەرسىلەرنى) توغرا تارازىدا تارتىڭلار، كىشىلەرگە نەرسىلىرىنى (يەنى قايسى يول بىلەن بولمىسۇن، كىشىلەرگە ھەقلىرىنى) كەم بەرمەڭلار» (26 - سۈرە 181 - ، 182 - ، 183 - ئايەتلەر). «سىلەر (باشقىلارغا ئاشلىق قاتارلىقلارنى) ئۆلچەپ بەرگەندە تولۇق ئۆلچەڭلار ۋە توغرا تارازىدا تارتىپ بېرىڭلار، بۇنداق قىلىش (سىلەرگە دۇنيادا) ياخشىدۇر، ئاخىرەتلىكىڭلار ئۈچۈن تېخىمۇ ئوبداندۇر. «(17 - سۈرە، 35 - ئايەت). «ئۆلچەمدە ۋە تارازىدا كەم بەرگۈچىلەرگە ۋاي! ئۇلار كىشىلەردىن ئۆلچەپ ئالغاندا تولۇق ئالىدۇ، كىشىلەرگە ئۆلچەپ ياكى تارتىپ بەرگەن چاغدا كەم بېرىدۇ» (83 - سۈرە 1 - ، 2 - ، 3 - ئايەتلەر).

ئۆز مەنپەئەتى ئۈچۈن باشقىلارنى قارا باستۇرۇش ساختىپەزلىك قىلىش ھەققەتەن ئىنسانىي پەزىلەتكە يات، قاباھەتلىك قىلمىشتۇر. بۇنداق قىلغان كىشىلەر ئاقىۋەتتە پۈتتە پالتا چاپىدۇ. تۈگىمدەك پايدىنى دەپ تۈگىدەك پايدىدىن قۇرۇق قالىدۇ. سودىگەرلەرنىڭ سودىدا ئادىل بولۇشى باشقىلار ئۈچۈن بولماستىن، بەلكى ئۆزى ئۈچۈندۇر، ئۆزىنىڭ روناق تېپىشى،

ئەمەس. بولۇپمۇ ئىمانى كامىل، دىلىدا ئاللانى ھەر ۋاقىت ياد ئېتىپ تۇرىدىغان پەزىلەتلىك سودىگەرلىرىمىز ئەنە شۇ سودا - سېتىق ئەخلاقىنىڭ ئىزچىل ھىمايىچىلىرىدىن بولۇپ، روناق تېپىپ، ئىناۋەت تىكلەپ، داڭقىنى يىراق - يېقىنغا تارتىپ، تەسىرىنى كېڭەيتىپ، كىشىلەرنىڭ دىققىتىگە ۋە ھۆرمىتىگە ھەر ۋاقىت سازاۋەر بولۇپ كەلمەكتە. بىراق، شۇنىمۇ تەكىتلەپ ئۆتىشىمىز كېرەككى، ھازىر ئارىمىزدا نۇرغۇن سودىگەرلەر ۋە ئېلىپ - ساتارلار بۇ خىل ئېسىل سودا - سېتىق پەزىلىتىدىن چەتنىگەن ھالدا، پايدا ئېلىش، مال - دۇنياغا بېرىلىش ھەۋىسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئاللاھ تائالانىڭ، پەيغەمبىرىمىزنىڭ كۆرسەتمىسىگە، چاقىرىقىغا ئاسىيلىق قىلىپ، ئادىمىي ئەخلاق، ئەقەللىي ئىنساپ - دىيانەتنىمۇ يوقاتماقتا. قانۇنغا خىلاپلىق قىلماقتا. بۇنداقلارنى ئاللاھ تائالامۇ، كىشىلىك ۋەجدانمۇ، قانۇنمۇ كەچۈرمەيدۇ. پەيغەمبىرىمىز سودىگەرلەر ھەققىدە توختىلىپ، ئۇلارنىڭ سۈپەتلىرىنى تۆۋەندىكىدەك بايان قىلغان: «ئەڭ پاك كەسىپ شۇنداق سودىگەرلەرنىڭ كەسىپدۇركى، ئۇلار سۆزدە يالغان ئېيتمايدۇ، ئامانەتكە خىيانەت قىلمايدۇ، ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلمايدۇ، نەرسە سېتىۋالغاندا ئۇنى كەمسىتمەيدۇ، نەرسە ساتقاندا ئۇنى كۆپتۈرۈپ داڭلىمايدۇ. ئۆز ئۈستىدىكى قەرزنى ئادا قىلىشتا كېچىكتۈرمەيدۇ ۋە قولى قىسقا ئادەملەردە ئېلىشى بولسا ئۇنى قىستىمايدۇ.» «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسلەردە سودا - سېتىق ۋە سودىگەرچىلىك ئەخلاقىغا دائىر چۈشەنچىلەر ئېنىق، ئىخچام، چوڭقۇر ھەم ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنى يىغىنچاقلىغاندا، ئاساسەن. مۇنداق بەش تۈرلۈك مەزمۇن كېلىپ چىقىدۇ:

مۆمىنلەر! بىر - بىرىڭلارنىڭ ماللىرىنى (ئوغرىلىق، خىيانەت قىلىش، بۇلاش، جازانخورلۇق، قىمار ئويناش قاتارلىق) ناھەق يول بىلەن يەۋالماڭلار، ئىككى تەرەپ رازى بولۇشۇپ قىلىشقان سودا - سېتىق ئارقىلىق ئېرىشىلگەن نەرسە بۇنىڭدىن مۇستەسنا» (4 - سۈرە، 29 - ئايەت).

ئۈچىنچى، جازانخورلۇق، بېسىمدارلىق قىلماسلىق.

ئىسلام دىنىدا سودىگەرلەرنىڭ ئۆزئارا قەرز ياكى ئۆتتە بېرىشكەن پۇل ۋە مال - مۈلكىدىن يۇقىرى ياكى تۆۋەن نىسبەتتە ئۆسۈم ئېلىشى ھارام دەپ قارىلىدۇ. چۈنكى ئىسلام دىنىدا، بايلارنىڭ كەمبەغەللەرگە، قولى ئۇزۇنلارنىڭ قولى قىسقلارغا، كۈچلۈكلەرنىڭ ئاجىزلارغا ياردەم قولىنى سۇنۇپ، ئۇلارغا پۇل ۋە مال قەرز بېرىشى، ئۇلارغا ئىمكانقەدەر خالىسا نەرسە يار - يۆلەك بولۇشى مۇسۇلماندارچىلىقنىڭ ئەقەللىي ئۆلگىسى، ئاللاھ تائالا ئالدىدىكى ساۋابلىق ئىش دەپ قارىلىدۇ.

ئىسلام دىنىدا جازانىڭ ھارام ھېسابلىنىشىدىكى سەۋەب شۇكى، جازادىن كېلىدىغان ناھەق پايدىغا جازانخورنىڭ ھېچقانداق ھالال ئەمگىكى سىڭمىگەن بولىدۇ. جازانخور ئەگەر پۇل قەرز ئالغۇچىلارغا ياكى مال - مۈلۈك ئۆتتە ئالغۇچىلارغا بېسىم ئىشلەتسە گۇناھ ئۈستىگە گۇناھ ئۆتكۈزگەن بولىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دىكى شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك سۈرلەردىن بۇنىڭ ئېنىق دەلىلىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. «جازانە، ئۆسۈم يېگەن ئادەملەر (قىيامەت كۈنى گۆرلىرىدىن) جىن چېپىلىپ قالغان ساراڭ ئادەملەردەك قوپىدۇ. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ئۇلار ئاللاھ ھارام قىلغان ئىشنى ھالال بىلىپ: «سودا - سېتىق جازانىڭ ئوخشاش، (جازانە نېمىشقا ھارام بولىدۇ؟)» دېدى.

بەرىكەت تېپىشى ئۈچۈندۇر.

ئىككىنچى، سودىدا ۋەدىگە ۋاپا قىلىش، لەۋزىدە تۇرۇش، توختام تۈزۈش، ئىناۋەتلىك سودا قىلىش

ۋەدىگە ۋاپا قىلىش، راستچىل بولۇش ئىسلام دىنىدا كۆپ تەكىتلىنىدىغان ئىمان ئەمەللىرىنىڭ مۇھىم بىر تۈرىدۇر. ۋەدىگە ۋاپا قىلىش، لەۋزىدە تۇرۇش مەيلى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەردە ياكى كىشىلىك مۇناسىۋەتلەردە بولسۇن شۇ شەخسنىڭ پۈتۈن ئوبرازى ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئەتى بىلەن شۇنداقلا قارشى تەرەپنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش. ئەگەر ۋەدە، توختام بويىچە سودا قىلىنمىسا ئىناۋەتلىك سودىغا خەۋپ يېتىدۇ. ۋەدىگە ۋاپا قىلمايدىغان ھەتتا توختامغا خىلاپلىق قىلىدىغان ھەرقانداق سودىگەر ئۆزىنىڭ كىشىلەر ئالدىدىكى ئىنسانىي پەزىلىتىگە داغ تەگكۈزۈش، ئىناۋىتىنى تۈكۈش، ئۆزىگە زىيان سېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە قارشى تەرەپنىڭ مەنپەئەتىنىمۇ زىيانغا ئۇچرىتىدۇ. ئۇنداق گۇناھلىق ئىشنى ئاللاھ تائالامۇ كەچۈرمەيدۇ. شۇڭا «قۇرئان كەرىم» دە دەل شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك سۈرە ۋە ئايەتلەر نازىل قىلىنغان. «سەلەر ئەھدى تۈزۈشكىنىڭلاردا ئاللاھنىڭ ئەھدىگە ۋاپا قىلىڭلار، قەسىمىڭلارنى (ئاللاھنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ) پۇختىلىغاندىن كېيىن بۇزماڭلار، چۈنكى سەلەر ئالانى گۇۋاھچى قىلىدىڭلار، شۈبھىسىزكى، ئاللا قىلمىشىڭلارنى بىلىپ تۇرىدۇ.» (16 - سۈرە، 91 - ئايەت). «ئاللاغا بەرگەن ئەھدىنى، قەسەملىرىنى ئازغىنە بەدەلگە تېگىشىدىغانلار ئاخىرەتتە (ئاللاھنىڭ رەھىمىتىدىن) ھېچقانداق نېسىۋىگە ئېرىشەلمەيدۇ. قىيامەت كۈنى ئاللاھ تائالا ئۇلارغا (ئۇلارنى خۇش قىلىدىغان) سۆز قىلمايدۇ، ئۇلارغا (رەھىمەت كۆزى بىلەن) قارىمايدۇ، ئۇلارنى (گۇناھلىرىدىن) پاكلىمايدۇ. ئۇلار قاتتىق ئازابقا قالدۇ» (3 - سۈرە، 77 - ئايەت). «ئى

ئۇلۇغلىنىدىغان ساۋابلىق ئىش ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: يول ياساش، كۆۋرۈك سېلىش، مەكتەپ قۇرۇش، مەسجىت سېلىش، غېرىپ - مىسكىنلەرگە نەزىر بېرىش قاتارلىقلار. «قۇرئان كەرىم» دە مۇنداق دېيىلگەن: «ئى مۆمىنلەر! سودا - سېتىق، دوستلۇق ۋە (ئاللاھنىڭ ئىزىسىز) شاپائەت بولمايدىغان كۈنى (يەنى قىيامەت كۈنى) يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇن سىلەرگە بىز رىزىق قىلىپ بەرگەن مال - مۈلۈكلەردىن (ياخشىلىق يوللىرىغا) سەرپ قىلىڭلار. كۇفرانى نېمەت قىلغۇچىلار (ئۆزلىرىگە) زۇلۇم قىلغۇچىلاردۇر.» (2 - سۈرە، 254 - ئايەت). «كىمكى ئاللاغا قەرزى ھەسەنە بېرىدىكەن (يەنى ئاللاھنىڭ يولىدا پۇل - مېلىنى خۇشاللىق بىلەن سەرپ قىلىدىكەن)، ئاللا ئۇنىڭغا نەچچە ھەسسە (يەنى ئون ھەسسەدىن يەتتە يۈز ھەسسەگىچە) قايتۇرىدۇ. ئاللا (سىناش ئۈچۈن، بەزى كىشىلەرنىڭ رىزىقىنى) تار قىلىدۇ، (بەزى كىشىلەرنىڭ رىزىقىنى) كەڭ قىلىدۇ» (2 - سۈرە، 245 - ئايەت). «ئاللاھنىڭ يولىدا (پۇل - مال) سەرپ قىلىڭلار، ئۆزۈڭلارنى ھالاكەتكە تاشلىماڭلار. ئېھسان قىلىڭلار، ئېھسان قىلغۇچىلارنى ئاللا ھەقىقەتەن دوست تۇتىدۇ» (2 - سۈرە، 195 - ئايەت).

بەشىنچى، ئاللا بەرگەن مال - مۈلۈكنى خالىغانچە ئىسراپ قىلماسلىق، بۇزۇپ -

چاچماسلىق.

بۇ دۇنيا مەئشەتلىرى چەكسىزدۇر، ئاللا خالىغان ئادەملەرنىڭ رىزىقىنى كەڭ قىلدى. ئۇلارنى مال - مۈلۈكتىن خالىغىنىچە بەھرىمەن قىلدى. بىراق بۇ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلۈكلەرنى خالىغانچە بۇزۇپ - چاچسا، بەتخەجلىك قىلسا، ئىسراپچىلىق قىلسا بولىدۇ دېگەنلىك ئەمەس. بولۇپمۇ ھازىر بىر قىسىم تىجارەتچىلەر پۇل تاپقاندىن كېيىنلا تويماس

ئاللا سودا - سېتىقنى ھالال قىلدى، جازانىنى (بەدەلسىز بولغانلىقى، شەخسكە، جەمئىيەتكە زىيانلىق بولغانلىقى ئۈچۈن) ھارام قىلدى.» (2 - سۈرە، 275 - ئايەت). «ئى مۆمىنلەر! جازانىنى قاتمۇقات ئاشۇرۇپ يېمەڭلار» (3 - سۈرە، 130 - ئايەت). سودىگەرلەر ئارىسىدىكى نائىنساپلىقنى ۋە بىر - بىرىنىڭ ھەققىنى يەۋېلىش ئارقىلىق پايدىغا ئېرىشىدىغان بۇنداق يامان ئىشلارنى ئىسلام دىنى ئەزەلدىن چەكلەيدۇ.

تۆتىنچى، پۇل ۋە مال - مۈلۈكنى ياخشى ئىشلارغا ئىشلىتىش، غېرىپ - مىسكىنلەرگە يار - يۆلەك بولۇش.

ئىسلام دىنىدا سودىگەرلەرنىڭ پۇل ۋە مال - مۈلۈكىنى ياخشى ئىشلارغا سەرپ قىلىشى، خەير - ئېھسان قىلىشى پەرز ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى ئاللاھ تائالا جىمى ئاۋام خەلققە، جۈملىدىن يېتىم - يېسىر، غېرىپ - مىسكىنلەرگە سودىگەردىن ئىبارەت بۇ بىر تائىپە ئادەملەر ئارقىلىق مېھىر - شەپقەت يەتكۈزىدۇ. شۇڭا سودىگەرلەرنىڭ رىزقى كەڭ، تۇرمۇش مەئىشەتلىرى مول يارىتىلغاندۇر. ئەگەر ئۇلار ئاللاھ تائالا ئاتا قىلغان ئامەت ۋە بايلىقنى ئاۋام مەنپەئەتى ۋە ياخشى ئىشلار ئۈچۈن ئىشلەتمەي ئۆز نەپسىگىلا بېرىلىپ، بېخىللىشىپ، ئاچكۆزلىشىپ كېتىۋەرسە، توپماس نەپسنى دەپ ئاللاھ تائالا كۆرسەتكەن توغرا يول، ھەق ئىشلاردىن ۋاز كەچسە، ئۇلارنىڭ تاپقان بايلىقى ئۇلار ئۈچۈن ھارامدۇر. بۇ دۇنيالىق تىجارىتى بەرىكەتسىزدۇر، ئاخىرەتلىكى ئازاپلىقتۇر. «قۇرئان كەرىم» دا ياخشى ئىش، خەير - ئېھساننىڭ دەلىلى بولغان زاكات ۋە سەدىقە توغرىلىق سۈرە، ئايەتلەر بار. بولۇپمۇ ئاۋام مەنپەئەتىگە پايدىلىق، ھەم ئاۋام ئورتاق بەھرىمەن بولالايدىغان ئىشلارغا پۇل - مال سەرپ قىلىش ئىسلام دىنىدا ھەممىدىن بەك

ئىسراپچىلىق ئاخىرقى ھېسابتا ئىسراپخورنىڭ ئۆزىنى تۈگەشتۈرىدۇ. ئىسراپخور سودىگەر باي بولۇشقا مىڭ تىرىشىمۇ تاپقان پۇلنىڭ بەرىكىتى، ئۈنۈمى بولمىغاچقا مەڭگۈ باي بولالمايدۇ. دىيانەتلىك سودىگەرلەر بايلىقى ئېشىپ - تېشىپ تۇرىمۇ ئورۇنسز بۇزۇپ - چاچماي، بەلكى پۇل - مېلىنى ئەھمىيەتلىك ئىشلارغا سەرپ قىلىپ، ئۆزى ئاددىي تۇرمۇش كەچۈرىمۇ كەمبەغەل، ئاجىزلارغا سەدىقە بېرىشنى ھەر ۋاقىت ئۈنۈتمەي، ئاللاھ تائالانىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ، ئاۋام خەلقىنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشىپ تۇرغاچقا، ئۇلار ھەر ئىككى دۇنيادا بەخت - سائادىتىنى تاپىدۇ. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇنداق تەۋسىيە قىلغان: «ئىسراپ قىلماستىن ۋە چوڭچىلىق قىلماستىن يەڭلار، ئىچىڭلار، كىيىڭلار ۋە سەدىقە قىلىڭلار».

قىسقىسى، «قۇرئان كەرىم» دىكى سودا ۋە سودا ئەخلاقىغا دائىر چۈشەنچىلەر رېئال تۇرمۇشىمىزغا سىڭىپ كەتكەن. كىشىلەرنى ھىدايەتكە، دىيانەتكە يېتەكلەيدىغان مۇكەممەل ئەخلاقىي مىزان دۇر. ھەرقانداق سودىگەر بۇنىڭغا ھېچكىمنىڭ زورلىشى، بېسىم ئىشلىتىشى بىلەن ئەمەس، بەلكى دىلدىكى پاك ئېتىقاد كۈچى، ئىنسانىي پەزىلىتى، كىشىلىك ۋىجدانىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ئۆزلۈكىدىن ئەمەل قىلسا ناھايىتى ئۇلۇغ، بەرىكەتلىك ئىش قىلغان بولىدۇ. ئىككىلا دۇنيادا سائادەتمەن بولالايدۇ.

«جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى» رۇزىلى، 1998 - يىللىق 1 - سان

نەپسگە قارىغۇلارچە بېرىلىپ، شۆھرەتپەرەسلىك، سۆلەتۋازلىق قىلىشىپ، ئۆزىدىنمۇ رىزقى كەڭلەرگە، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئىگىلىك تىكلەۋاتقانلارغا ۋە جاھان تەرەققىياتىغا كۆز سالماي ھاماقەتلەرچە ياشاۋاتىدۇ: ياراتقان ئىگىسىنى ئۇنتۇپ، نامرات، قالاق قەۋم - قېرىنداشلىرىنى ئېسىدىن چىقىرىپ، كەيپ - ساپا كوچىلىرىدا ئەيش - ئىشرەتكە پېتىپ، خۇدىنى بىلەلمەي يۈرۈۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ دۇنيادىمۇ، ئۇ دۇنيادىمۇ ئاقىۋىتى ياخشى بولمايدۇ. ئىسلام دىنىدا ئىسراپچىلىق، كەيپ - ساپاغا ئوخشاشلا ئىنتايىن يامان كۆرۈلىدىغان قىلىقتۇر. بىزنىڭ تۇرمۇش ئەنئەنىمىزدە ئىسلام دىنىنىڭ ئىسراپچىلىقىنى يامان كۆرۈش ئىدىيەسىنىڭ تەسىرى چوڭقۇر. مەسىلەن، تاماقنى ئاشۇرۇپ قويماسلىق، يېمەكلىكنى يەرگە تۆكۈۋەتمەسلىك، ناننى يەرگە تاشلىماسلىق، ناننىڭ ئۇۋاقلارنى تېرىپ ئېلىۋېتىش، ئوتۇننىڭ پارچىلىرى ۋە تەمەچنى تېرىپ ئوتقا قالدۇۋېتىش قاتارلىقلار. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىسلام دىنىدىكى روزا تۇتۇش ۋە تاماقنى بەك تويۇنۇپ يېمەسلىك، ئاددىي بولسىمۇ پاكىز كېيىنىش قاتارلىق پەرز، سۈننەتلەردىمۇ ئىسراپچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش خاھىشى گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دىمۇ ئىسراپچىلىققا ياتىدىغان ھەرقانداق ئىشنى قىلماسلىق ھەققىدە ئېنىق بايانلار بار. «ئى ئادەم بالىلىرى! ھەر ناماز ۋاقتىدا (ياكى تاۋاپ ۋاقتىدا ئەۋرىتىڭلارنى سەترە قىلىپ تۇرىدىغان) كىيىمىڭلارنى كىيىڭلار، يەڭلار، ئىچىڭلار، ئىسراپ قىلماڭلار، ئاللا ئىسراپ قىلغۇچىلارنى ھەقىقەتەن ياقىتۇرمايدۇ» (7 - سۈرە، 31 - ئايەت). «تۇغقانغا، مىسكىنگە، ئىبنى سەيلىگە (خەير - ساخاۋەتتىن) ھەققىنى بەرگىن. (پۇل - مېلىڭنى ناتوغرا يوللارغا) ئىسراپ قىلمىغىن، ئىسراپ قىلغۇچىلار ھەقىقەتەن شەيتانلارنىڭ قېرىنداشلىرىدۇر» (17 - سۈرە، 26 - 27 - ئايەتلەر).

ئابدۇلجۇبار كەشپەر ئابدۇسەد

■ 1967 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى كۇچا ناھىيىسى كونا شەھەردە تۇغۇلغان،

■ 1984 - يىلىدىن 1988 - يىلىغىچە قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى

ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان،

■ 1998 - يىلى يۈننەن ئۇلكىسىنىڭ كۈنىمىڭ شەھىرىدىكى سودا سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىنىستىتۇتىدا مەمۇرىي باشقۇرۇش كەسىپى بويىچە بىلىم ئاشۇرغان،

■ 1988 - يىلىدىن 2001 - يىلى 6 - ئايغىچە ئۈرۈمچىدىكى ئاپتونوم رايونلۇق سودا سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش كادىرلار مەكتىپىدە لېكتور ۋە دوختىپت بولۇپ ئىشلىگەن،

■ 2003 - يىلى شۇئېتىيەگە كېلىپ، ئېفىر سانائەت كەسپىدە 3 يىل ئوقۇغان، ئوقۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن شۇئېتىيەدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان،

■ 2004 - يىلىدىن باشلاپ «غەرب شامىلى» نامىدا ژۇرنال چىقىرىپ، ژۇرنالنىڭ ماقالە تەييارلاش، تەھرىرلىك قىلىش، بەت ياساش ۋە لايىھەش قاتارلىق خىزمەتلىرىنى ئاتقۇرغان،

■ 1988 - يىلىدىن 2003 - يىلىغىچە ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى دائىرىسىدە چىقىدىغان «تارىم»، «تەڭرىتاغ»، «شىنجاڭ باشلىرى»، «ئىشچىلار ۋاقتى گېزىتى»، «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى»، «جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى» قاتارلىق گېزىت - ژۇرناللاردا 350 پارچىدىن ئارتۇق ئېشىر، 40 پارچىدىن ئارتۇق ماقالە ۋە 20 پارچىدىن ئارتۇق ھېكايە ئېلان قىلغان، 2003 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن «ئاتوتۇش سىياق» ناملىق كىتابى ۋە «ئۇيغۇردىكى ساھىبجامال» ناملىق تەرجىمە پوۋېستى نەشر قىلىنغان،

■ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق بازىچىلار جەمئىيىتىنىڭ ۋە ئۈرۈمچى شەھەرلىك بازىچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى بولغان،

■ شۇئېتىيەدە ئولتۇراقلىشىپ قالغاندىن كېيىنمۇ ئۆز ئىجادىيىتىنى توختاتماي تارىخىي، سىياسىي، دەنىي ۋە ئەدەبىي ماقالىلەرنى يېزىپ «مەرىپەت» ژۇرنىلى، «ئۇيغۇر ئاكادېمىيىسى تارىخچى، نەتىقىچى ۋە ئەدىبلەر مۇنبىرى» ۋە باشقا نوبۇزلۇق تور بەتلەر ئارقىلىق ئوقۇرمەنلەر بىلەن بۈز كۆرۈشتۈرمەكتە،

789163 985980